

Terra Incognita

Annual Review of Archaeological Master
Research in Flanders (Belgium)

academiejaar 2009 - 2010

Redactie:

Cateline CLEMENT
Jonas DANCKERS
Pieterjan DECKERS
Willem HANTSON
Ruben PEDE
Thomas VAN HIEL

2015

© Individual authors, 2015

www.tireview.be

E-ISSN: 1783-1199

ISSN: 1783-1180 (for earlier print versions)

Terra Incognita publiceert enkel originele bijdragen. Het copyright van alle bijdragen gepubliceerd in *Terra Incognita* berust bij de auteurs. Het gebruik van bijdragen in dit *open access* tijdschrift is toegestaan voor educatieve, wetenschappelijke en andere niet-commerciële doeleinden mits correcte verwijzing naar de oorspronkelijke publicatie.

Terra Incognita only publishes original contributions. Copyright for articles published in this journal is retained by the authors. By virtue of their appearance in this open access journal, articles are free to use, with proper attribution, in educational, scholarly and other non-commercial settings.

Voorwoord

De bijdragen in dit zesde volume van *Terra Incognita* zijn samenvattende bewerkingen van masterscripties ingediend aan de universiteiten van Gent, Leuven en Brussel in het academiejaar 2009-2010. Hoewel dit volume iets langer dan gewoonlijk op zich liet wachten, behouden de geselecteerde papers stuk voor stuk hun zeer prangende en waardevolle informatieve bijdrage. Het loont om grondig en uitstekend uitgevoerd onderzoek beschikbaar te stellen voor de belangstellenden én belanghebbenden. Voor studenten archeologie in opleiding blijven de systematisch uitgewerkte artikels waardevolle voorbeelden en voor het archeologische werkveld functioneel vergelijkingsmateriaal voor eigen onderzoek. Ook de leek kan er wel bij varen door met dit digitale medium zich gemakkelijk toegang te verschaffen tot zeer specifiek onderzoek.

Het huidige nummer van *Terra Incognita* omvat twaalf bijdragen over zeer uiteenlopende themata. De behandelde topics zijn zeer divers en zullen de lezer de kans bieden om zich wat in te werken in allerhande type-onderzoek uit verschillende periodes, regio's en disciplineonderdelen.

Opmerkelijk is dat voor dit volume haast de helft van de ingediende papers de Romeinse periode behandelt. Inhoudelijk zijn die papers zeer divers, zowel qua onderwerp als qua behandelde regio. Zo geeft Astrid Van Oyen een theoretisch kader over het romanisatieproces volgens het postkoloniaal model. Tim Clerbaut en Niels Janssens behandelen respectievelijk de pottenbakkersovens en de rurale bewoning in onze contreien. Het onderzoek van Fran Stroobants en Sadi Maréchal zijn dan weer gesitueerd in het Mediterrane gebied met aandacht voor de muntslag in Pisidië en Pamphylië (Turkije) en de publieke badhuizen in het Iberische gebied.

Verder zijn er twee papers over de pre-Romeinse periode en twee over de middeleeuwse periode. Liesbeth Verhulst gaat dieper in op de geopolitieke organisatie op neopalatiaal Kreta. Daphne De Wachter van haar kant geeft een overzicht van de hellenistische en vroeg-Romeinse mozaïeken op Cyprus. Lina Cornelis en Olivier Van Remoorter hebben samen het 12de eeuwse aardewerk bestudeerd van de extensieve archeologische opgravingen te Evergem (Ralingen-Schoonstraat). Arne De Graeve heeft de vroegmiddeleeuwse metalen artefacten in het museum van de UGent en afkomstig van oude baggerwerken aan een kritisch onderzoek onderworpen.

Tenslotte zijn er drie papers over meer beleidsmatige onderwerpen in het kader van het archeologisch depotbeleid in Vlaanderen (Chris Putmans), het cultureel erfgoed als conflictdynamiek in Afghanistan (Carolien Van Hecke) en de archeologische situatie in Bosnië-Herzegovina (Andrew Lawler).

Belangrijk gegeven is dat alle papers samen aangeven dat archeologisch onderzoek, op welk niveau ook uitgevoerd, een essentiële schakel vormt in het archeologische verhaal. Geen syntheseonderzoek is mogelijk zonder analytische voorstudies. Geen analytisch onderzoek is zinvol als er geen theoretisch kader aan de basis ligt. Of het nu gaat om literatuurstudie van gewezen onderzoek, prospectie, opgraving, de verwerking van de opgravingsresultaten met de erbij horende materiaalstudies, de toetsing van een bestaand model, of beleidsmatig evalueren van situaties, elk onderdeel van het archeologisch onderzoek is belangrijk, nuttig en noodzakelijk.

De papers in *Terra Incognita* zijn alvast handige voorbeelden voor studenten die aangeven dat ze als onderzoeker in spe leren zich niet te beperken tot enkel het bestuderen van hun eigen afgebakende onderzoeksveldje en vergelijkingsmateriaal achterwege laten, want behorend tot een andere periode, een andere site, een andere materiaalcategorie ... Ik richt me dan vooral tot de afgestudeerde bachelorstudenten archeologie om hiermee rekening te houden. Dan pas kan je studie uitgroeien tot een volwaardig wetenschappelijk onderzoek dat de verslaggeving zal overstijgen.

Zoals in de vorige volumes van *Terra Incognita* wil ook ik een oproep doen aan alle pas afgestudeerden en toekomstige afgestudeerden om hun masteronderzoek te laten valoriseren met een eerste wetenschappelijke publicatie voor het brede archeologische publiek.

Peter Cosyns
Vrije Universiteit Brussel

Inhoud

<i>Voorwoord</i>	3
<hr/>	
<i>Inhoud</i>	5
<hr/>	
<i>Een nieuwe blik op aardewerkproductie in het noorden van het Romeinse Rijk: pottenbakkersovens in Gallia Belgica en Germania Inferior</i> Tim CLERBAUT	7-24
<hr/>	
<i>Aardewerk te Evergem (Ralingen/Schoonstraat), Oost-Vlaanderen: analyse van volmiddeleeuws aardewerk uit elf waterputten en een dubbele gracht</i> Lina CORNELIS & Olivier VAN REMOORTER	25-44
<hr/>	
<i>Rivierdeposities in de (vroeg) middeleeuwen: theoretische benadering van een materiaalstudie op metalen van de UGent</i> Arne DE GRAEVE	45-60
<hr/>	
<i>De vroegste mozaïeken op Cyprus in de context van de mediterrane mozaïektraditie</i> DAPHNE DE WACHTER	61-82
<hr/>	
<i>Het verlaten van de regio tussen Maas, Demer en Schelde in de Romeinse periode. Regionale en supra regionale tendensen op lange en korte termijn</i> Niels JANSSENS	83-100
<hr/>	
<i>Discovering the archaeologists of Europe: Bosnia and Herzegovina. A Statistical overview of the Archaeological Labour Market's Current Situation.</i> Andrew LAWLER	101-120
<hr/>	
<i>Romeinse publieke badgebouwen in het Iberisch Schiereiland en de uitwerking van de casus Ammaia (Portugal)</i> Sadi MARÉCHAL	121-140
<hr/>	

<i>Archeologisch depotbeleid in Vlaanderen</i> Chris PUTMANS	141-154
<hr/>	
<i>De lokale bronsmuntslag in de regio van Pisidië en Pamphylië tijdens de derde eeuw n.C.</i> Fran STROOBANTS	155-184
<hr/>	
<i>Bamiyanboeddha's en zwarte markten: cultureel erfgoed als conflictdynamiek in Afghanistan</i> Carolien VAN HECKE	185-204
<hr/>	
<i>Deconstructing and reassembling the Romanization debate through the lens of postcolonial theory: from global to local and back?</i> Astrid VAN OYEN	205-226
<hr/>	
<i>Neopalatiaal Kreta: een reconstructie van een competitief geopolitiek landschap</i> Liesbeth VERHULST	227-238
<hr/>	
<i>Overzicht masterpapers: academiejaar 2009-2010</i>	239-246

Een nieuwe blik op aardewerkproductie in het noorden van het Romeinse Rijk: pottenbakkersovens in *Gallia Belgica* en *Germania Inferior*

Tim CLERBAUT

[Eng]

Since the early development of the archaeological discipline there has always been a great interest for the study of pottery as a cultural marker. Pottery helped and helps the archaeologist to define and date cultures in the past. Until now the kiln structures that play an essential role in the operational sequence of the production of pottery are not well known. Study has been limited to some reference publications in the '70s and '80s which focus especially on our surrounding areas. A particularly clear picture of our region does not exist and recent studies are lacking to fill this scientific hiatus. With the establishment of a systematic review work, based on both a theoretical basis and a large data set from excavation data, this 'gap' could be filled. That there is need for such a renewed understanding is illustrated by the recent discoveries in Flanders (e.g. the kiln structures of Asse). This article is meant to be a brief synthesis of the current knowledge on the subject by offering a theoretical and practical framework. This study attempts to illustrate the added value of this study and tries to reach a wider audience with new perspectives.

[Ned]

Sinds het vroege ontstaan van de archeologische discipline is er steeds een grote interesse geweest in de studie van aardewerk als een cultureel gidsfossiel. Aardewerk hielp en helpt de archeoloog culturen te definiëren en te dateren. De ovenstructuren die een wezenlijke rol spelen in de chaîne opératoire van de productie van aardewerk bleven echter onderbelicht. Studie hieromtrent is beperkt tot enkele overzichtswerken in de jaren '70 en '80 en dit vooral in onze buurlanden. Een duidelijk beeld voor onze streken bestaat er dus vrijwel niet en recente studies ontbreken om deze leemte op te vullen. Met het opstellen van een systematisch overzichtswerk dat zowel gestoeld is op een theoretische basis als op een grote dataset uit opgravingen wordt hieraan tegemoet gekomen. Dat er nood is aan een dergelijk vernieuwd inzicht illustreren de recente ovenvondsten in Vlaanderen, zoals de ovens van Asse. Dit artikel wil een beknopte synthese vormen van de huidige kennis over het onderwerp door zowel een theoretisch als praktisch kader te scheppen. Hiermee wordt getracht de meerwaarde van de studie te illustreren en nieuwe perspectieven aan te reiken aan een groter publiek.

1 Inleiding

Dit artikel tracht drie doelen te bereiken, hetgeen weerspiegeld is in een driedelige opbouw. In de eerste plaats wil het voor een breed publiek een inleiding vormen tot de ovenstructuren in onze streken

tijdens de Romeinse periode. Dit beogen we door het schetsen van een beeld van ovenstructuren in het algemeen, hun evolutie doorheen de tijd en de hedendaagse kennis die we erover bezitten. In een tweede deel nemen we de resultaten van het recent eigen onderzoek onder de

loep, meer specifiek door in te gaan op de analyses uitgevoerd op de vergaarde referentiecollectie. Ten slotte is er aan de hand van een *case study* aandacht voor een meer gestructureerd onderzoek van pottenbakkersovens door enkele aandachtspunten in de verf te zetten. Dit laatste heeft een beter begrip van dit onderzoeksonderwerp tot doel.

2 Een inleiding tot Romeinse pottenbakkersovens in het noorden van het Romeinse Rijk

2.1 BELANGRIJKE ASPECTEN EN TERMINOLOGIE BIJ DE STUDIE VAN POTTENBAKKERSOVENS

2.1.1 *Keramiekovens doorheen de tijd*

De eerste lemen oventjes die verschijnen op het einde van de bronstijd en tot in de ijzertijd gebruikt worden, hebben een vrij rudimentaire opbouw waarbij het soms moeilijk is de bakking goed te controleren. Een nieuw type oven, dat zijn opgang kent in Europa in de late ijzertijd, bestaat uit leem en heeft een verticale verdeling in twee boven elkaar gelegen kamers gescheiden door een geperforeerde vloer of rooster. Dit type is oorspronkelijk afkomstig uit het Midden Oosten (midden 4de millennium v. Chr.) en wordt ook al tijdens de archaïsche periode (ca. 8ste-5de eeuw v. Chr.) geïntroduceerd in Griekenland. Het grote voordeel van dit type is dat rechtstreeks contact tussen het vuur of de haard en de te bakken lading vermeden wordt.

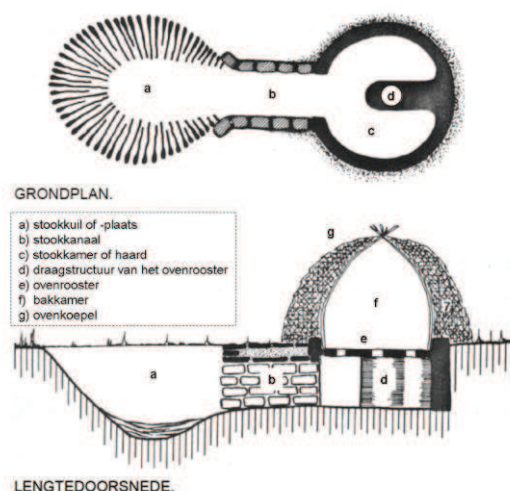
Dit laatste type zal gedurende de Romeinse periode de bovenhand nemen en in opbouw nog verbeteren, om tegemoet te komen aan de hogere technische eisen voor

de productie van het Gallo-Romeins aardewerk. Door de betere bouw van de oven kan men temperaturen bereiken tussen de 900 à 1000°C (Thoen & Nouwen 1997, 143-145) en kan men de zuurstoftoevoer in de oven beter controleren. Dit maakt het mogelijk specifieke baksels te vervaardigen.

Zo werden er voor speciale aardewerkcategorieën extra modificaties aangebracht aan de ovenstructuur. Een goed gedocumenteerd voorbeeld hiervan zijn de ovens voor het vervaardigen van terra sigillata, waarbij kleien kokers of *tubuli* werden geplaatst in de wand van de oven of aansluitend op de openingen van het rooster om alle contact tussen de rook en het aardewerk te vermijden (Duhamel 1974, 54-66).

2.1.2 *Elementaire delen van een ovenstructuur*

In zijn meest essentiële vorm bestaat een ovenstructuur voor het vervaardigen van aardewerk uit drie delen: een stookkuil van waaruit het vuur kan aangewakkerd worden en het bakproces kan gecontroleerd worden, een stookkanaal of haardkanaal en een bakkamer.

Figuur 1. Delen van een (verticale) ovenstructuur (De Clerck 1983, 21).

Nederlands	Français	English	Deutsch
stookkuil	foyer aire de chauffe	stoke hole stoke pit	arbeitsgrube
stookkanaal	alandier (foyer)	flue or firetunnel	schürkanal
stookkamer of haard	chambre de chauffe laboratoire	furnace chamber combustion chamber	feuerkammer feerraum
draagstructuur verheven ovenvloer	support sole levée	support	substruktion
tong	languette	tongue	zunge
ovenrooster	sole (levée)	raised oven floor furnace plate	lochtenne
bakkamer	chambre de cuire	kiln chamber oven	brennraum
ovenkoepel	voûte	barrel vault capping / topping	ofenkuppel

Tabel 1. Elementaire ovendelen in de verschillende publicatietalen.

Vermits in de Gallo-Romeinse periode vooral het verticale oventype domineert (98% van de 391 ovenvondsten), waarbij de warme lucht zich in verticale richting doorheen de oven verplaatst, zal dit type de focus vormen voor het verdere artikel (Thoen & Nouwen 1997, 143-145).

Bij een verticaal oventype is het mogelijk zeven essentiële delen (fig. 1) te onderscheiden: (a) de stookkuil of stookplaats, (b) het stookkanaal, (c) de stookkamer of haard, (d) de draagstructuur van de ovenvloer of het ovenrooster, (e) het ovenrooster zelf, (f) de bakkamer gevormd door (g) de ovenkoepel of bovenstructuur voorzien van een opening om warme lucht te laten ontsnappen (Swan 1984, 29-34; Verbeeck & Lauwers 1993, 438-439).¹ Een concordantietabel voor deze begrippen is te vinden in tabel 1.

2.2 STATUS QUAESTIONIS VAN HET ONDERZOEK - ANNO 2010

De eerste vermeldingen van ovenstructuren die tot de Gallo-Romeinse periode gerekend kunnen worden, dateren reeds uit de 19de eeuw. Deze gegevens zijn veelal summier en leveren enkel een beknopte beschrijving van de vondsten en de vindplaats. In de 20ste eeuw en zeker na WO II stijgt het aantal publicaties dat ovenvondsten en opgravingen van ateliers signaleert. De artikels spitsen zich hoofdzakelijk toe op het aardewerk en bevatten slechts een beknopte beschrijving van de ovenstructuur, die zelf slechts zelden het object van onderzoek is. De meeste publicaties beschrijven enkel de algemene vorm en vermelden enkele andere referentievondsten die enigszins aansluiten bij deze vondst. Deze lijstjes van referenties leiden tot de eerste inventarissen van ateliers. Deze ateliers duiden veelal op lokale productiecentra die niet altijd gedocumenteerd zijn door gekende ovenstructuren maar door aardewerk in een lokale vorm, klei of misbaksels. Toch blijft de nadruk van het onderzoek veelal bij het

¹ Voor een meer gedetailleerde beschrijving van de verschillende ovendelen: Clerbaut 2010a, 7-13.

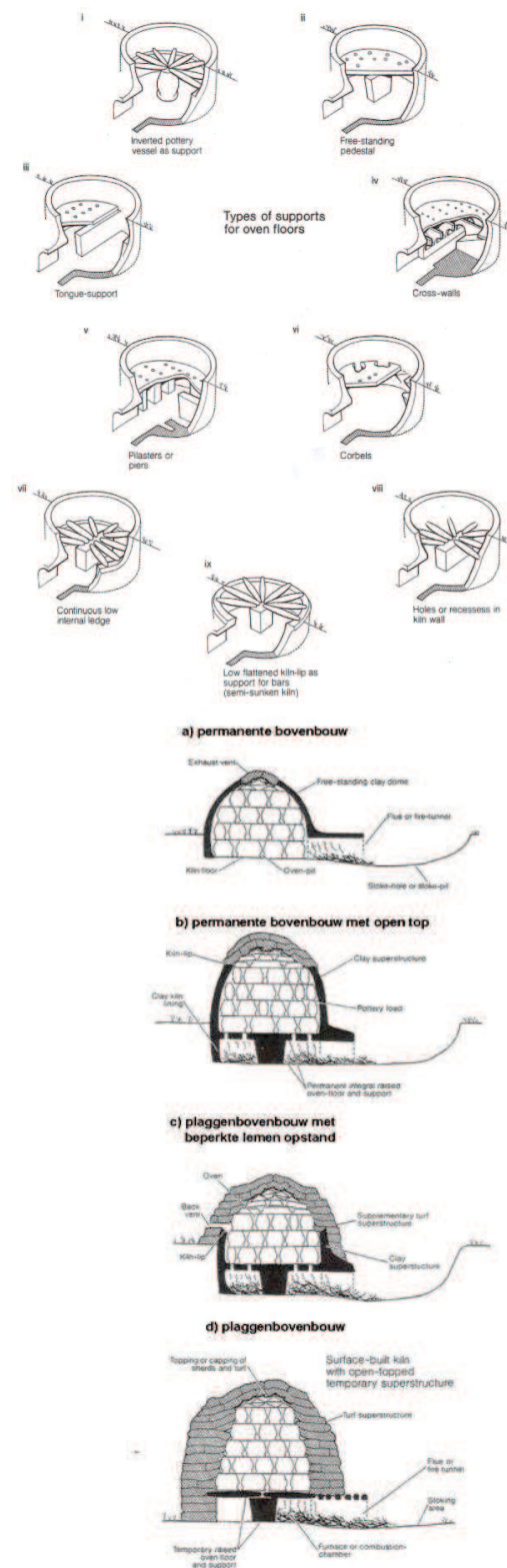
aangetroffen aardewerk liggen, eerder dan bij de productiestructuur zelf.

2.2.1 Theoretische kennis over de morfologie van ovenstructuren

Twee belangrijke basiswerken die ingaan op de morfologie van ovenstructuren en hun opbouw stammen pas uit de laatste decennia en vormen nog steeds de basis van de hedendaagse kennis mede door hun omvang en uitgebreide uitwerking. Beide werken gaan in op twee uiteenlopende Romeinse *provincia*. In haar "The Pottery Kilns of Roman Britain" uit de jaren '80 geeft Swan een overzicht van de variëteit aan ovenvondsten aangetroffen in *Brittannia*. Zelfs al behandelt dit werk niet het vooropgestelde studiegebied, toch kan het gelden als een belangrijke referentiebron en kunnen belangrijke affiniteiten qua opbouw van de ovenstructuren tussen het Europese vasteland en de Britse eilanden worden vastgesteld. Naast dit Britse werk schreef de Fransman Pascal Duhamel reeds in de jaren '70 een uitvoerige studie over de ovenvondsten in *Gallia* waar ook deels de ovenstructuren uit *Gallia Belgica* onder de loep werden genomen.

Vivian Swan bundelt in 1984 in haar werk "The Pottery Kilns of Roman Britain" informatie over alle ovenvondsten aangetroffen op de Britse eilanden. Op basis van deze algemene inventaris weet zij nieuwe elementen aan te brengen in verband met de opbouw van ovenstructuren in de Gallo-Romeinse periode. Zij behandelt in detail de variabiliteit van twee specifieke ovenvormen, met name de ondersteuningsmethoden van de

verheven ovenvloer en de mogelijke vormen van bovenbouw (fig. 2) (Swan 1984).

Figuur 2. Overzicht van de verschillende ondersteuningsvormen en vormen van bovenbouw (Swan 1984, 29-34).

Eén van de meest doorgedreven en meest uitgebreide publicaties m.b.t. de ovens uit de Gallo-Romeinse periode is deze van Pascal Duhamel gedurende de jaren '70. In 1973 in zijn "Les fours céramiques en Gaule romaine" ondernam hij doorgedreven morfologisch onderzoek van de ovenstructuren uit *Gallia* en werkte hij een theoretisch classificatiesysteem uit om ovenstructuren te kunnen indelen. Dit systeem laat toe om op basis van de evaluatie van een viertal vormelijke

aspecten toe te werken naar een opdeling in types: de functionele categorie waartoe de oven behoort, de algemene vorm van de oven, het ondersteuningssysteem (en daarmee ook de indeling) en de opbouw van de koepel (fig. 3). Deze vooropgestelde typologie lag aan de basis van zijn verdere studie van meer specifieke ovenvondsten uit zijn opgestelde inventaris voor *Gallia* (Duhamel 1974).

Fig. 6 ELEMENTS POUR UNE CLASSIFICATION DES FOURS

1 CATEGORIE FONCTIONNELLE <i>Nb. volume Sens triang nb. bouche</i>				3 système inférieur	2 FORME 				4 MISE EN OEUVRE DE VOUTE		
I	V.	1		S A N S					MATERIAUX		
		2							plastiques	durs	
	H.	1		S							
II et III *	V.	1		SANS					L I N T E A U	rebord latéral	
				ELEMENTS	raha. chés					piédroits latéraux	
											
											
				CANAUX	type C					à claveaux	
											
											
											
				ELEMENTS non rattachés	type B					Encorbellement	
		2									

Figuur 3. Overzicht van de theoretische typologie van Duhamel (Duhamel 1974, 63).

De meest recente synthese (naar ons weten) over Gallo-Romeinse pottenbakkersovens is deze van de hand van Bruno Dufaÿ (1996). Hij synthetiseert de huidige kennis met betrekking tot de ovenstructuren in *Gallia* en doet een voorstel om de bestaande en meest gangbare typologie van Duhamel te verbeteren en op sommige plaatsen bij te

sturen. Hiermee wil hij de logische samenhang van de typologie verbeteren en het mogelijk maken dat iedere ovenstructuur met een transparante code kan worden benoemd, die wanneer deze consequent gebruikt wordt informatie geeft over de verschillende componenten van de oven. Een aanzet tot dergelijke

codering werd reeds gegeven door Duhamel.

De gehele codering van een ovenstructuur bestaat erin om voor ieder niveau de geschikte opties achter elkaar te plaatsen, gescheiden door een koppelteken. In de nieuwe classificatie van Dufaÿ (tabel 2) is het mogelijk meer aandacht te besteden aan de combinatie van verschillende systemen, terwijl dit bij de voorgedefinieerde types van Duhamel minder het geval was (Dufaÿ 1996, 297-312).

Niveau 1 : nombre de volumes	
I	fours à un volume
II	fours à deux volumes
III	fours à deux volumes et sole suspendue, mais où le combustible et les gaz sont totalement isolés de la charge à cuire

Niveau 2 : forme du four	
C	four circulaire ou sub-circulaire (D/d compris entre 1 et 1,2 ; D = grand diamètre ; d = petit diamètre)
O	four ovale ou oblong (D/d supérieur ou égal à 1,2)
R	four rectangulaire
P	four polygonal (indiqué par un chiffre représentant le nombre de côtés : P8 = octogone)

Niveau 3 : nombre d'alandiers	
1	un alandier
2	deux alandiers
	2a : deux alandiers opposés
	2b : deux alandiers juxtaposés
(il n'existe pas à ma connaissance de fours à plus de deux alandiers pour l'Antiquité).	

Niveau 4 : sole	
(il s'agira toujours de sole suspendue, la sole des fours à un volume se confondant avec le sol du four, ou le sommet du ou des support(s) central(aux))	
S	sole construite perforée
	Sa : carreaux périphériques uniquement
	Sb : carreaux répartis sur toute la surface
G	grille, sole constituée par le sommet des supports
	Ga : extradors d'arcs
	Gb : grille orthogonale formée d'arcs et d'entretoises
	Gc : sole à structure radiante ("bâtons" ou "poutrelles")

Niveau 5 : disposition des supports de sole	
M	support médian (piliers, murets ; Mr : élément rattaché à la paroi)
	M1 : un support
	M2 : deux supports, etc.
L	supports latéraux parallèles entre eux, et perpendiculaires à (ou aux) l'alandier(s) (arcs, pilettes)
	La : pas de bourrage entre les arcs (type a de Duhamel ; supports latéraux discontinus)
	Lb : bourrage entre les arcs formant glacis conduisant les gaz vers le haut (type b de Duhamel)
	Lc : conduits ménagés dans un bourrage complet entre les arcs (type c de Duhamel ; supports latéraux continus : "banquettes")
E	supports latéraux rayonnants ("Étoilés")
	E1 : pilettes
	E2 : anneau concentrique, parallèle à la paroi (Er : anneau rattaché à la paroi, parfois une simple saillie)

Tabel 2. Typologische classificatie in vijf niveaus volgens Dufaÿ (Dufaÿ 1996, 306).

3 Van een complex gegeven naar een gestructureerd overzicht en diepgaande analyse: nieuwe inzichten en bevindingen

3.1 INVENTARISEREND ONDERZOEK

Vooraf vanaf de jaren '90 neemt de kennis over de lokale aardewerk-productie in *Gallia Belgica* en het bredere studiegebied aanzienlijk toe.

In Frankrijk verschijnen er verschillende lokale inventarisaties die de aardewerkproductie in kaart brengen en komt het onderzoek van lokaal geproduceerd aardewerk in een stroomversnelling terecht. Het meest uitgebreide werk, maar waar de focus eerder ligt op het aardewerk (en meer specifiek de zgn. 'Belgische Waar'), is het werk van Xavier Deru (1996). Hierin focust de auteur op de evolutie en de typologie van deze aardewerk-categorie in *Gallia Belgica* en geeft hij een overzicht van gekende ateliers en hun productie, met een korte beschrijving van de eventueel aangetroffen oven-structuren.

Aanvullend hierop verschenen in het kader van het colloquium "Artisanat et productions artisanales en milieu rural dans les provinces du nord-ouest de l'Empire romain - Erpeldange mars 1999" een viertal regionale overzichten. Van de hand van Xavier Deru zijn een overzicht van de ateliers in de Champagne en een overzicht van de productiecentra in de vallei van de Moezel (Deru 1999, 97-103). Frederic Thuillier en Frédéric Lorient bekijken beiden de artisanale productie in het noorden van *Gallia* maar beide vorsers geven er een eigen invulling aan. Thuillier ziet het noorden van *Gallia* als de combinatie van de twee Franse

departementen Pas-de-Calais en Nord en focust zich specifiek op ateliers van aardewerkproductie en vormt hiermee een aanvulling op een eerder artikel uit 1990 (Thuillier 1990, 219-223; Thuillier 1999, 77-95). Loridant daarentegen geeft een overzicht van verschillende vormen van artisanale activiteit en ziet het noorden van *Gallia* ruimer en inventariseert ook de ateliers in het noorden van Frankrijk samen met het aansluitend deel van België (Loridant 1999, 273-287).

Voor de ateliers aangetroffen in België kan men deels terugvallen op Loridant maar de inventarisatie is verre van gebiedsdekkend. Hugo Thoen en Robert Nouwen geven een summier inventaris van sites (Thoen & Nouwen 1997, 143-148) maar het is vooral het artikel van Vilvolder dat recent een relatief *up to date* overzicht biedt (Vilvolder 2006, 118-125).

Op deze manier is de dekking op het grondgebied van Frankrijk, België (en deels ook Luxemburg) verzekerd. Voor Nederland en Duitsland kan wederom worden teruggevallen op het basiswerk van Xavier Deru (1996) maar recenter verscheen er een interessante doctoraats thesis waarin een vergelijkingscatalogus de ovenstructuren van sites in *Germania Inferior* en *Germania Superior* belicht (Wirtz 1998).

Deze individuele inventarissen werden samengevoegd² en waar mogelijk verder aangevuld met gegevens uit eigen literatuurstudie.

Dit heeft geleid tot een algemene overzicht van pottenbakkersateliers voor het gehele studiegebied. Deze algemene inventaris tracht op basis van een breed spectrum aan bronnen zo volledig mogelijk te zijn. In totaal konden een 150-tal vindplaatsen met sporen van lokale aardewerkproductie worden opgenomen en 391 pottenbakkersovens gespreid over 48 sites.

3.2 RUIMTELIJKE SPREIDING

3.2.1 *Ruimtelijke spreiding op macroschaal - algemeen beeld van de verschillende sites*

In figuur 4 wordt een overzicht gegeven van de verschillende sites van pottenbakkersovens opgenomen in de huidige inventaris. Wanneer men de algemene inplanting van ovenvondsten bekijkt, merkt men dat de aard sterk kan verschillen. De sites kunnen hierbij kunstmatig worden onderverdeeld in een viertal groepen³: vondsten gelinkt aan een primaire of secundaire bewonings-agglomeratie, vondsten gelinkt aan (rurale) artisanale agglomeraties, vondsten verbonden aan agrarische domeinen en tot slot vondsten die in verband staan met militaire aanwezigheid. De eerste twee groepen konden door Loridant ook worden geattesteerd voor *Noord-Frankrijk* tijdens zijn onderzoek naar artisanale activiteit in dit gebied (Loridant 1999, 273-287).

² Voor de inventaris: Clerbaut 2010a, 14-24.

³ Voor een meer specifieke uitwerking ook qua temporele ontwikkeling van de groepen: Clerbaut 2010a, 53-57.

5	Asse	62	Heerlen	123	Schwarzenbach
9	Avocourt	67	Howardries	126	Soller
14	Bedburg	75-79	Köln	127	Speicher-Herforst
16	Berg en Dal (Holdeum)	80	Kontich	128	Spire
17	Bergères (lès vertus)	88	Liberchies	133	Tienen
19	Beuvraignes	93	Mainz, Weisenau	135	Tongeren
25	Bonn	94	Mareuil-lès-Meaux	139	Trier
29-30	Braives	99	Moers-Asberg	141	Velzeke
34	Cambrai	101	Mönchengladbach	142	Venlo
39	Compiègne	103	Neuss	145	Voerendaal
41	Crèvecœur-sur-l'Escaut	104	Niederberg-Friesheim	146	Waasmunster - Pontrave
42	Cuijk	105	Nijmegen	148	Weilerwist
43	Cuts	116	Remagen	149	Weissenthurm
44	Dainville	117	Rheinzabern	150	Wervik
57	Grobbendonk	119	Rumst	152	Xanten
58	Halder	120	Sains-du-nord	153	Yutz

Figuur 4. Overzicht van de opgenomen vindplaatsen van pottenbakkersovens.

3.2.2 Ruimtelijke spreiding op mesoschaal - inplanting binnen de site

Wanneer men de plaatsing van de ovenstructuren binnen de site zelf bekijkt, merkt men ook hier enkele algemene tendensen op. De ovenstructuren komen veelal voor aan de rand van de nederzetting, geconcentreerd met andere ambachtelijke activiteiten. De reden hiervoor is tweëerlei: op deze manier werd de eventuele rook- en geurhinder voor de inwoners beperkt en werden de activiteiten die mogelijk brandgevaar inhielden, afgezonderd van de eigenlijke woonzone. Dat het bakken van aardewerk niet zonder gevaar is, getuigen verschillende vondsten van zgn. geïmplodeerde ovenstructuren. Een treffend voorbeeld hiervan is de 'Oven van Lucius' aangetroffen te *Heerlen* waarin de gehele lading *in situ* werd bewaard na het ontploffen van de oven (o.a. Bogaers 1971).

De ovens worden dus veelal afgezonderd in een 'artisanale wijk' die meestal langs één van de uitvalswegen van de *vicus* gelegen is. Een voorbeeld uit onze regio dat deze these illustreert is het recent onderzoek in de *vicus* van Asse waar tot nu toe vier ovenstructuren werden aangetroffen langsheen één of meerdere Romeinse wegen. (o.a. Magerman 2008, 49-54).

Dergelijke artisanale wijken kunnen in grotere nederzettingen en urbane steden grote proporties aannemen waarbij enkele tientallen en zelfs meer ovenstructuren gegroepeerd voorkwamen. Denk hierbij aan het atelier aan de *Rudolfplatz* te Keulen waar maar liefst 40 ovenstructuren

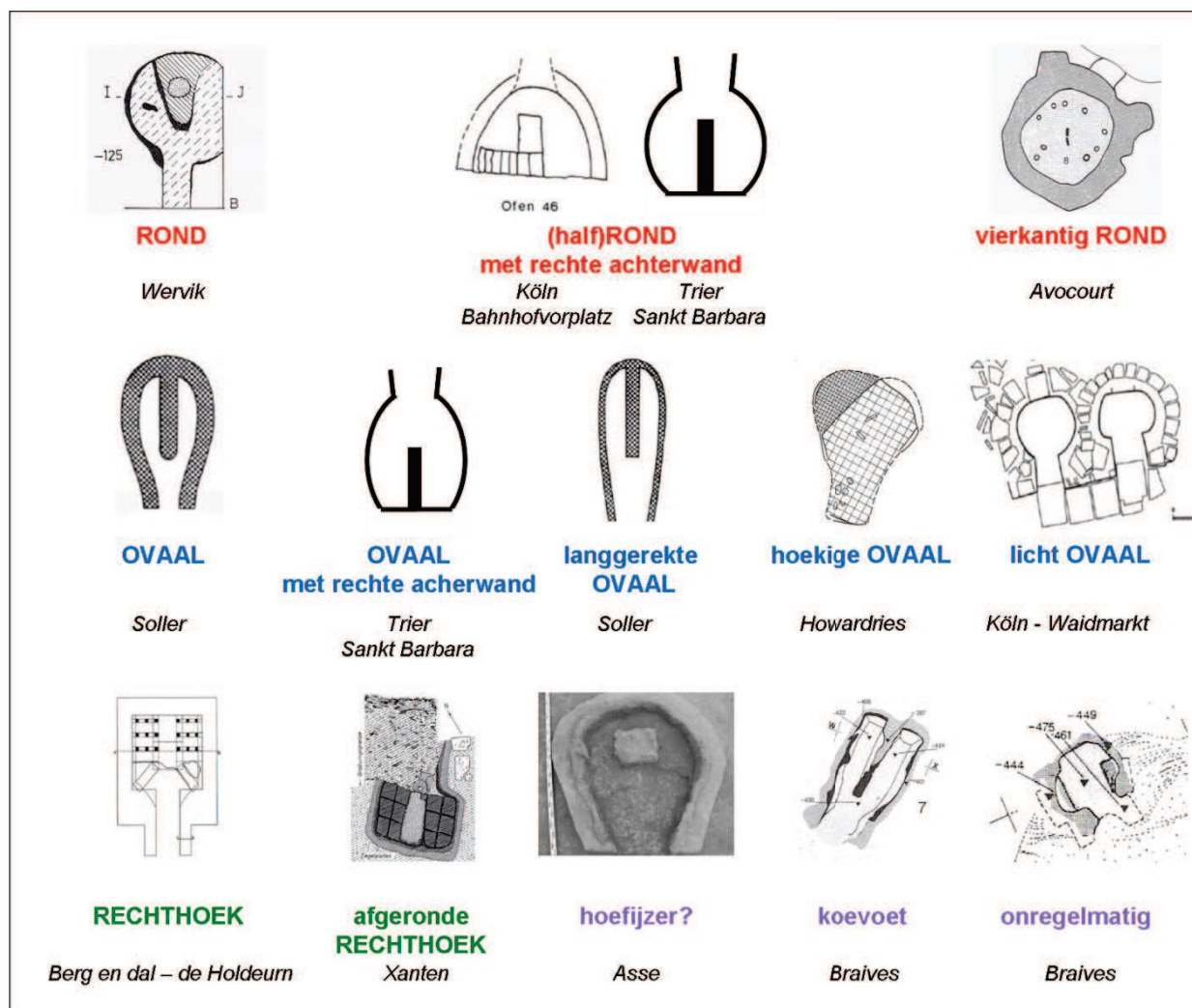
werden aangetroffen (o.a. Wirtz 1998, 259-266).

In één enkel geval, nl. op de site van Waasmunster-Pontrave, kan de oven in verband worden gebracht met een nabijgelegen grafveld. De verantwoordelijke archeoloog, dhr. Rudi Van Hove (Archeologische Dienst Waasland, ADW), interpreteert dit als een clustering van activiteiten die een grote hoeveelheid hout nodig hebben. Hij denkt hierbij aan het hout voor de brandstapels op het grafveld en de houtvoorraden voor het opstoken van de ovenstructuur (Van Roeyen & Van Hove 1994, 20).

3.3 DE MORFOLOGISCHE STUDIE: EEN UNIFORM BEELD OF TOCH EEN COMPLEXE TYPOLOGIE?

3.3.1 Algemene vorm van de oven

Bij opgraving van een ovenstructuur is de algemene vorm het kenmerk dat vaak het eerst in het oog springt. Toch is de vormelijke herkenbaarheid soms een belangrijk nadeel bij de studie van dit kenmerk. Al snel maakt men de link met gekende vormen zoals een hoefijzervorm, een koevoetvorm, een sleutelgatvorm, een peervorm, enz. In vele gevallen leidt dit tot een integrale veralgemening van de vorm. Of de stookkamer bij peervormige of sleutelgatvormige ovenstructuren nu ovaal of rond is, speelt dan geen rol meer. Ook het ingesnoerde stookkanaal dat vanuit de circulaire ovenkamer vertrekt, neemt in de literatuur allerlei vormen aan. Door dergelijke veralgemenende en ingeburgerde begrippen creëert men een uniform vormelijk beeld en dit ten koste van de eigenlijke variabiliteit.

Figuur 5. Illustratieve voorbeelden van de belangrijkste detailtypes m.b.t. tot de vorm van de ovenkamer. Recent onderzoek toonde aan dat het bij de vondsten van Köln - Waidmarkt om glasovens gaat. (mondelinge mededeling Constanze Höpken).

Op basis van de opgestelde inventaris kunnen we aan 230 ovenstructuren een algemene vorm voor de ovenkamer toekennen. Hierbij kunnen een viertal hoofdvormen voor de ovenkamer naar voor worden geschoven, m.n. rond (30%), ovaal (45%), rechthoekig (22%) en een variacategorie van andere vormen (3%)⁴.

3.3.2 Enkele detailtypes als getuigen van een complexe morfologie

De vier naar voor geschoven types met betrekking tot de ovenkamer kunnen nog verder worden ingedeeld in meer specifieke detailvormen. Om de grote verscheidenheid aan ovenkamervormen te illustreren, geeft figuur 5 een overzicht van sprekende voorbeelden uit de inventaris.

⁴ Voor verdere uitwerking van deze morfologische studie met gegevens over de vorm van de stookkamer, de ondersteuning en het stookkanaal: Clerbaut 2010a, Deel IV, 62-86.

4 Mogelijkheden voor een verbeterde studie van ovenstructuren

4.1 ENKELE AANDACHTSPUNTEN EN BEMERKINGEN BIJ DE STUDIE VAN POTTENBAKKERSOVENS

In dit hoofdstuk trachten we enkele aandachtspunten mee te geven naar verdere registratie en onderzoek van ovenstructuren en dit aan de hand van moeilijkheden die werden geattesteerd bij de globale studie van verschillende ovenstructuren.

In de eerste plaats werd duidelijk dat de ovenstructuur zelf voldoende aandacht verdient en dit vooral om de eigenheid van de structuur binnen een globaal beeld te kunnen duiden. Een uniform beeld van pottenbakkersovens in de Gallo-Romeinse periode bestaat klaarblijkelijk niet. Het is dan ook evident dat een duidelijke documentatie noodzakelijk is.

Recente opgravingen (o.a. Tienen, Asse, Beuvraignes, e.a.) tonen aan dat het mogelijk is om ovenstructuren goed in beeld te brengen, te documenteren, te registreren en in sommige gevallen ook reeds te publiceren voor een breed publiek (o.a. Magerman, 2008). Zonder hierbij afbreuk te doen aan ander (ouder) onderzoek moet men vaststellen dat nog een schat aan informatie verborgen zit in opgravingsarchieven en niet de weg vond naar een gedegen publicatie. Een uitzondering hierop is de (her)publicatie en de studie van de pottenbakkersoven van Kontich (Clerbaut 2010b).

In het algemeen kan men een drietal belangrijke aandachtspunten naar

voor schuiven samen met enkele mogelijke verbeteringen:

- Er is te weinig geweten over de ovenstructuur zelf.
- De verrichte documentatie zorgt soms voor onduidelijkheid.
- Welke gegevens zijn nodig om de ovenstructuur te kunnen plaatsen binnen het globale beeld?

4.1.1 *“Er is te weinig geweten over de ovenstructuur zelf”*

Een probleem dat zich vooral stelt bij oude vondstvermeldingen en opgravingen is dat de structuur van de oven meestal ontoereikend is gedocumenteerd en in het beste geval enkel de globale vorm is beschreven, waardoor bij de opgraving al een groot deel van de informatie verloren ging.

In vele gevallen is na opgraving verdere studie van deze complexe structuren enkel nog mogelijk aan de hand van de verzamelde veldgegevens. Hierbij zou de regel: “beter te veel dan te weinig” moeten gelden vermits het eenvoudiger is een selectie te maken van de beschikbare gegevens, dan een reconstructie te maken van niet aanwezige data. Bij huidig onderzoek is een belangrijke en goedkope partner hierbij de digitale fotografie.

Belangrijk is het documenteren vanuit de eigen ovenvondst, eerder dan dit te doen aan de hand van referenties naar eerder aangetroffen ovenvondsten. Iedere ovenvondst is uniek en zou in eerste instantie terdege gedocumenteerd moeten worden, alvorens er naar vergelijkingsmateriaal wordt gezocht.

4.1.2 “De verrichte documentatie zorgt soms onduidelijk voor onduidelijkheid.”

Een tweede aandachtspunt stelt zich bij de eigenlijke documentatie zelf. Minstens even erg als het ontbreken van gegevens, is de aanwezigheid van informatie die erg moeilijk te kaderen is en daardoor zijn informatieve waarde lijkt te verliezen. Dit probleem stelt zich vooral bij het gebruik van metrische gegevens waarbij een juiste omschrijving van wat werd gemeten veelal ontbreekt: “De oven heeft een diameter van 1,6 m”. Vermoedelijk wordt hiermee de diameter van de ovenkamer bedoeld, maar werd de

binnendiameter gemeten, de buitendiameter of een gewogen gemiddelde tussen beide? Zoals reeds eerder vermeld is het evenmin evident om bij bepaalde ovenvormen metrische gegevens duidelijk te documenteren. Een eenvoudige oplossing hiervoor is het opnemen van de maatgegevens en de juiste situering ervan op een detailtekening van de ovenstructuur, die bij een gedegen documentatie niet mag ontbreken. Door vermelding van geschreven metrische gegevens op tekening(en) vervalt de onbetrouwbaarheid van het schaalgegeven.

VOORSTEL TOT REGISTRATIEFICHE OVENSTRUCTUUR

Algemene Gegevens			
Vindplaats		Onderzeker	
Site		Instelling	
Land		Contactgegevens	
Volg.- of contextnr.			
Benaming oven		Datum registratie	

Documentatie		
Intekenings- of afbeeldingsgrondplan	ja - nee *	Specificatie en Bemarplaats
Detailtekening grondplan	ja - nee *	
Coupetekening lengte	ja - nee *	
Coupetekening breedte	ja - nee *	
Fotodocumentatie	ja - nee *	
Specificatie fotodocumentatie		

Morfologie van de ovenstructuur			
Ovenvorm		Aantal stookkanalen	
Aanwezigheid van ondersteuning	ja - nee *	Vorm van ondersteuning	
Verheven ovenvloer	ja - nee *	Beschrijving ovenvloer	
Opmerkingen - verdere beschrijving			

Datering	
Datering	
Basis van datering	

Eventuele publicatie	

* schrappen wat niet past

Metrische gegevens

	Lengte (m)	Breedte (m)	Hoogte (m)	Opmerkingen
OVENKAMER				
STOOKKANAL				
ONDERSTEUNING				

Opbouw en gebruikte materialen

Materiaal - schrappen wat niet past					
Kleim	bouwkeraamk	natuursteen	organisch materiaal	aardewerk	leemregels
Beschrijving					

Productie - vondsten binnen de ovenstructuur

Productie	
Misbelsds	

Extra informatie

(geelgerekte structuren of vondsten - opmerkingen - vaststellingen)

--

Tabel 3. Voorstel tot een geüniformiseerde registratiefiche.

4.1.3 “Welke gegevens zijn nodig om de ovenstructuur te kunnen plaatsen binnen het globale beeld?”

Het is natuurlijk niet eenvoudig om een ovenstructuur uitgebreid te documenteren, zeker in de heden-

daagse archeologie, in die zin dat een ovenstructuur kan opdoemen binnen een proefsleuf of een noodopgraving, wanneer de tijd en de middelen relatief beperkt zijn (cf. *infra*: casus Asse). Ook de bewaring van de ovenstructuur speelt een

belangrijke rol bij de mogelijkheden tot het documenteren van bepaalde ovensdelen of het algemene beeld van de gehele oven.

De vraag stelt zich dan ook: "Wat moet er allemaal gedocumenteerd worden?"

De stelregel blijft naar onze mening nog steeds: "zo veel mogelijk", al is dit in de meeste gevallen een utopie. Toch is het evenwel nuttig hierbij even stil te staan. Met het gevaar te vervallen in 'checklist archaeology', maar met de bedoeling toe te werken naar een uniforme registratie, wordt in tabel 3 een voorstel gedaan tot een registratiefiche voor ovenstructuren. De opbouw van de registratiefiche houdt in dit opzicht rekening met de meest gangbare onderzoekspunten. Wanneer de fiche als dusdanig, op een kwalitatieve manier wordt ingevuld, is het mogelijk om de ovenstructuur te plaatsen binnen de meest gangbare typologie van Duhamel (1974) of binnen de ge-update versie van Dufaÿ (1996). Extra aandacht hierbij is besteed aan het documenteren van metrische gegevens zodat inpassen binnen de methodologie gebruikt in het hier gepresenteerde onderzoekspaper mogelijk wordt. Op deze manier kan men nieuw geregistreerde ovens vergelijken met de bestaande referentiecollectie in de inventaris, die in de toekomst verder zal worden ontsloten.

4.2 DE AARDEWERKPRODUCTIE VAN ASSE ALS TESTCASE: VIER OVENS, VIER VERSCHILLENDE VERHALEN

De nood aan nieuwe inzichten en een systematische registratie en analyse van ovenstructuren wordt

grotendeels gedreven door recente nieuwe vondsten. Deze tonen keer op keer aan dat iedere ovenstructuur een eigen verhaal vertelt en iedere pottenbakkersoven een unieke opbouw en bewaring kent. Dit maakt het echter niet eenvoudig om op een uniforme manier te werk te gaan.

Door rekening te houden met de eerder gemaakte opmerkingen en gebruik te maken van de uitgebreide referentiecollectie is het mogelijk om kwalitatieve inzichten te vergaren. Om deze uitspraak kracht bij te zetten wordt het onderzoek naar de recente ovenvondsten van Asse centraal gesteld.

Dit onderzoek focust zich op de vier⁵ tot nu toe aangetroffen ovenstructuren in de *vicus* van Asse, en is het resultaat van een vruchtbare samenwerking met Kristine Magerman (Katholieke Universiteit Leuven - KUL). De uitwerking van de verschillende ovenstructuren afzonderlijk werd reeds opgenomen in verscheidene opgravingsverslagen (o.a. Magerman *et al.* 2008; Magerman *et al.* 2011; Magerman 2010-2011, mondelinge mededeling) maar de gezamenlijke uitwerking en detailstudie is nog in volle uitwerking. Toch kan aan de hand van de reeds bekomen resultaten aangetoond worden dat een systematische studie van goede en gedetailleerde veldobservaties, staalname en materiaalverwerking een meerwaarde biedt aan de studie van deze unieke structuren. Zo komt

⁵ Ovens Asse 1 en Asse 2: site Asse-Krokegemseweg 2007.

Oven Asse 3: site Asse-Nerviërsstraat 2009-2010.

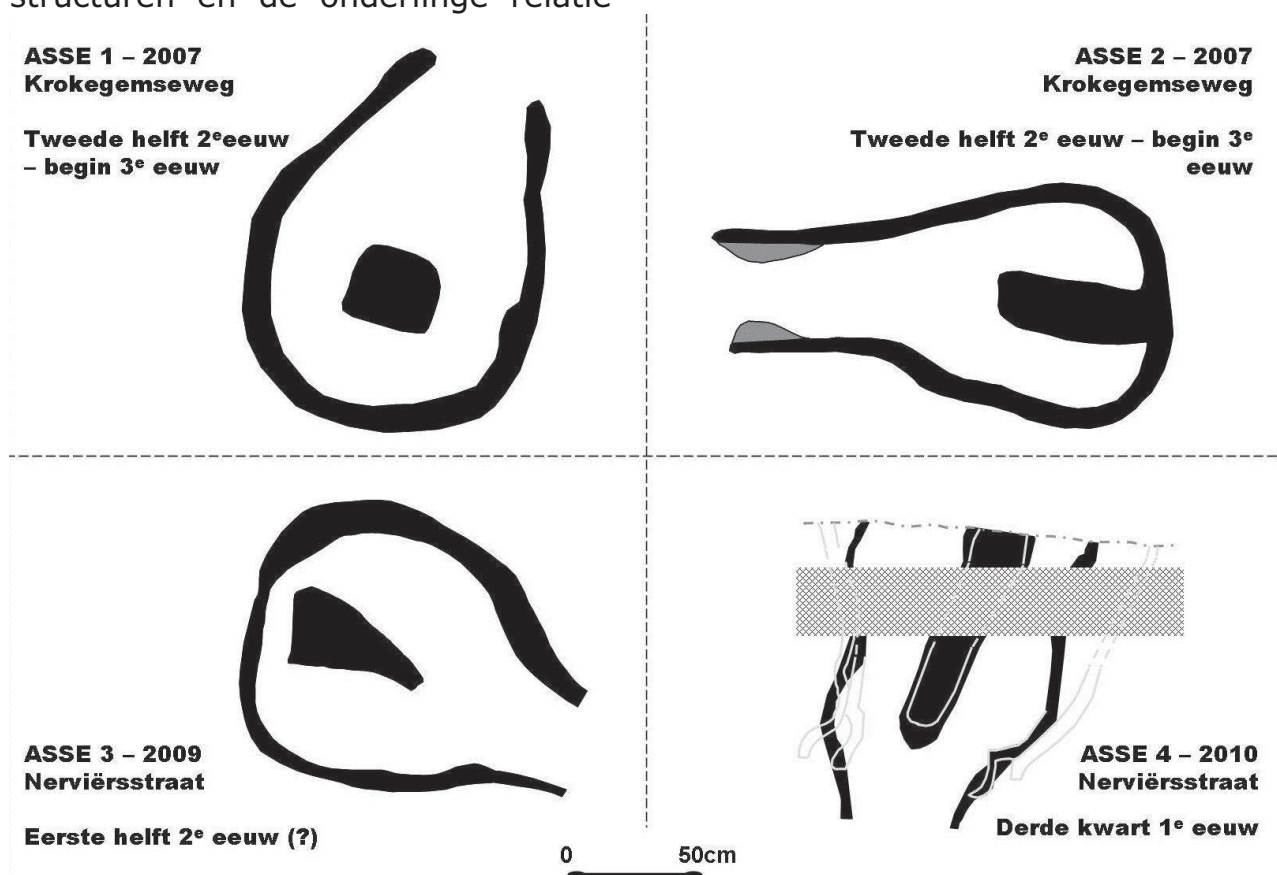
Oven Asse 4: site Asse-Nerviërsstraat 2010.

men tot een beter begrip van de ovenstructuur zelf binnen zijn bredere context, zijn functie in de *chaîne opératoire* van de aardewerkproductie en het bredere verhaal van de *vicus*. Figuur 6 geeft een overzicht van de verschillende aangetroffen ovenstructuren in grondplan. Hier wordt de grote verscheidenheid aan pottenbakkersovens geïllustreerd en dit zelfs binnen eenzelfde site. De onderlinge verschillen zijn deels wel te kaderen binnen een temporele evolutie, maar ook binnen dezelfde periode komen er verscheidene oventypes voor.

De studie van de ovens Asse 1 en Asse 2, in relatie met elkaar gevonden, illustreert mooi hoe een beter begrip kan bekomen worden van de morfologie van ovenstructuren en de onderlinge relatie

van deze structuren, met elkaar en met de ruimere omgeving.

Beide ovenstructuren deelden een gemeenschappelijke stookkuil, een fenomeen dat in de literatuur bekend staat als *twin kilns*. Vermoedelijk waren ze dan ook gemeenschappelijk in gebruik. Beide ovens kan men linken aan een groot aantal sporen in de nabije omgeving die samen met de ovens een atelier gevormd hebben. Zo kan men de ovens o.a. in verband brengen met enkele paalkuilen die behoorden tot een mogelijke overdekking van de stookkuil of een windscherm, extractiekuilen, een mogelijke kuil voor de preparatie van klei en een extractie- of voorraadkuil voor klei, die later is opgevuld met misbaksels van de aardewerkproductie.

Figuur 6. Overzicht van de vier ovenvondsten te Asse. In samenwerking met Kristine Magerman en de KUL.

De morfologische studie van deze ovens kan andere (archeometrische) dateringen mee ondersteunen of zelfs verfijnen door kritische vergelijking met referentiemateriaal uit de opgebouwde databank. Voor oven Asse 1 zijn vier referenties gevonden waardoor we een datering van het einde van de eerste eeuw tot het begin van de derde eeuw kunnen vooropstellen. Hiermee ondersteunt de morfologische datering de archeomagnetische datering in de tweede eeuw n. Chr.⁶. Een gelijkaardige analyse voor oven Asse 2, levert 32 referenties op en tevens een datering tussen het einde van de eerste eeuw en het begin van de derde eeuw (Magerman *et al.* 2008).

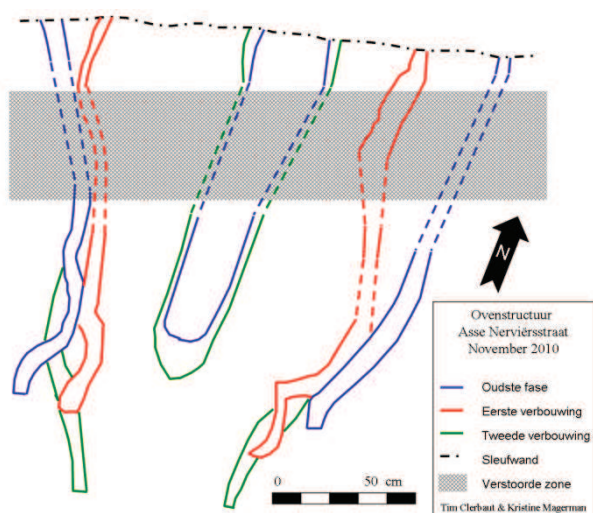
Een ander treffend voorbeeld van de meerwaarde van een terdege studie van ovenvondsten zijn de resultaten bekomen uit het kortstondig noodonderzoek in november 2010 aan de Nerviërsstraat te Asse. Tijdens de opvolging van de aanleg van nutsleidingen werd een deels verstoorde pottenbakkersoven aangetroffen. Na melding bij het Agentschap Ruimte & Erfgoed bleef de projectduur beperkt tot een termijn van 10 werkdagen. Met enige trots kunnen hier de resultaten getoond worden van een gedetailleerde veldstudie ondanks de grote tijdsdruk.

De ovenstructuur werd reeds eerder verstoord door het trekken van nutsleidingen dwars doorheen de stookkamer en een recent kijkputje van de Regie der Gebouwen

vernieelde hierbij nog een groter deel van dit ovendeel. Ondanks de moeilijke werkomstandigheden was het mogelijk een gedetailleerde studie uit te voeren van de ovenstructuur. Dit leverde een goed beeld op van de evolutie in het gebruik van de ovenstructuur. Het was mogelijk om drie verschillende fasen te onderscheiden in het verstoorde grondplan (fig. 7). Deze fasen getuigen van de complexe gebruiksgeschiedenis waarbij de oorspronkelijke ovenstructuur maar liefst twee maal werd verbouwd met als voornaamste doel het stookkanaal te versmallen en verlengen naar een meer functionele vorm. Verbouwingen of herstellingen van ovens komen regelmatig voor zoals bijvoorbeeld op de site van Crèvecoeur-sur-l'Escaut waar een oven tevens twee maal werd verbouwd, waardoor het type zelfs geheel wijzigde in functionele opbouw (Gaillard *et al.* 2001, 64-67).

De ovenstructuur met verbouwing te Asse kunnen we dateren op basis van zijn morfologie in de late eerste eeuw. De vondst van terra nigra fragmenten in de stookkuil laat toe de datering verder te verfijnen tot het derde kwart van de eerste eeuw.

⁶ Archeomagnetisch onderzoek uitgevoerd door prof. Hus - 161 ± 36 n.Chr.

Figuur 7. Pottenbakkersoven Asse 4 met weergave van de drie (ver)bouwfases. In samenwerking met Kristine Magerman en de KUL.

5 Conclusie en blik op de toekomst

Beide voorbeelden getuigen dat het mogelijk is om zonder grote inspanningen, maar door kritischer en gedetailleerder stil te staan bij ovenstructuren en hun gerelateerde structuren, een duidelijker beeld te krijgen van deze intrigerende structuren. Het afgeleverde thesis-onderzoek tracht een bruikbare synthese te vormen van de huidige kennis over het studieonderwerp en dit zowel op een theoretische als meer toegepaste manier, aan de hand van de opgebouwde referentiecollectie en het naar voor schuiven van enkele aandachtspunten. Dit werk - hier gepresenteerd in slechts een beknopt inleidend artikel - tracht niet enkel een synthese of inleiding te bieden maar wil ook het belang van een goed begrip van deze structuren op de onderzoeksagenda plaatsen. Het onderwerp biedt nog een rijk onderzoekspotentieel en de ontsluiting van oudere opgravingsgegevens en -materiaal omtrent deze materie kan een wezenlijke

bedrage leveren in de toekomst. Graag wil ik hierbij de lezer uitnodigen de thesis ter hand te nemen om het gehele verhaal in meer detail te kunnen doornemen. Tevens lanceer ik een warme oproep om gegevens over recente en mindere recente ovenvondsten te melden om deze te kunnen vergelijken met de referentiecollectie en zo de typologie en de datering verder te kunnen verfijnen.

Dankwoord

Mijn oprechte dank gaat in de eerste plaats uit naar mijn promotor Wim De Clercq die mij gedurende de afgelopen twee jaar bij deze studie steeds heeft ondersteund, verder op weg heeft geholpen en mij telkens opnieuw door zijn positieve inbreng heeft weten te motiveren. Verder bedank ik ook Patrick Monsieur voor zijn positieve commentaren en kritische noten die de kwaliteit van dit werk ten goede zijn gekomen. Bovendien verdienen twee gemotiveerde onderzoekers die mij lieten proeven van de praktijk en verwerking van een pottenbakkersoven een woordje van dank. Meer specifiek bedank ik Henri Verbeeck (AVRA) voor zijn inbreng en gezamenlijke uitwerking van de pottenbakkersoven van Kontich en Kristine Magerman (Agilas - KUL) voor de vruchtbare samenwerking rond de pottenbakkersovens van Asse. Tot slot ook dank aan alle vrienden, collega's en geïnteresseerden die rechtstreeks of onrechtstreeks hebben bijgedragen tot dit werk onder de vorm van wetenschappelijke, logistieke of morele steun.

Bibliografie

BOGAERS J. E. 1971: *Het pottenbakkersbedrijf van Lucius aan de Putgraaf te Heerlen en zijn Latijn*, Het Land van Herle, jaargang 21, afleiding 3, Heerlen.

CLERBAUT T. 2010a: *Een inleiding tot de pottenbakkersovens in Gallia Belgica en Germania Inferior: Inventaris, spreiding en morfologie*, onuitgegeven masterpaper U. Gent.

CLERBAUT T. 2010b: De Gallo-Romeinse pottenbakkersoven van Kontich herbekeken. *AVRA. Bulletin* 2010.

DERU X. 1996: *La céramique Belge dans le Nord de la Gaule. Caractérisation, Chronologie, Phénomènes Culturels et Economiques*, Louvain-La-Neuve.

DERU X. 1999: Existe-t-il-une spécificité de l'artisanat céramique en milieu rural? In: POFLER M. (ed.), *Artisanat et productions artisanales en milieu rural dans les provinces du nord-ouest de l'Empire romain. Actes du colloque d'Erpeldange mars 1999*. Monographies instrumentum 9, Montagnac, 97-103.

DUFAY B. 1996: Les fours de potiers gallo-romains: synthèse et classification: un nouveau panorama. *S.F.E.C.A.G., Actes de Congrès de Dijon*, 297-312.

DUHAMEL P. 1974: Les fours de potiers, *Les dossiers d'archéologie* 6, 54-66.

GAILLARD D., LORIDANT F., MENARD R. & TIFFREAU-LIBRE M. 2001: Fours de potiers sur la route départementale 76 à Crêvecoeur-sur-Escaut (Nord). *S.F.E.C.A.G., Actes de Congrès de Lille-Bavay*, 65-74.

LORIDANT F. 1999: L'artisanat en milieu rural dans le nord de la Gaule Belgique au Haut-Empire : état de la question. In: POFLER M. (ed.), *Artisanat et productions artisanales en milieu rural dans les provinces du nord-ouest de l'Empire romain. Actes du colloque d'Erpeldange mars 1999*. Monographies instrumentum 9, Montagnac, 273-287.

MAGERMAN K. 2008: *Weg van het Verleden, Tentoonstellingscatalogus Asse 2008*, Gent.

MAGERMAN K., LODEWIJCKX M. & PEDE R. 2008: *Asse-Krokegemseweg. Eindverslag van het archeologisch onderzoek (mei – december 2007)*, intern rapport, december 2008, 161 pp.

MAGERMAN K., LODEWIJCKX M., PEDE R. & VAN DE VIJVER K. 2011: *Asse-Nerviërsstraat. Eindverslag van het archeologisch onderzoek (januari – maart 2008)*, intern rapport, februari 2009.

SWAN V.G. 1984: The Pottery Kilns of Roman Britain, *Royal Commission on Historical Monuments, Supplementary Series* 5, 29-34.

THOEN H. & NOUWEN R. 1997: De productie van Gallo-Romeins aardewerk bij de Tungri, de Nervii en de Menapii, *Uit Aarde en vuur, Keramiek in Vlaanderen* 46/3 7-143-146.

THUILLIER F. 1990: Inventaire des ateliers de potiers gallo-romains de la région nord : un exemple de bilan régional. *S.F.E.C.A.G., Actes de Congrès de Mandeure-Mathay*, 219-223.

THUILLIER F. 1999: Les ateliers céramiques gallo-romains en milieu rural dans le nord de la Gaule: étude de cas. In: POFLER M. (ed.), *Artisanat et productions artisanales en milieu rural dans les provinces du nord-ouest de l'Empire romain. Actes du colloque d'Erpeldange mars 1999*. Monographies instrumentum 9, Montagnac, 77-95.

VAN ROEYEN J. & VAN HOVE R. 1994: *Jaarverslag 1994 Archeologische Dienst Waasland*, Sint-Niklaas.

VERBEECK H. & LAUWERS F. 1993: De pottenbakkersoven uit de Gallo-Romeinse vicus te Kontich. In: CATTEEUW P. & HELLEMANS F. (ed.), *In verscheidenheid. Liber Amicorum Prof. Dr. Em. Robert Van Passen*, Aartrijke, 437-449.

VILVOLDER F. 2006: Les céramiques régionales, *Les dossiers d'archéologie et sciences des origines*, 315 juillet-août 2006, 118-125.

WIRTZ R. 1998: *Die römisch Töpferei Bastion Sterntor / St. Maria in Bonn - Vergleichende Studie zu Töpferöfen für Gebrauchskeramik*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universität zu Köln.

Aardewerk te Evergem (Ralingen/Schoonstraat), Oost-Vlaanderen: analyse van volmiddeleeuws aardewerk uit elf waterputten en een dubbele gracht

Lina CORNELIS & Olivier VAN REMOORTER

[Eng]

This article briefly presents the results of detailed analysis of the 12th-century pottery from the archaeological site Evergem-Ralingen/Schoonstraat, excavated by the Kale-Leie Archeologische Dienst (KLAD). A detailed recording 2615 sherds from eleven wells and a double ditch made it possible to establish typological characteristics and therefore define different form types. It was also possible to identify groups with specific technical features in a fabric classification and divide the different ceramic groups, present in the dataset. Six ceramic groups, a number of fabric groups and seven different form types were identifiable within the dataset. In addition, we attempted to make a brief regional study and comparison between the archaeological site at Evergem and other archaeological sites in the area. Although problematic because of a shortage of data, a trend became noticeable: grey wares always seemed to be the most important ceramic group, with globular pots as the main form type and the way of shaping the rims of the recipients seems to be mostly done in the same manner within the area. This regionally produced ware probably originated from kilns situated near tertiary clay outcrops between Bruges and Ghent.

[Ned]

Dit artikel presenteert kort de gedetailleerde analyse van het 12de eeuwse aardewerk van de archeologische site Evergem-Ralingen/Schoonstraat, opgegraven door de Kale-Leie Archeologische Dienst (KLAD). Een gedetailleerde beschrijving van 2615 scherven uit elf waterputten en een dubbele gracht maakte het mogelijk om typologische karakteristieken te onderscheiden en zo verschillende vormtypes te determineren. Het was ook mogelijk om verschillende ceramiegroepen te onderscheiden en om technische groepen te identificeren. Door de manier van beschrijven en indelen was het mogelijk om het ensemble op verschillende manieren te kwantificeren. Zes ceramieksoorten, een aantal technische groepen en zeven vormtypes werden aangetroffen in de dataset. Daarnaast werd er een poging ondernomen om over te gaan tot een korte regionale studie en vergelijking tussen Evergem en andere archeologische sites in de omgeving. Dit zorgde voor een aantal problemen, vooral door tekort aan noodzakelijke data. Desondanks was wel een trend merkbaar: het grijs aardewerk bleek altijd de belangrijkste ceramiegroep, met kogelpotten als meest frequente type. Het vormen van de randen van de recipiënten gebeurde altijd op een gelijkaardige manier. Dit regionaal geproduceerde aardewerk vond waarschijnlijk zijn oorsprong in ovens gelegen nabij tertiaire klei-opduikingen tussen Brugge en Gent.

1 Inleiding

Het aardewerk dat behandeld wordt, is afkomstig van een opgraving uitgevoerd door de Kale-Leie Archeologische Dienst (KLAD) te

Evergem Ralingen/Schoonstraat. Het onderzoek vond plaats van 23 februari 2009 tot en met 26 juni 2009 o.l.v. vier archeologen: Mieke Van de Vijver, Evelyn Schynkel, Kristof Keppens en Sarah Dalle.

De totale oppervlakte van het terrein betrof 2,5 ha, waarvan 1,5 ha werd opgegraven. Het terrein staat geklasseerd als een matige droge zandbodem met een verbrokkelde ijzer en/of humus B horizont en in het westen als droge zandbodem met een dikke antropogene humus A horizont. De site bevindt zich op een zandige oost-west gerichte rug langs de vallei van de Oude Kale (Van de Vijver *et al.* 2009, 11). Het grondplan wordt geïllustreerd in figuur 1.

In totaal zijn er elf waterputten (fig. 2 en 3), maar ook een dubbele gracht, 657/657bis/46, met een groot aandeel aan aardewerk, die voor deze studie in aanmerking komen. Dit onderzoek beslaat het aardewerk uit contextnummers 45, 165, 189, 241, 243, 428, 492, 553 (bestaande uit contextnummers 553, 554, 555, 343 en 366), 641, 645, 656 en 657-657bis/46. Het aardewerk uit de waterputten werd reeds in de 12de eeuw gedateerd door dr. Koen De Groote.

Figuur 1. Grondplan van de site Evergem-Ralingen/Schoonstraat.

De concrete doelstelling was om d.m.v. een doorgedreven studie een technische en typologische indeling te maken van het aanwezige aardewerk en een poging te ondernemen de herkomst te bepalen van het lokaal/regionaal vervaardigd aardewerk.

Om de site in een breder kader te kunnen plaatsen, werd de focus gelegd op de regio Brugge-Gent en dan voornamelijk de *cuesta* tussen deze twee steden. Qua datering is er ook een beperking gesteld voor de te gebruiken sites. Aangezien het materiaal essentieel in de 12de eeuw was gedateerd, werden om evidente redenen enkel sites uit deze periode geselecteerd.

2 Methodologie

De gevolgde methodologie is deze die in onze beide masterproeven is gehanteerd.¹ De opeenvolgende stappen in de verwerking van het schervenmateriaal worden beschreven. Daarna is er een bespreking van de contexten en de daar aangetroffen aardewerksoorten en -vormen. Hierna volgt een grondige analyse van het aardewerk. Deze analyse is uiteengetrokken in een kwantificatie, een bespreking van de technische groepen, de randtypologie, het vormenscala, de versiering en een bespreking van het aanwezige aardewerk. Na deze analyse volgt een vergelijking met

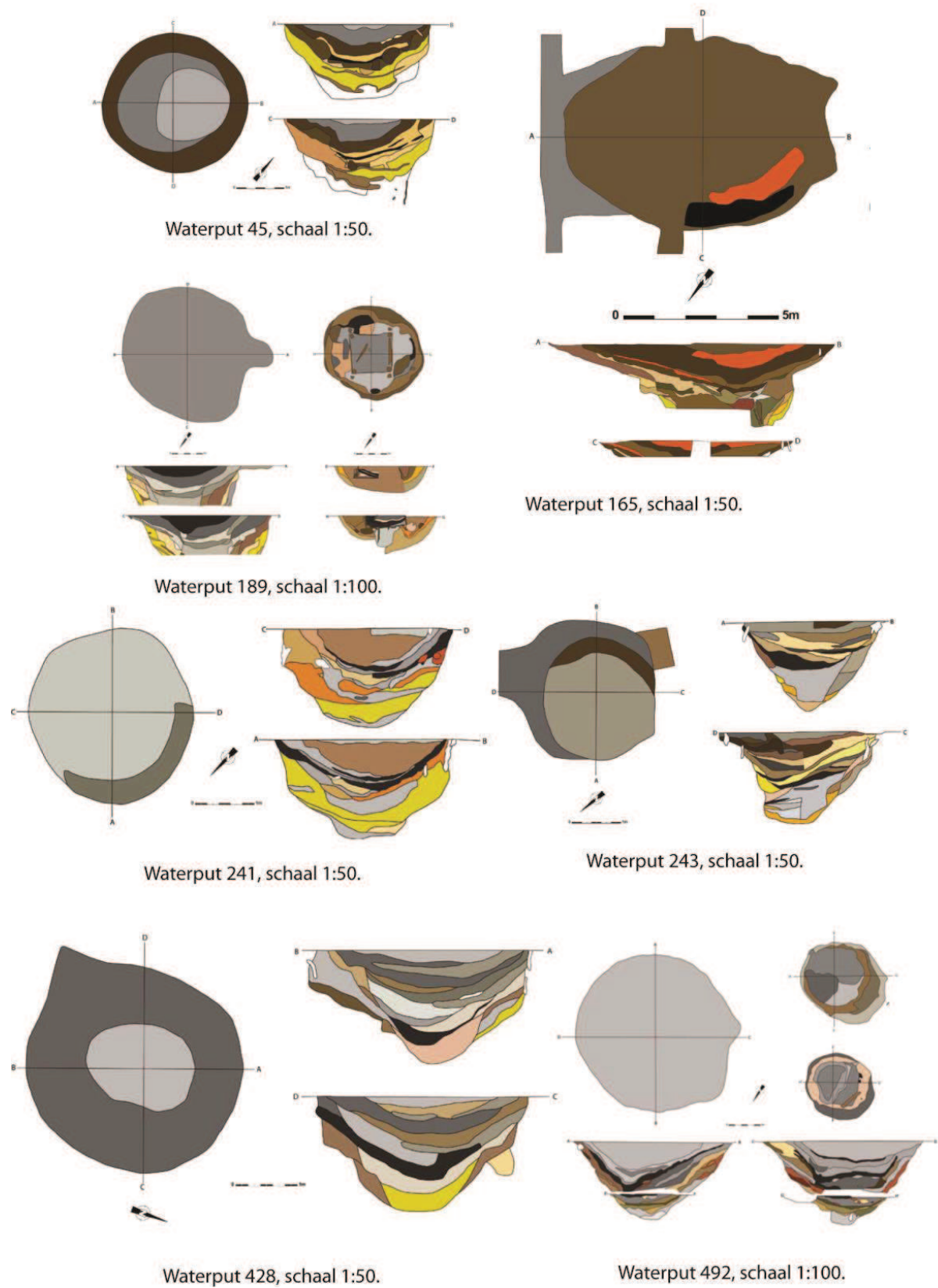
de omgeving. Hierin zullen kort de gegevens van overige 12de-eeuwse sites uit de regio Brugge-Gent met de eigen data worden vergeleken. De conclusies sluiten dit artikel af.

Gezien de beperkte opzet van dit artikel verwijzen we graag naar beide masterproeven voor de meer gedetailleerde gegevens, tekeningen en data (Cornelis 2010; Van Remoorter 2010).

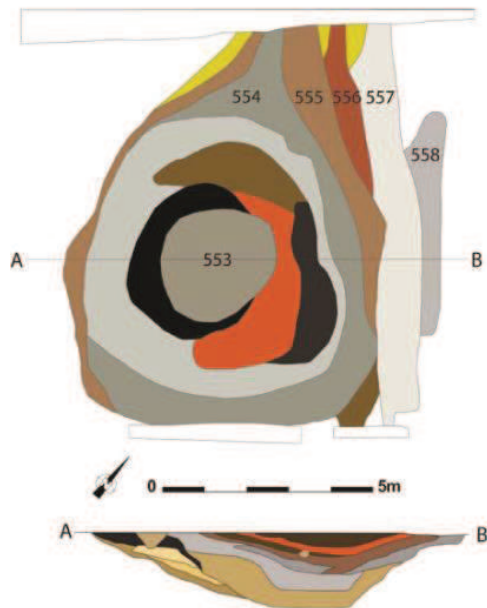
Er werd vertrokken van het laagste niveau door bijna elke scherf onder de microscoop te bekijken. Scherven (rand-, wand- en bodemfragmenten) die aan elkaar pasten of die overduidelijk van dezelfde soort en baksel waren, zijn samen beschreven. De restgroep, bestaande uit heel erg kleine scherfjes en resten van bouw materiaal, werden niet microscopisch bekeken of beschreven, maar kregen wel een nummer en een aantal per spoor, en eventueel per context en/of laag. Door te starten op het laagste niveau konden we ervoor zorgen dat de gegevensverzameling zo objectief mogelijk was.

Voor de beschrijving van de verschillende technische en typologische groepen gebruikten we de indeling die dr. Koen De Groote hanteerde in zijn studie van het middeleeuwse aardewerk in Vlaanderen (De Groote 2008, 28-29). Elke scherf of schervengroep kreeg zo een ID-nummer en een aantal, waarnaast de context zo goed mogelijk werd genoteerd.

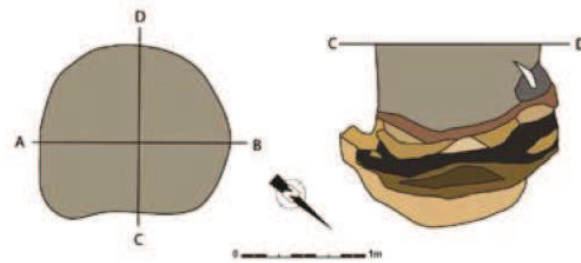
¹ Beide masterproeven behandelen het aardewerk uit de waterputten aangetroffen tijdens het veldwerk te Evergem-Ralingen/Schoonstraat. Gezien de hoeveelheid materiaal is er besloten twee studenten de uitwerking van dit materiaal te laten uitvoeren.

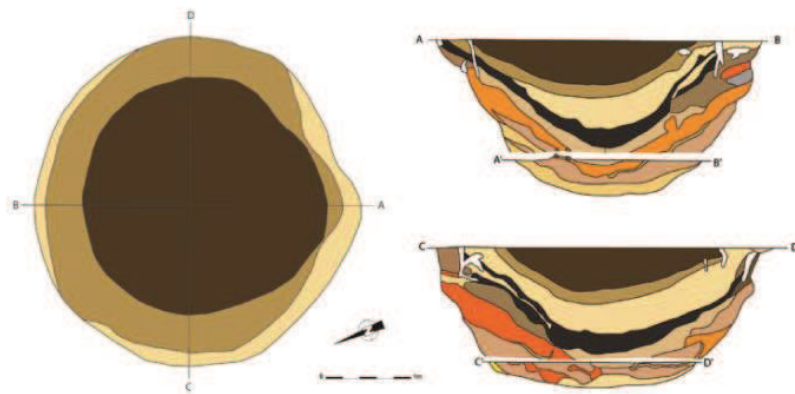
Figuur 2. De waterputten in coupe en grondvlak (1).

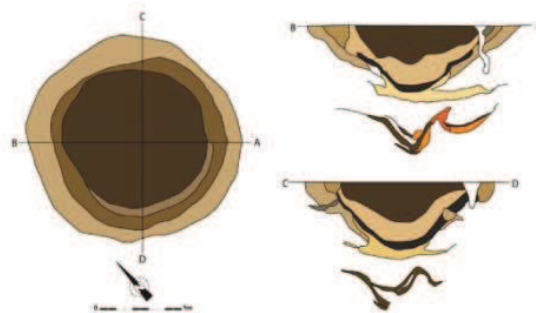
Waterput 553, schaal 1:100.

Waterput 641, schaal 1:50.

Waterput 645, schaal 1:50.

Waterput 656, schaal 1:50.

Figuur 3. Waterputten in coupes en grondvlak (2).

Hierna volgde een macroscopische studie van de aardewerksoort en aardewerkvorm, de herkomst en gebruikte techniek door het vermelden van het nummer van de technische groep. Vervolgens bepaalden we het type fragment: rand-, bodem-, tuit-, oor- en/of vin. Indien nuttig geacht, werden ook de afmetingen opgenomen. Tenslotte gingen we over tot het bespreken van eventuele aanwezigheid van glazuur, gebruikssporen en versiering.

Microscopisch onderscheidde we de aardewerksoort door verschillende aspecten van de verschraling te bekijken, waaronder de aard, de korrelgrootte en -kleur, verspreiding en dichtheid. Daarnaast werden ook bakselkleur, bakking, oppervlaktestructuur en kern beschreven.

2.1 TECHNISCHE GROEPEN (T.G.)

De verdeling van de T.G. gebeurde op basis van de verschraling, de bakselkleur, de zachtheid, de oppervlaktestructuur en de kern. Bij elk van beide masterproeven is een set T.G. opgesteld. Bij vergelijking tussen deze twee sets T.G. waren een aantal overeenkomsten in beide studies vast te stellen. Er werden echter ook een aantal verschillende T.G. aangetroffen. Door de zekere graad van subjectiviteit die gepaard gaat met de opstelling van de T.G. was het bijgevolg niet mogelijk alle T.G. in direct verband te brengen met elkaar.

2.2 KWANTIFICATIEMETHODES

De kwantificatie gebeurde op verschillende manieren. Allereerst was er een algemene telling. Tellingen gebeurden op het totaal aantal scherven en het M.A.E.

(minimum aantal exemplaren), dit laatste zowel kwantitatief als kwalitatief, zijnde een telling met inbegrip van zowel randen als bodems, oren en tuiten, en op de aardewerksoorten en -vormen.

Met het oog op een vergelijking van de waterputten, is een telling gemaakt van de hoeveelheid scherven per waterput, waarbij ook een onderverdeling in aardewerksoort werd gemaakt.

2.3 DETERMINATIE VORMENSCALA

Bij het definiëren van het vormenscala traden enkele problemen op. Het was niet steeds mogelijk om op basis van de rand met zekerheid een vorm te bepalen. Bovendien was het zo dat veel randfragmenten de determinatie bemoeilijkten door een sterke fragmentatie. Hierdoor was het ook slechts bij enkele exemplaren mogelijk om min of meer met zekerheid de diameter te bepalen. Vergelijkingen met de randtypologie in het werk van Koen De Groote gaven ook niet altijd uitsluitsel over de vorm. Ondanks deze problemen werd toch getracht naar best vermogen een vormdeterminatie op basis van de randen tot stand te brengen.

Wat de wandfragmenten betreft, determineerden we de vormen op basis van de eventuele gebruikssporen die aanwezig waren op de scherven, zoals bijvoorbeeld roet. Soms werd het door vergelijking met andere scherven duidelijk tot welke vorm de wandfragmenten vermoedelijk behoorden. Ook versiering was soms bepalend voor een bepaalde vorm. Enkele fragmenten spraken ook voor zich zoals ondermeer tuiten en oren.

Bodemfragmenten werden op basis van de bodemvorm (bol, lensvormig,

vlak, ...) zo goed mogelijk aan een aardewerkvorm gekoppeld.

Spoornr	Ligging	Afmetingen	# scherven	M.A.E.	Interpretatie spoor	Opmerkingen
45	Oost	3,08x 1,60	3	1	Waterput	Trechtersvormig
165	Oost	6,10x9	332	46	Waterput	Bekisting
189	Centraal	4,55m diameter	931	52	Waterput	Bekisting
241	Centraal	2,96m diameter	312	13	Waterput	Trechtersvormig
243	Centraal	2,82 m diameter	331	16	Waterput	trechter- tot V-vormig
428	Zuidwesten	3,56m diameter	63	4	Waterput	V-vormig
492	Zuidwesten	5m diameter	173	12	Waterput	Trechtersvormig
553	Noordwesten	12,5x10m	58	7	Drenkkuil	Komvormig
641	Zuidoosten	1,56m diameter	4	0	Waterput/voorraadkuil?	Komvormig
645	Oost	3,86m diameter	35	2	Waterput	Houten ladders
656	Oost	2,64m diameter	22	5	Waterput	Trechtersvormig
657/657bis/ 46	Noord	N.V.T.	351	14	Dubbele gracht	Komvormig

Tabel 1: Contextbespreking

3 Bespreking van de contexten

In totaal werden er 12 verschillende contexten bestudeerd in het kader van beide masterproeven (tabel 1). Het gaat hierbij om elf waterputten en één dubbele gracht. In totaal zijn negen van deze sporen als echte waterputten te interpreteren. Het betreft trechtersvormige constructies in zeven van de negen gevallen. De twee overige structuren hebben een meer V-vormige constructie. Bij twee waterputten konden ook resten van de bekisting opgetekend worden. In het geval van waterput 165 ging het om berkenhout (Van De Vijver *et al.* 2009, 49). Bij waterput 189 was de houtsoort niet te achterhalen maar de volledige bekisting kon hier wel opgetekend worden. Het gaat om een vierkante constructie met grote hoekpalen (Van de Vijver *et al.* 2009, 52). In waterput 656 kwamen twee houten ladders aan het licht die waarschijnlijk bij de aanleg van de waterput gebruikt zijn. Ook hier

bestonden de trapjes uit berkenhout (Van De Vijver *et al.* 2009, 71).

Twee sporen zijn op basis van hun vorm niet met zekerheid als waterput te interpreteren, maar eerder als een drenkkuil in het geval van spoor 553 of als een mogelijke voorraadkuil voor spoor 641. Toch zijn deze twee sporen ook als waterput behandeld.

Enkele sporen met bijzondere vondsten zijn het vermelden waard. Zo kwam in waterput 189 een quasi complete kogelpot tevoorschijn. In waterput 241 werd een bijna complete tuitpot in Maaslands aardewerk aangetroffen. In gracht 657 bevonden zich twee noemenswaardige vondsten. Het gaat om een grote tuitpot in vroegrood aardewerk en een kleine kogelpot in Paffrath aardewerk, het enige Paffrath aardewerk binnen het aardewerk-ensemble. Eveneens in spoor 657 was een lokale imitatie van Rijnlands roodbeschilderd aardewerk aanwezig.

4 Analyse van het aardewerk

4.1 KWANTIFICATIE

Een eerste kwantificatie gebeurde op basis van de absolute aantallen van de scherven per aardewerkgroep en per technische groep. Deze laatste

cijfers zijn gezien het grote verschil aan technische groepen in elk van beide studies enkel bruikbaar voor het bepalen van de groottes van elke technische groep. Daarom is er geopteerd per aardewerkgroep te werken.

Aardewerkgroep	Totaal	Totaal in %
<i>Gedraaid fijn grijs (GFG)</i>	2017	77,1
<i>Vroegrood (VR)</i>	385	14,7
<i>Lokaal roodbeschilderd (LRB)</i>	87	3,3
<i>Maaslands (ML)</i>	85	3,3
<i>Paffrath (PAFF)</i>	30	1,1
<i>Rijnlands Roodbeschilderd (RRB)</i>	11	0,4
<i>Totaal</i>	2615	100

Tabel 2. Absolute aantallen scherven en percentages per aardewerkgroep.

Door beide studies bij elkaar te voegen komen we tot onderstaande cijfergegevens (tabel 2 en 3). Vanuit deze cijfers kunnen daarna percentages berekend worden per aardewerkgroep.

Uit deze tabellen blijkt dat het lokale/regionale materiaal zeer sterk vertegenwoordigd is met meer dan 95% van het totaal aantal scherven. Het lokale materiaal valt uiteen in drie verschillende aardewerkgroepen die volgens hun respectievelijk belang zijn opgesomd: gedraaid fijn grijs aardewerk, vroegrood aardewerk en lokaal roodbeschilderd aardewerk.

	totaal	totaal in %
<i>lokaal</i>	2489	95,2
<i>import</i>	126	4,8

Tabel 3. Absolute aantallen scherven lokaal/regionaal vs. import, en in percentages van het totaal aantal scherven.

Het gedraaid, fijn grijs aardewerk maakt met meer dan drie kwart van het totaal aantal scherven veruit de grootste groep uit. In totaal zijn er 2017 scherven in grijs aardewerk geteld, goed voor 77,1%.

Het vroegrood aardewerk is ook zeer sterk vertegenwoordigd met bijna 15%, en vormt zo de tweede grootste aardewerkgroep met 385 scherven. Opmerkelijk is dat een groot deel hiervan een vroeg loodglazuur vertoont.

Het lokaal roodbeschilderd aardewerk tenslotte is de kleinste groep van het lokaal/regionaal aardewerk met 87 scherven of 3,3%. Het gaat hierbij vooral om scherven die toebehoren aan vormen die een directe imitatie zijn van het Rijnlands roodbeschilderd aardewerk, maar lokaal geproduceerd zijn.

Het importmateriaal van deze site is eerder beperkt, er zijn in totaal 126 scherven importmateriaal aangetroffen, goed voor 4,8%. Binnen dit

importmateriaal is er echter heel wat variatie aan te treffen. Zo is de belangrijkste aardewerkgroep het Maaslands aardewerk, met 85 scherven of 3,3%. Paffrath aardewerk is de tweede grootste groep binnen het importmateriaal, met 30 scherven of 1,1%. Het Rijnlands roodbeschilderd aardewerk is de kleinste groep aardewerk, met maar 11 scherven of 0,4%.

4.2 MINIMUM AANTAL EXEMPLAREN

Het M.A.E. (Minimum Aantal Exemplaren) van de bestudeerde contexten is op verschillende manieren berekend. Er zijn tellingen gemaakt op drie verschillende manieren. Een eerste algemene telling van het minimum aantal exemplaren gebeurde op basis van de unieke randen. Het resultaat van deze eerste telling wordt in de

onderstaande tabel weergegeven, en toont ook de onderverdeling in de verschillende vormcategorieën. Deze telling is de basis voor verdere berekeningen van aantallen exemplaren, maar ook voor de verdere M.A.E. tellingen.

Een tweede manier van tellen is een kwalitatieve M.A.E. Dit hield in dat er niet enkel naar de randen werd gekeken, maar ook naar overige vormelementen zoals bodems, oren, tuiten maar ook de versierde elementen. Naast deze elementen werden ook wandfragmenten van voldoende grootte om de vorm te kunnen inschatten meegerekend. Deze telling moet een beter beeld geven van de aanwezige exemplaren. De uiteindelijke resultaten zijn in tabel 4 samengevoegd.

Vormtype	Totaal Standaard M.A.E.	Totaal kwalitatief M.A.E.
Kogelpotvormige potten	165	428
Kan/kruik	1	10
Kom	5	7
Pan	4	4
Beker	2	2
Voorraadpot	0	1
Onbekend	1	0
Totaal	178	452

Tabel 4. Weergave van de aanwezige aardewerkvormen in beide ensembles op basis van standaard M.A.E. en kwalitatieve M.A.E.

In totaal zijn 452 individuen aanwezig, meer dan een verdubbeling ten opzichte van het standaard M.A.E. Dit toont aan dat enkel een telling van de randen een groot deel van de exemplaren niet in rekening brengt. Door deze kwalitatieve M.A.E. toe te passen was het mogelijk om een meer

compleet beeld te verkrijgen van het aantal aanwezige exemplaren op deze site. Het beeld qua aardewerkvormen blijft nog steeds hetzelfde. De kogelpotvormige potten, zijnde de gewone kogelpotten en de tuitpotten, zijn veruit de dominante groep. De

overige vormgroepen zijn eerder sporadisch aanwezig.

4.3 TECHNISCHE GROEPEN

De technische groepen (T.G.) zijn ingedeeld op basis van zowel microscopische als macroscopische elementen. Microscopisch gaat het om korrelgrootte, -kleur en verschralingstype. Macroscopisch werd vooral gewerkt met bakseltype, hardheid en kleur. Op deze manier is onderstaande verdeling bekomen.

Een telling van het aantal scherven per T.G. is niet gemaakt, aangezien een deel van de T.G. niet samen te voegen was met een overeenkomstige T.G. uit het andere deel van de studie. De tellingen per technische groep zijn wel te vinden bij de tellingen bij elk van beide studies.

In totaal zijn er 20 T.G. gevonden die in de bestudeerde contexten aanwezig zijn. Voor het gedraaid, fijn grijs aardewerk zijn er 13 T.G. aangetroffen, drie bij het vroegrood aardewerk en twee voor het Maaslands aardewerk, één voor het Rijnlands roodbeschilderd aardewerk en eveneens één voor het Paffrath aardewerk.

Bij de onderstaande bespreking zullen algemeen de kenmerken van de verschillende T.G. besproken worden, zonder specifiek het T.G. nummer te vermelden, aangezien dit voor beide studies kan verschillen. Voor de correcte nummering en beschrijving verwijzen we graag naar de al eerder vermelde studies.

4.3.1 *Bespreking van de T.G.*

Het gedraaid, fijn grijs aardewerk bestaat zoals eerder gezegd uit 13

T.G., deze T.G. zijn nog te onderverdelen in enkele subgroepen.

De eerste groep heeft een oppervlaktestructuur die glad tot korrelig is, met een afgelijnde kern en een donkergrijsbruine kleur. De tweede groep onderscheidt zichzelf van de anderen omwille van zijn korrelkleur en verschralingstype. Het schervenmateriaal bevat namelijk vaak schervengruis (de zogenaamde chamotte) in de verschraling die naast wit en af en toe grijs dus ook rood is van kleur. De derde groep heeft een gladde oppervlaktestructuur, met een binnen- en buitenkern en een donkergrijze tot donkergrijsbruine kleur. Een vierde groep heeft een korrelige oppervlakte structuur en een grijsbruine tot lichtgrijze kleur.

Het vroegrood aardewerk bestaat uit drie T.G. De eerste twee T.G. zijn vrij eenvoudig van elkaar te onderscheiden omwille van hun duidelijk afgelijnde kern en iets fijnere verschraling met een zeer dichte concentratie. Bij de andere T.G. is de kern niet (of weinig) afgelijnd en bevat de verschraling rode partikels en schervengruis en is ze eerder matig fijn met een dichte concentratie.

Naast deze twee T.G. is er nog één groep die enkel op basis van vormkenmerken te onderscheiden is. Het gaat hierbij om lokaal roodbeschilderd aardewerk dat in vroegrood aardewerk uitgevoerd werd.

Het importaardewerk bestaat uit 2 verschillende aardewerksoorten. Het betreft twee T.G. In Maaslands aardewerk, één in Rijnlands roodbeschilderd aardewerk en één in Paffrath aardewerk. Het Maaslands

aardwerk is op te delen in een witbakkende en een rozig bakkende variant.

4.4 RANDTYPOLOGIE

De randtypologie kan onderverdeeld worden in een aantal categorieën. Deze bevatten alle vormklassen en zijn op basis van een aantal globale vormkenmerken in dezelfde groep ondergebracht. Bij elke groep is er een beschrijving gegeven van deze kenmerken. Allereerst volgt een bespreking van de randtypologie van het lokaal/regionaal aardewerk, daarna zal het importmateriaal aan bod komen. De afbeeldingen bij de beschrijving zijn opgenomen in de bijlagen (fig. 4).

4.4.1 Randtypologie lokaal/regionaal aardewerk

De randtypologie van het lokaal/regionaal aardewerk is in twee grote groepen te verdelen. Het gaat hierbij om de randen die tot kogelvormige potten behoren en de

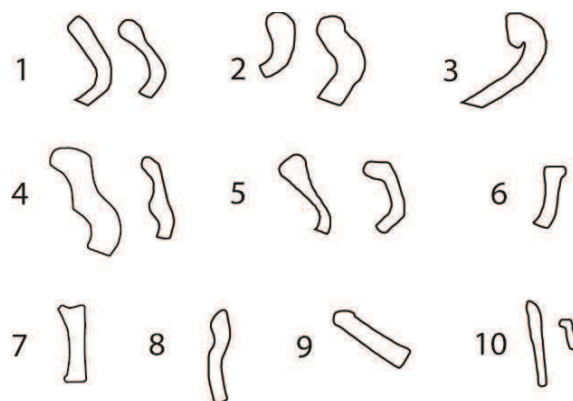
randen van de overige aardewerkvormen.

Bij de kogelvormige potten zijn zeven verschillende randtypes vast te stellen:

- Eenvoudige randen
- Zware eenvoudige randen
- Zware randen met ondersnijding
- Manchetranden
- Naar buitengeplooide randen met bijzondere vormen
- Naar binnen geplooide randen met afgeronde top en verlengde binnenlip
- Randen met een inkeping in de top

De overige randen kunnen per aardewerkvorm onderverdeeld worden. De randen die bij deze aardewerkvormen behoren zijn opgenomen onder de bijhorende nummers in figuur 4.

- Komvormen
- Pannen
- Bekers

Figuur 4. Randtypologie Lokaal/Regionaal aardewerk.

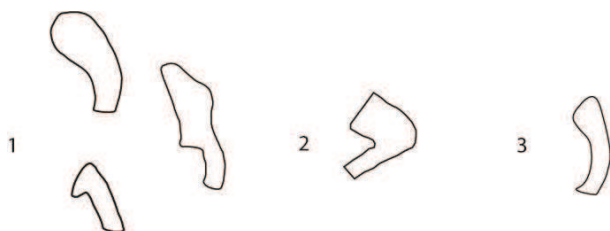
4.4.2 Randtypologie importmateriaal

Bij de randtypologie van het importmateriaal wordt een onderscheid gemaakt per aardewerkgroep. De bespreking van de verschillende randtypes zal hieronder dan ook per

aardewerkgroep gebeuren. Voor de tekeningen van de randen verwijzen we graag naar de bijlagen (fig. 5).

Bij het Maaslands aardewerk zijn er een aantal verschillende randtypes op te merken. Een eerste is een eenvoudige rand met afgeronde en

licht verdikte top. Een tweede type is een rechtopstaande verdikte rand met een naar buiten geplooid top met lichte ondersnijding. Een derde groep bevat de manchetvormige randtypes.

Figuur 5. Randtypologie importmateriaal.

Bij het Rijnlands roodbeschilderd aardewerk is er maar één randtype op te merken. Het gaat hierbij om een licht ondersneden blokvormige rand.

Ook bij het Paffrath aardewerk valt maar één randtype te noteren: een eenvoudige rand met afgeronde en licht verdikte top.

4.5 VORMENSCALA

Het vormenscala binnen de bestudeerde contexten bevat zeven verschillende vormtypes. De belangrijkste vorm binnen het aardewerkensemble is deze van de

kogelvormige potten, die goed is voor 95% van het totaal aantal exemplaren. De overige vormen zijn de kannen/kruiken, kommen, pannen, bekers en voorraadpotten. Het aantal exemplaren per aardewerkvorm is opgenomen in tabel 4.

De vormen zijn op basis van een aantal elementen geïdentificeerd. Door het vergelijken van de aanwezige randen met de typologie zoals die in het werk van Koen De Groote is opgesteld, kon een identificatie gemaakt worden voor het grootste deel ervan (De Groote 2008, 113-132). Bij een aantal randen was een vergelijking met deze randtypologie niet nodig door de aanwezigheid van een aantal duidelijk herkenbare vormelementen die de identificatie vergemakkelijkten. Het gaat hier bijvoorbeeld om vormelementen als tuiten en oren, twee elementen die in de richting van tuitpotten wijzen. Door ook deze elementen in rekening te brengen, waren deze exemplaren bij te tellen in het kwalitatief M.A.E.

	GFG	VR	LRB	ML(roze)	ML(wit)	RRB	PAFF	totaal
<i>Kogelpot</i>	131	8	2	0	0	0	1	142
<i>Tuitpot</i>	8	7	1	0	4	1	0	21
<i>Kom</i>	3	2	0	0	0	0	0	5
<i>Pan</i>	4	0	0	0	0	0	0	4
<i>Kogelpot/tuitpot</i>	2	0	0	0	0	0	0	2
<i>Beker</i>	2	0	0	0	0	0	0	2
<i>Kan/kruik</i>	0	0	0	1	0	0	0	1
<i>Onbekend</i>	1	0	0	0	0	0	0	1
<i>totaal</i>	151	17	3	1	4	1	1	178

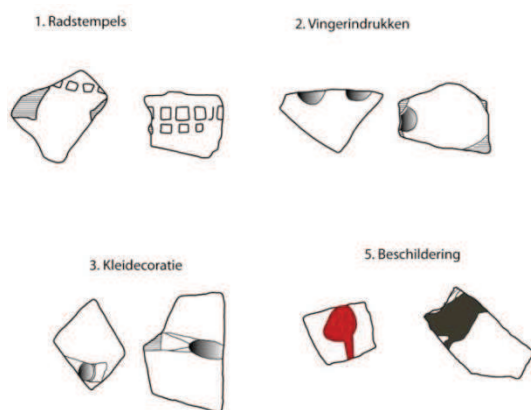
Tabel 5. Standaard M.A.E per vorm per aardewerksoort.

Uit tabel 5, gebaseerd op het standaard M.A.E., kunnen we de belangrijkste gegevens aflezen. De kogelpot is de belangrijkste vorm, met 142 individuen van de 178. De meeste kogelpotten komen voor in grijs aardewerk, maar er zijn ook enkele exemplaren in vroegrood en lokaal roodbeschilderd aardewerk en één exemplaar in Paffrath aardewerk.

4.6 VERSIERING

De versiering die aangetroffen is in de bestudeerde contexten kan in een aantal categorieën worden onderverdeeld. Voor een illustratie bij de beschrijvingen verwijzen we naar figuur 6, met voor elk van de versieringsvormen een voorbeeld.

Radstempels komen in een aantal contexten voor, maar zijn niet de dominante versieringssoort. Binnen de radstempelversiering zijn zowel de eenvoudige als de complexe radstempelversiering op te merken. Verder kunnen we ook een onderscheid maken in de kwaliteit van de radstempelversiering. Het kan gaan om goede, zorgvuldig aangebrachte radstempels of om vrij slordige stempeling. Deze radstempeling komt enkel voor op kogelpotten.

Figuur 6. Versieringswijzen van het lokaal en import aardewerk.

Vingerindrukken komen ook in een aantal contexten voor. Het probleem hierbij is het al dan niet decoratieve karakter ervan. Vaak kunnen de indrukken het gevolg zijn van de vorming van een bepaald element van de pot, en zijn ze dus als sporen van het productieproces en niet als decoratie te determineren. Desondanks is het gebruik van vingerindrukken toch duidelijk aanwezig door het diep in de klei gedrukt te zijn of het voorkomen van meerdere indrukken op een scherf. Ook de locatie kan een indicatie geven van het al dan niet decoratief gebruik van vingerindrukken. Zo werden vingerindrukken op de lip en op de standring duidelijk als decoratie aangebracht.

Onder kleidecoratie groeperen we een aantal verschillende ingrepen in en op de klei. Het gaat hier om apart aangebrachte bandjes klei die op de reeds gevormde pot zijn aangebracht, of draairibbels, krassen of lijnen ter decoratie. Bij sommige van deze groepen is een identificatie als decoratie opnieuw moeilijk, maar door een aantal factoren in rekening te brengen, konden toch een aantal scherven als decoratief bestempeld worden.

Glazuur is binnen de bestudeerde contexten de grootste groep wat versiering betreft. In bijna alle gevallen gaat het om oxiderend gebakken aardewerk, slechts één scherf is in grijs aardewerk. Het gaat om een decoratief loodglazuur, soms gestrooid, die een roodbruine tot oranjegele kleur heeft gekregen. Af en toe is er ook een groene glazuurkleur op te merken, het zogenaamde reductiegroen. Het glazuur komt bijna uitsluitend langs de buitenzijde van alle scherven of

potten voor. Door het gebrek aan interne glazuur kunnen we met enige zekerheid stellen dat deze glazuur zuiver decoratief is. Het beste voorbeeld van een zuiver decoratieve glazuur is een lichtgele loodglazuurband op een tuitpot in witbakkend Maaslands aardewerk.

Beschildering komt maar in een heel beperkt aantal gevallen voor binnen de bestudeerde contexten. Het gaat hier dan voornamelijk om het lokaal roodbeschilderd en het Rijnlands roodbeschilderd aardewerk. Ondanks de benaming zijn er ook stukken zonder beschildering, maar die op basis van vormkenmerken of baksel tot deze groepen toe te wijzen zijn. Voor ons zijn enkel de beschilderde stukken van belang. Het gaat hier over een beschildering met, voor het lokaal roodbeschilderd aardewerk, ijzerhoudende verf die tijdens het bakken zwart uitslaat. Het Rijnlands roodbeschilderd aardewerk kent beschildering met een typische roodbruine kleur. De beschildering lijkt te zijn aangebracht met vingertoetsen, en in enkele gevallen met een penseel, gezien de fijne verfstrepen.

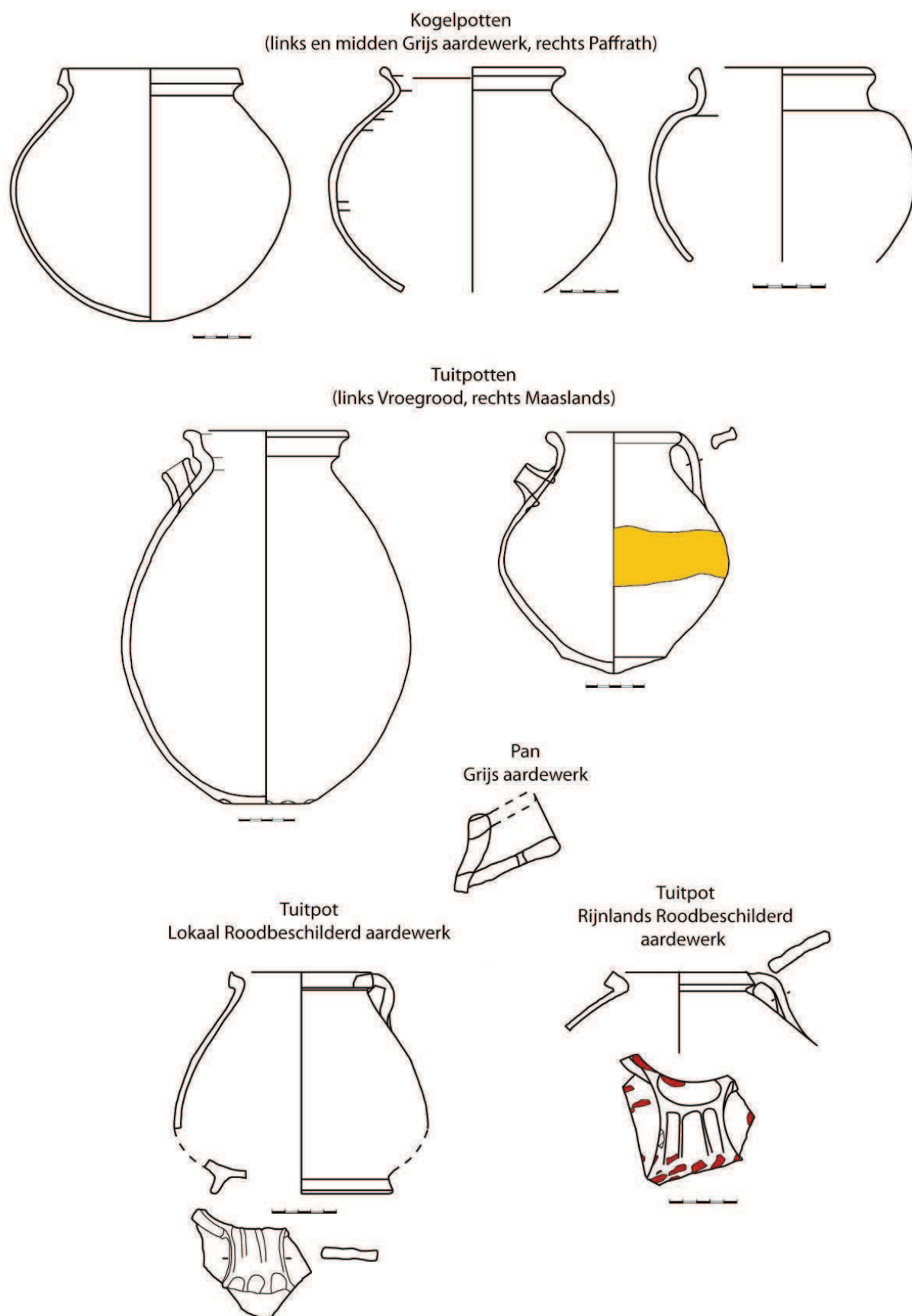
In bepaalde gevallen is een combinatie van twee technieken opgemerkt, zoals vingerindrukken en glazuur. Omdat het om twee verschillende decoratiewijzen gaat, worden zij in deze categorie ondergebracht.

4.7 BESPREKING AARDEWERK

Het aardewerk dat in de besproken contexten aangetroffen is, kunnen we als een goede vertegenwoordiging beschouwen van

de lokale/regionale aardewerk-productie. Het aardewerkensemble bevat de normale aardewerkgroepen die men in deze regio mag verwachten. Grijs aardewerk en vroegrood aardewerk komen naast elkaar voor, en vormen samen met het lokaal roodbeschilderd aardewerk de lokale component van de bestudeerde contexten. Het grijze aardewerk vormt de grootste aardewerkgroep met 77% van het totaal aantal scherven. Bij deze groep is er een opmerking te maken over het productieproces. Tijdens de studie merkten we op dat bij de klei die men gebruikte voor de productie van het gedraaid fijn grijs aardewerk een verschraling was bijgevoegd die meestal bestond uit zand, schervengruis (de zogenaamde "chamotte") en in enkele gevallen zelfs mogelijk organisch materiaal. De gebruikte kleien waren ook vrij zandig, wat wees op een specifieke herkomst van het aardewerk (zie *infra*). Het vormenspectrum in grijs aardewerk bestaat vooral uit kogelpotten, maar er komen ook tuitpotten, pannen, kommen en bekens voor.

Het vroegrood aardewerk komt in de hier bestudeerde contexten ook vrij veel voor, met bijna 15%. Men kan opmerken dat ook hier een vrij zandige klei gebruikt werd bij het vervaardigen van het aardewerk, met dezelfde verschraling als bij het grijs aardewerk. Verder valt het op dat quasi alle scherven in vroegrood aardewerk glazuur vertonen, een product dat dus enkel bij oxiderende baksels werd toegepast.

Figuur 7. Representatief aardewerk uit de verschillende contexten.

Tenslotte zijn er binnen het vroegrood aardewerk verschillende exemplaren en scherven sporen aangetroffen van soms lokale reductie, ten gevolge van problemen met het stoken van de oven, of de toevoer van zuurstof die nodig is om een volledige rode bakking te verkrijgen. De meeste exemplaren in vroegrood aardewerk kunnen als kogelpot of tuitpot bestempeld worden.

Het lokaal roodbeschilderd aardewerk is ook in de bestudeerde contexten aanwezig, het gaat om een heel kleine groep van minder dan 3%. Desondanks zijn er wel een aantal vergelijkingen te maken met het Rijnlands roodbeschilderd aardewerk: één greep lijkt een quasi directe kopie te zijn van een exemplaar uit het Rijnland die ook op deze site aangetroffen is. Het lokaal roodbeschilderd aardewerk is eerder te beschrijven als een groep van vormimitaties dan echte beschildering. Er is slechts één scherp aangetroffen met lokale beschildering, dus deze categorie is echt een uitzondering. Ook hier gaat het om kogelpotten en een tuitpot.

In het algemeen heeft het lokaal materiaal enkele typerende eigenschappen die wijzen op een specifieke herkomst. De klei heeft een vrij zanderige component en bevat vaak een component aan glauconiet. Hierdoor is de klei te situeren in de dagzomende tertiaire lagen in het *cuestagebied* tussen Brugge en Gent.

Het importmateriaal valt uiteen in drie verschillende groepen. Allereerst is er het Maaslands aardewerk in twee baksels, een rozig bakkende en een witbakkende groep. Het

Maaslands aardewerk is de grootste groep van de importen, met 3,3%. Het gaat vooral om witbakkend materiaal met als enige vorm de tuitpot, waarvan er een quasi volledig exemplaar met een decoratieve, licht gele glazuurband werd aangetroffen in waterput 241.

Paffrath aardewerk is de tweede grootste aardewerkgroep binnen het importmateriaal met 1,1%, hoewel het maar om één exemplaar gaat, een kleine kogelpot.

Rijnlands roodbeschilderd aardewerk is de kleinste importgroep met 0,4%. De belangrijkste opmerking hierbij is dat er op basis van het standaard M.A.E. maar één exemplaar geteld wordt, terwijl er bij een kwalitatieve telling meerdere exemplaren geteld kunnen worden. Het is dus mogelijk dat een kleinere groep qua scherven wel een groter aantal exemplaren bevat.

Voor een illustratie van het aardewerk en de verschillende aardewerkvormen verwijzen we graag naar de bijlagen (fig. 7) voor een aantal van de (quasi) complete exemplaren van elke vormcategorie.

5 Vergelijking met sites in de omgeving

Om een vergelijking te maken met andere sites in de omgeving is vooral gekeken naar de publicaties van verschillende opgravingen. Op basis van het geïllustreerde aardewerk, het vormenscala en, indien aanwezig, de kwantificatie is getracht de vergelijking met de eigen site te maken.

Naast het vergelijken van data uit publicaties is er ook gebruik gemaakt van schervenmateriaal van

twee verschillende sites, namelijk Oedelem Drie Koningen (Ampe 1995) en Kemzeke-Verkeerswisselaar (Van Roeyen 2000). Dit materiaal is afkomstig van twee pottenbakkerscentra. Oedelem Drie Koningen is een aardewerkdump van een naburig gelegen pottenbakkersatelier dat tot nu toe nog niet is ontdekt, Kemzeke-Verkeerswisselaar echter is een duidelijk pottenbakkersatelier met verschillende ovenstructuren.

Door het schervenmateriaal zowel microscopisch als macroscopisch te bestuderen konden er een aantal overeenkomsten vastgesteld worden. Zowel bij het materiaal uit Oedelem als uit Kemzeke zijn er gelijkaardige baksels en verschraling vastgesteld die overeenkomen met de al eerder vastgestelde technische groepen. Door deze overeenkomstige baksels konden de contexten uit Evergem gerelateerd worden aan de scherven uit Oedelem en Kemzeke. Deze twee sites maakten gebruik van de tertiaire kleien die dagzomen in het gebied tussen Brugge en Gent en de Wase cuesta.

Bij het bestuderen van de publicaties en opgravingsverslagen met betrekking tot sites waar volmiddeleeuws aardewerk aangetroffen is, is ook een selectie gebeurd op basis van de ligging van de sites in het cuestagebied tussen Brugge en Gent, omdat deze naar alle waarschijnlijkheid de meeste overeenkomsten moeten vertonen.

De hieronder opgelijste sites konden op basis van zowel vergelijking van de randtypologie, kwantificatie, tekeningen van aardewerk en vormenscala met de contexten van

Evergem/Ralingen-Schoonstraat vergeleken worden.

De bestudeerde sites zijn Evergem-Koolstraat (De Logi & Schynkel 2008), Evergem-Molenhoek (Schynkel & Urmel 2008), Evergem-Steenovenstraat (De Logi & Schynkel 2008), Zomergem-Bauwerwaan (De Clercq 2000), Oostkamp-'t Zwart Gat (Hollevoet 1994), Dudzele/Brugge-Zeelaan (Cooremans *et al.* 2005a), Damme/Sijsele-Veldhoekstraat (Cooremans *et al.* 2005b), Knesselare-Kluize (Vanhee & Hoorne 2006), Hansbeke-Aquafin tracé (Hoorne *et al.* 2009), Merendree-Molenkouterslag (Vanhee 2007).

De vergelijking van deze opgenoemde sites met het materiaal uit de bestudeerde contexten van Evergem/Ralingen-Schoonstraat gebeurde op verschillende manieren. Op enkele sites konden enkel de daar aangetroffen randen vergeleken worden met de hierboven besproken randtypologie. Op andere sites gebeurde dit op basis van de getekende stukken, het vormen-scala, of de aardewerksoorten. In enkele gevallen kon men gegevens op basis van kwantificaties vergelijken.

Na het bekijken van de Databank Ondergrond Vlaanderen (DOV) via AGIV (Agentschap voor Geografische Informatie Vlaanderen, Databank Ondergrond Vlaanderen 2010) konden de sites gelokaliseerd worden ten opzichte van de tertiaire lagen. Velen van de hierboven vernoemde sites lagen in een gebied waarin dezelfde tertiaire lagen in de ondergrond aanwezig zijn of dagzomend voorkomen in klei-opduikingen. Dit betekent dat zij over dezelfde grondstoffen, *in casu*

klei, kunnen beschikken. Deze sites zijn Oedelem, Zomergem, Damme/Sijsele en Knesselare-Kluize. Deze sites liggen in een gebied met als tertiaire laag een grijsblauwe tot blauwe klei en donkergrijs-grijsgroen fijn zand met pyrietconcentraties, glauconiet en glimmers. Naast deze sites zijn er nog enkele sites die dicht bij deze opduikingen gelegen zijn. Deze zijn Evergem, waarvan het centrum net buiten het hierboven besproken gebied valt, Oostkamp en Dudzele/Brugge (op ongeveer 3-4 km te situeren), Hansbeke en Merendree, beiden te Nevele. Deze liggen eerder in een gebied met een donkergrijs tot bleekgrijs zeer fijn zand met kleiige eenheden als tertiaire ondergrond. Kemzeke ligt ongeveer op 15 km van de site Evergem-Ralingen/Schoonstraat in een gebied met als ondergrond groengrijs tot grijs zand dat glauconiethoudend en kleihoudend is. De sites bevinden zich allen op het Lid van Asse (inbegrepen in het Lid van Ursel) of in de onmiddellijke uitlopers ervan, zijnde het Lid van Oedelem, het Lid van Vlierzele en het Lid van Putte.

6 Conclusies

Het aardewerk uit de onderzochte contexten van Ervergem-Ralingen/Schoonstraat sluit goed aan bij de aardewerk trends die in de regio zijn opgemerkt. Met 95% van het aardewerk vormt de lokale factor de belangrijkste groep. Het lokaal vervaardigd materiaal bestaat hier vooral uit het gedraaid fijn grijs aardewerk, met een toch redelijk grote component aan vroegrood aardewerk, vaak met glazuur.

Het vormenscala is eerder beperkt, ook dit ligt in de lijn van de

aardewerktraditie in de bestudeerde regio. De grootste groep is deze van de kogelpotvormige exemplaren, met name de kogelpotten en de tuitpotten. De kogelpot is de meest aangetroffen vorm binnen de bestudeerde contexten. Naast de kogelpot en de tuitpot komen er nog een aantal andere vormen voor. Het gaat hier om de kan/kruik, de kom, de pan en de beker.

Het economische aspect met betrekking tot de bestudeerde contexten is niet geheel af te leiden. Er zijn een aantal moeilijkheden waarmee het onderzoek te maken heeft. Ten eerste is er de beperking dat niet alle contexten van de site voor dit onderzoek gebruikt werden. Ten tweede kan het aardewerk niet als een factor op zich beschouwd worden om een reconstructie te maken van de economische omstandigheden. Ten derde kan de sociale status van de site of van één van de gebouwen waar de waterput het meest dichtbij ligt niet duidelijk afgebakend worden door enkel naar het aardewerk te kijken.

Het lokaal/regionaal aardewerk lijkt uit de directe omgeving te zijn gekomen, met name het cuesta-gebied tussen Brugge en Gent. Op basis van vergelijking van gepubliceerd materiaal en feitelijk schervenmateriaal uit twee sites, lijkt het hier aanwezige lokaal/regionaal aardewerk afkomstig te zijn uit deze regio. Het aardewerk uit Oedelem en Kemzeke vertoont op verschillende punten overeenkomsten met het aardewerk uit de bestudeerde contexten. Derhalve kan als hypothese gesteld worden dat het aardewerk misschien deels van deze twee sites komt, of

van productiecentra die in het cuestagebied gelegen zijn.

Dankwoord

Graag willen we onze dank betuigen aan enkele mensen die ons hebben bijgestaan in de verwerking van onze masterproeven en bij het tot stand komen van dit artikel. Allereerst zijn dat onze promotor Dr. Wim De Clercq en ook drs. Davy Herremans voor de ondersteuning gedurende het gehele traject van zowel de masterproef als het artikel. Daarnaast willen we Dr. Koen De Groote bedanken voor zijn onschatbare waarde bij het determineren, beschrijven en voor de algemene informatie betreffende het aardewerk van deze materiaal-

studie, maar ook voor het uitwerken van de basismethodes die in deze studie zijn gehanteerd. Zonder zijn basiswerk zou deze studie veel moeilijker, zo niet quasi onmogelijk zijn geweest. Vervolgens willen we de hele Kale-Leie Archeologische Dienst bedanken voor het ter beschikking stellen van het materiaal van de site Evergem-Ralingen/Schoonstraat en het bijhorend rapport. Speciale dank binnen KLAD willen we nog betuigen aan David Vanhee voor het doorsturen van archeologische rapporten en verslagen betreffende de ruime regio en ook aan Mieke Van de Vijver voor het doorsturen van de tekeningen van coupes en grondplannen.

Bibliografie

Agentschap voor Geografische Informatie Vlaanderen, 2010: *Databank Ondergrond Vlaanderen* [online], <https://dov.vlaanderen.be/dov/DOVInternet/startup.jsp> (geraadpleegd op 15 april 2010).

AMPE C. 1995: De opgravingscampagne te Oedelem Drie Koningen, 1993. Cirkels 225 en 257. In: AMPE C., BOURGEOIS J., FOCKEY L., LANGOHR R., MEGANCK M. & SEMEY J. (ed.), *Cirkels in het land: een inventaris van cirkelvormige structuren in de provincies Oost- en West-Vlaanderen I*, Gent, 111-113.

COOREMANS B., DEFORCE K., DE GROOTE A., HOLLEVOET Y. & IN 't VEN I. 2005a: Volmiddeleeuwse bewoningssporen aan de Veldhoekstraat in Damme/Sijsele (prov. West-Vlaanderen). In: IN 't VEN I. & DE CLERCQ W. (ed.), *Een lijn door het landschap. Archeologie en het vTn-project 1997-1998, Deel II*, Archeologie in Vlaanderen Monografie 5, Brussel, 77-92.

COOREMANS B., DESCHIETER J., ERVYNCK A., HILLEWAERT B., HOLLEVOET Y., IN 't VEN I. & VANDENBRUAENE M. 2005b: Vroeg- en Volmiddeleeuwse sporen aan de Zeelaan te Dudzele/Brugge (prov. West-Vlaanderen). In: IN 't VEN I. & DE CLERCQ W. (ed.), *Een lijn door het landschap. Archeologie en het vTn-project 1997-1998, Deel II*, Archeologie in Vlaanderen Monografie 5, Brussel, 13-28.

CORNELIS L. 2010: *Aardewerk te Evergem (Ralingen/Schoonstraat): Analyse van het Volmiddeleeuwse aardewerk uit waterputten 45, 189, 243, 428, 553, 641 en 656*, onuitgegeven masterthesis, Gent.

DE CLERCQ W. 2000: *Zomergem, Monumentenzorg en cultuurpatrimonium: Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 6.1*, 192-196.

DE GROOTE K. 2008: *Middeleeuws aardewerk in Vlaanderen. Techniek, typologie, chronologie en evolutie van het gebruiksgoed in de regio Oudenaarde in de volle en late middeleeuwen (10^e-16^e eeuw) – Deel I*, Relicta Monografieën I: Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen, Brussel.

DE LOGI A. & SCHYNKEL E. 2008: *Archeologisch onderzoek Evergem-Steenovenstraat 7 april tot 22 augustus 2008*, KLAD-Rapport 7, Aalter.

HOLLEVOET Y. 1994: *Opgraven in 't Zwart Gat. Een landelijke bewoningskern uit de volle Middeleeuwen te Oostkamp (prov. West-Vlaanderen)*, *Archeologie in Vlaanderen IV*, 205-217.

HOORNE J., Taelman E. & VANHEE D. 2009: *Archeologische opvolging Aquafintrace Hansbeke*, KLAD-Rapport 13, Aalter.

SCHYNKEL E. & URMEL L. 2008: *Archeologisch onderzoek Evergem-Molenhoek 1 oktober tot 23 december 2008*, KLAD-Rapport 11, Aalter.

VAN DE VIJVER M., KEPPENS K., SCHYNKEL E. & DALLE S. 2009: *Archeologisch onderzoek Evergem Ralingen/Schoonstraat, 23 februari tot 26 juni 2009*, KLAD-Rapport 14, Aalter.

VANHEE D. & HOORNE J. 2006: *Middeleeuwse offsitestructuren in een hedendaags rioleringstracé – Knesselare-Kluize (O.Vl.)*, *Archaeologia Mediaevalis* 29, 182-183.

VANHEE D. 2007: *Archeologisch (voor-)onderzoek Nevele-Merendree Molenkouterslag Nev-ODJ-04*, KLAD-Rapport 4, Aalter.

VAN REMOORTER O. 2010: *Middeleeuws aardewerk te Evergem-Ralingen/Schoonstraat: materiaalstudie van contextnummers 165, 241, 492, 645 en 657-657bis/46*, onuitgegeven masterthesis, Gent.

VAN ROEYEN J.P. 2000: *Opgravingen: Kemzeke-Verkeerswisselaar, Archeologische Dienst Waasland, Jaarverslag 1999-2000 deel 2*, 4-6.

Rivierdeposities in de (vroeg) middeleeuwen: theoretische benadering van een materiaalstudie op metalen van de UGent

Arne DE GRAEVE

[Ned]

Dit onderzoek behelst de studie van de vroegmiddeleeuwse metalen voorwerpen uit de collectie van het museum van de Universiteit Gent (PAND). De opzet is tweeledig: enerzijds een materiaalstudie om tot een valabele datering en identificatie te komen en daarbij een opfrissing van de Catalogue du Musée des Antiquités de l'Université de Gand te genereren (Maertens de Noordhout 1938), anderzijds een evaluatie van het fenomeen van de rivierdeposities gedurende de vroege middeleeuwen.

[Eng]

This study deals with a currently unexamined topic: the phenomenon of objects that were discarded in rivers during the early Middle Ages. The starting point of this study is the research of metals dating from the early Middle Ages, which were collected by Joseph Maertens de Noordhout. This collection of objects was gathered in the years 1910 after dredging works in the River Scheldt, mainly in the region of Schellebelle/Wichelen. The first aim of this study is to present an evaluation of the condition of the pieces and to represent the collection with new insights. The collection mainly includes broadaxes, weapons (saxes, lanceheads, arrowheads, axes) and implements. To some of the objects, pieces of a wooden shaft are still attached, which are very useful for further examination. These objects are described and dated. In this study it becomes clear that the chronological framework is much broader than the early Middle Ages, going from the (late) Iron Age until the late Middle Ages. In the final chapter the motivations behind the disposal of metal objects are discussed in the light of models of other periods such as the Bronze Age. After this evaluation it would seem that there are several reasons that could explain why the objects were disposed of in the river.

1 Inleiding

Maertens de Noordhout legde zijn verzameling aan door de baggerwerken in de Schelde tijdens het begin van de vorige eeuw zo veel mogelijk persoonlijk op te volgen. Op deze manier kon hij de opgebaggerde stukken bij de arbeiders uit de eerste hand kopen. Tevens bezocht hij openbare verkopen en veilingen van privécollecties, bijvoorbeeld deze van de collectie van Jean Moens in

1922 en de veiling van het ensemble van majoor Lambert in 1926 (Verlaeckaert 1996a, 50). In wetenschappelijke kringen stonden dergelijke verzamelingen van notabelen lang in een negatief daglicht, daar de vondsten vaak met een verkeerde vindplaats zijn verkocht en/of falsificaties waren¹.

¹ Cf. De Laet: Collectionneurs naïfs et marchands astucieux (De Laet 1970).

Wat de metalen voorwerpen uit de collectie van Maertens de Noordhout betreft, zijn we echter zeker dat er geen vervalsingen of onbetrouwbare vindplaatsen in het spel zijn (Verlaeckt 1996b, 70, voetnoot 111).

2 Materiaal

De collectie Maertens de Noordhout omvat 51 metalen² voorwerpen die onderverdeeld zijn in typologische categorieën, die op hun beurt uiteenvallen in specifieke subklassen. Saxen, lanspunten en bijlen vormen de voornaamste segmenten. Overigens maken ook pijlpunten, scharen, gespen, messen en niet-geïdentificeerde objecten deel uit van de collectie. Het louter typo-chronologisch dateren van metalen brengt echter steeds restricties met zich mee. De Nederlandse vorsers Van Es en Verwers verwoordden het als volgt: "*Most metal tools have such a general and long-lived model that it becomes virtually pointless to try to date them by their shape alone*" (Van Es & Verwers 1980, 177). Deze opmerking kan op meer betrekking hebben dan enkel het chronologische aspect. Ook voor herkomst-analyse of gebruiksidentificatie brengen deze algemene vormen beperkingen met zich mee. In dit laatste geval zou het natuurwetenschappelijke onderzoek (e.g. ¹⁴C-datering, röntgenopnames, metallurgische onderzoeken, etc.) een belangrijke bijdrage kunnen

leveren³. In de volgende bespreking lichten we de meest opmerkelijke stukken kort toe.

2.1 SAXEN

In de collectie bevinden zich vier saxen: een *Schmallsax*, twee *Breitsäxe*⁴ en een *Langsax* (volgens de typologie van Westphal 2004).

De *Schmallsax* komt, vooral op basis van de afmetingen, het meest overeen met de Böhner's *Schmallsax* A1 (fig. 1: 1) (Böhner 1958). De sax wijkt echter in aanzienlijke mate af van de basistypologie van Böhner en belangrijker, hij verschilt van de saxen die gevonden werden op grafvelden in de omgeving, zoals in Lede (Van Der Gucht 1991), Gent-Port-Arthur (Van Bostraeten 1972) en Beerlegem (Van Bostraeten 1963). Vooral de rugzijde van de sax valt op vanwege de laag liggende, lange punt en de knik in de rug. Om deze reden neigt dit stuk meer naar saxen die gekend zijn uit de Angelsaksische samenlevingen of uit de Scandinavische gebieden⁵. Mogelijk hebben we hier te maken met een importproduct.

In de verzameling is één *Langsax* aanwezig (fig. 2). *Langsäxe* dateren in de 8ste eeuw en gelden als een verdere ontwikkeling van de *Breitsax* (Stein 1967, 16).

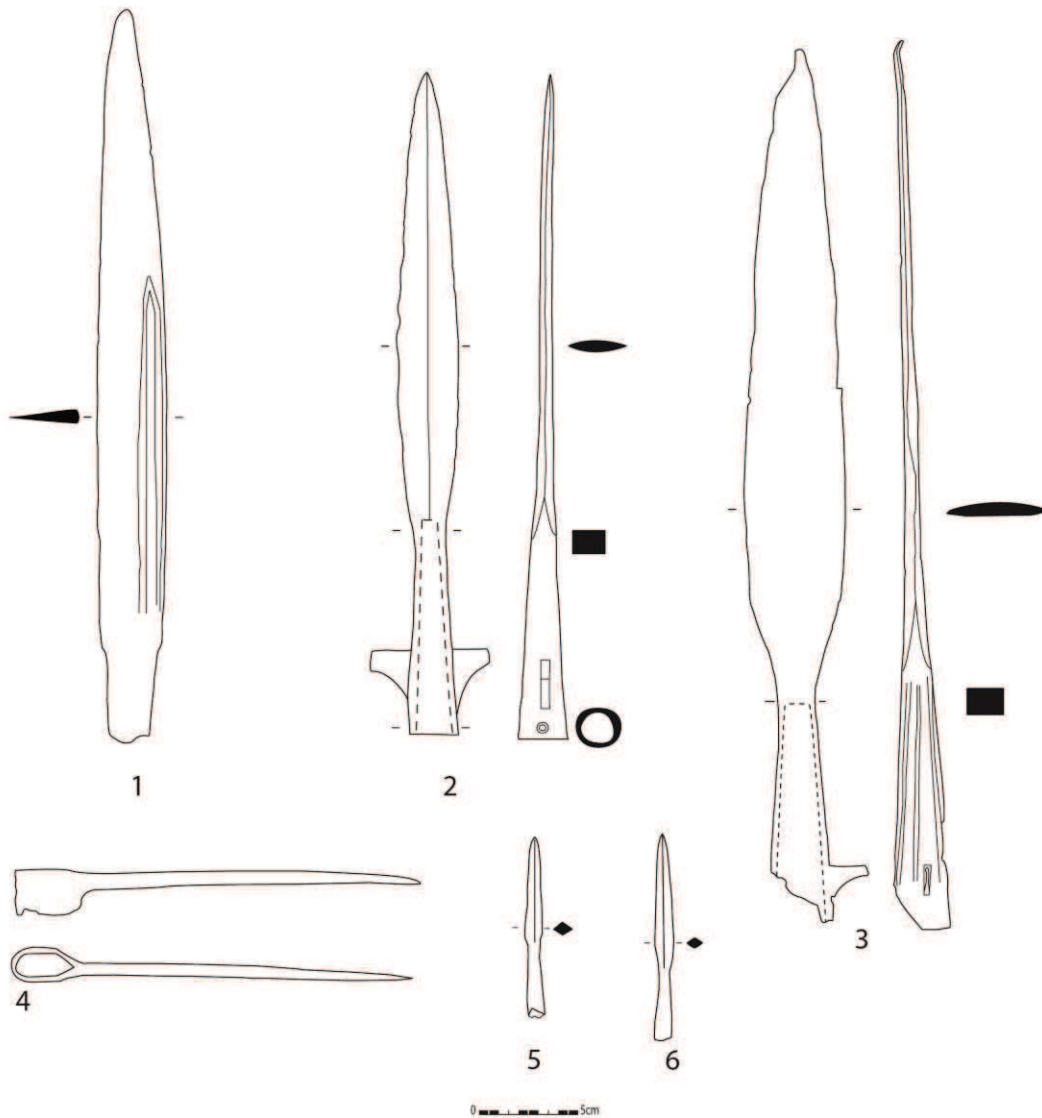
² De voorwerpen zijn niet getest op hun chemische samenstelling. Macroscopische waarnemingen lijken er echter op te wijzen dat allen ferro-artefacten zijn.

³ Bijvoorbeeld het dateren van houtresten, zoals dat ook al gebeurde voor de bronstijd (Bourgeois, Van Strydonck & Hendrix et al. 1996).

⁴ Reeds gepubliceerd door Van Bostraeten 1972, 23-24, nr. 16 & 17.

⁵ Vgl. met Nørgård Jørgensen 1999, 49, afb. 19 nr. 5: *Schmallsax* afkomstig uit Gotland.

Bij dit stuk stellen we vast dat de doorsnede van de kling meer overeenkomt met het Westphal type I & II, maar dat het verloop van de bloedgeulen aansluit bij het Westphal type III (Westphal 1991, 308-310). Mogelijk is dit een overgangsvorm die het uiterlijk van fase I & II combineert met het damast en bloedgeul-patroon van fase III. Koppelen we dit aan de typologie van Böhner en Stein, dan kunnen we dit stuk plaatsen in het begin tot het midden van de 8ste eeuw (Böhner 1958, 145; Stein 1967, 16). Bovendien suggereert de kleine afmeting van de sax eveneens een datering in de eerste helft van de 8ste eeuw (Westphal 1997, 410)⁶.

Figuur 1. Selectie van lanspunten en pijlpunten

⁶ Cf. sax op het grafveld van Lede die kleiner is dan gemiddeld. Deze wordt in de 7de eeuw geplaatst (Van der Gucht 1991, 168-189).

Figuur 2. Langsax, na restauratie (A. De Graeve)

2.2 BIJLEN

De bijlen uit de collectie zijn in oudere catalogi of publicaties bijna allemaal als '*francisca*' bestempeld⁷, terwijl veel van deze voorwerpen duidelijk tot het timmermansgerei behoren.

Francisca's worden beschouwd als hét kenmerkende wapen van de klassieke Merovingische wapengraven (fig. 3: 1). Echter, van alle bijlen is er slechts één die aan de beschrijving van een *francisca* voldoet. Het exemplaar valt te klasseren onder hetgeen men *Franziska Type B1* noemt (Dahmlos 1977, 142-143). Het wordt gedateerd tussen het eerste kwart van de 6de eeuw en het begin van de 7de eeuw (Böhner 1958, 167-168).

Hangtipbijlen of baardbijlen van het type Böhner *Bartäxte* B werden gebruikt als handbijlen (fig. 3: 2) (Böhner 1958, 171). Deze bijl is gesitueerd tussen het eerste kwart van de 6de eeuw en de 7de eeuw.

Naast de typische wapenbijlen zijn er nog twaalf andere bijlen die als timmergereedschap gebruikt zijn. Ze kennen een brede variatie in vorm, grootte en datering.

Eén van de stukken is een Romeinse hamerbijl. Kenmerkend hiervoor zijn de *Schaftlochklappen*, de bolle

verhogingen boven de huls (fig. 3: 3) (Gaitzsch 1980, 375; Pietsch 1983, 11).

Tevens is een stuk aanwezig dat morfologische kenmerken van (laat-) Romeinse bijlen combineert met vroegmiddeleeuwse. Dit type heeft zich ontwikkeld uit Romeinse vormen (fig. 3: 5) (Böhner 1958, 169). Een dergelijk exemplaar is ook te zien in het grafveld van Lede (Van der Gucht 1991, 192, fig. 19). Wanneer we deze bijl als vroegmiddeleeuws beschouwen, wordt het gedateerd tussen het midden van de 5de en de 7de eeuw. We dienen echter de optie open te laten dat het artefact ook in de Romeinse periode kan zijn vervaardigd.

De collectie bevat drie bijlen met een T-vormig uiterlijk (fig. 3: 4). Dit type, dat een gevarieerde vormen-taal kent, is lang in gebruik geweest en dateert tussen het einde van de 7de eeuw en het midden van de 14de eeuw (s.n. 1967, 55; Van Es & Verwers 1980, 177, 300-303; Van Es & Verwers 2009, 218-219). In de toekomst kunnen de houtresten in de schacht van sommige bijlen misschien enig soelaas bieden bij de fijnere datering van deze types.

2.3 LANSPUNTEN

2.3.1 Merovingische lanspunten

De Merovingische lanspunten worden traditioneel opgedeeld in drie grote klassen: lanspunten met een gespleten huls (*Schlitztülle* (Böhner type A)), deze met een gesloten huls (*Ganztülle* (Böhner type B)) en een latere overgangsvorm. De eerste

⁷ Cf. Maertens de Noordhout "Haches de différentes formes et de diverses grandeurs, nommées '*francisques*'" (Maertens de Noordhout 1938, 125).

groep hoort thuis in de oudere Merovingische periodes, daar waar de tweede groep later voorkomt (Böhner 1958, 148). In de jongste Merovingische fases duikt tenslotte nog een derde type lanspunt op dat de overgang vormt tussen de Merovingische en de Karolingische vleugellanspunten (Böhner type C). Het type Böhner A4⁸, met gespleten huls, wordt frequent aangetroffen in de streek, e.g. Beerlegem (Van Bostraeten 1963, 15), Lede (Van der Gucht 1991, 190-191) en Asper⁹. Het wordt doorgaans in de 6de eeuw geplaatst. Deze lanspunt is door zijn slanke voorkomen opmerkelijk te noemen en is waarschijnlijk een importproduct uit het Rijnland (Van Bostraeten 1972, 54).

Onder de lanspunten met gesloten huls zijn drie verschillende types te onderscheiden.

Twee lanspunten behoren tot het Böhner B1 type *Lanzenspitze mit Ganztülle und schlank-ovalem Blatt* (fig. 3: 6, 9). Ze dateren tussen de late 6de en de vroege 8ste eeuw (Böhner 1958, 152-153). Opvallend bij één van de stukken is de metalen - waarschijnlijk bronzen - ring. Het aanbrengen van een ring is een fenomeen dat wel gekend is bij de lanspunten met gespleten huls, e.g. Böhner A4 types, maar minder frequent voorkomt bij lanspunten met een gesloten huls.

Eén exemplaar is ruitvormig met geprononceerde schouders. Dit is de typische beschrijving voor een Böhner type B3 (fig. 3: 7), geplaatst

in de 7de eeuw tot het begin van de 8ste eeuw (Böhner 1958, 154).

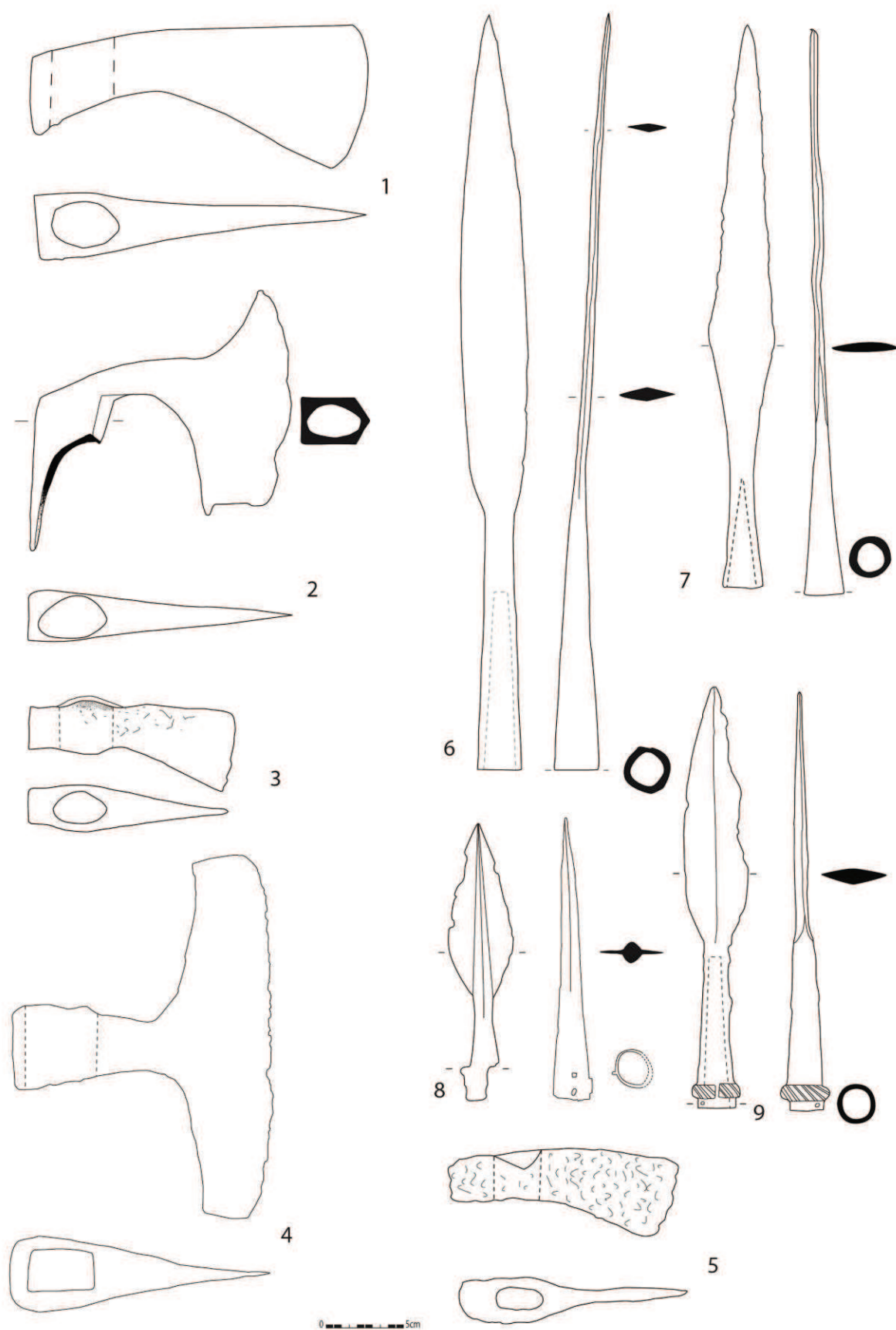
Er is tevens een lanspunt van het type Böhner B6 aanwezig (fig. 3: 8), daterend uit de 6de en 7de eeuw. Een diagnostisch kenmerk van dit type is de huls die als een duidelijk geprononceerde rib verder loopt op het blad, bijna tot in de punt (Böhner 1958, 156-158).

Lanspunten met weerhaken, Böhner type C, komen voor vanaf de 7de eeuw. Ze blijven in gebruik tot in de vroege 8ste eeuw (Böhner 1958, 160). Op dit stuk (fig. 4) werden in het begin van de 20ste eeuw, in de toenmalige tijdsgeest, twee primitieve vleugels bijgezet¹⁰. Deze zijn na restauratie niet meer opnieuw op de huls geplaatst. Dergelijke lanspunten komen regelmatig voor, zoals in de grafvelden van Lede (Van der Gucht 1991, 168) en Beerlegem (Van Bostraeten 1963, 94, 306).

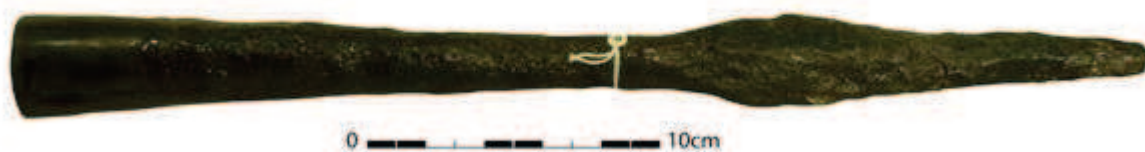
⁸ Reeds gepubliceerd door Van Bostraeten (1972).

⁹ Niet gepubliceerd stuk. Eigen waarnemingen op stuk bewaard in het pam Velzeke.

¹⁰ Eerder gepubliceerd in Van Bostraeten 1972 met vleugels.

Figuur 3. Selectie van bijlen en lanspunten

Figuur 4. Böhner Type C, na restauratie (A. De Graeve)

2.3.2 Karolingische lanspunten

Vleugellanspunten maakten deel uit van de bewapening van de ruitery uit de Karolingische periode. Ze ontwikkelden zich in de loop van de 7de en 8ste eeuw in het Merovingische/Frankische gebied. In de 9de eeuw verspreidden de lanspunten zich over het gehele Karolingische territorium (Windl 1982, 161-162).

Een deel van de lanspunten zijn door Maertens de Noordhout omschreven als "*Grand fer de lance nommé 'Framée' dont le bas est terminé par une arête*" (Maertens de Noordhout 1938, 124)¹¹. Het woord *framée* wordt vertaald als "(lange) werpspies der Franken" (s.n.b 1997). We wijzen erop dat deze nooit als bewapening voor werpspiezen hebben gediend, maar steeds als lanspunt (stootwapen) gebruikt zijn.

De lanspunten zijn op grote schaal verhandeld naar verschillende gebieden, zoals Scandinavië, waar ze frequent voorkomen in vikinggraven (e.g. Arbman 1937; Solberg 1985; Solberg 1991). Daardoor worden ze soms verkeerdelijk als een Scandinavisch product gezien.

Veel vleugellanspunten hebben een vorm van versiering. Het gaat steeds om dezelfde patronen. Op de huls, parallel met de platte kant van het blad, zijn twee spits naar omhoog lopende geometrische motieven te zien. De zijkant tussen de snede en de vleugel is in de meeste gevallen ingelegd met een hartvormig geometrisch motief, bijvoorbeeld met koper, zoals bij het exemplaar uit Zingem (Rogge 2007, 52). De stukken uit de collectie vertonen evenwel geen sporen die kunnen wijzen op een inleg met koper of een ander materiaal.

Op sommige lanspunten kan naast de geometrische figuren op de huls ook een damascering voorkomen. Bij de constructie van lanspunten is het concipiëren van een buigzaam maar sterk geheel evenwel niet functioneel. Het betreft zware wapens (dit geldt trouwens ook voor eensnedige saxen), waarbij de buigzaamheid van geen tel is (Ypey 1981, 23). Het gebruik van damast is louter decoratief. De vleugellanspunten moeten in de toekomst zeker geröntgend worden om zulke patronen aan het licht te brengen.

Tijdens het onderzoek van de vleugel-lanspunten is vooral gebruik gemaakt van de studies van Westphal (2002) en Solberg (1985). Het is evenwel nog niet duidelijk in hoeverre de dateringen die beiden voorstellen, kunnen overgenomen

¹¹ Dit is de beschrijving die Maertens de Noordhout geeft voor Inv. 959 die hier wordt aangehaald bij wijze van voorbeeld.

worden, daar er in Vlaanderen omzeggens geen vleugellanspunten gekend zijn uit gesloten contexten.

Westphal I/II

Het type Westphal I/II is te herkennen aan het smalle, lancetvormige blad, waarbij het breedste punt van het blad onderaan zit (fig. 1: 2). De geometrische versiering op de huls en de vleugels,

kenmerkend voor de latere types, manifesteert zich reeds, maar is niet zo duidelijk door de corrosie op het stuk. Opvallend is de kleine afmeting van de lanspunt die ongeveer een derde kleiner is dan bijvoorbeeld het exemplaar uit Zingem (Rogge 2007, 52-53). Dit type is te dateren in de eerste helft van de 8ste eeuw (Westphal 2002, 256).

Figuur 5. Westphal type II, na restauratie (A. De Graeve)

Figuur 6. Westphal type III, na restauratie (A. De Graeve)

Westphal II/Solberg VI.3B

Het Westphal type II onderscheidt zich van het voorgaande door zijn robuustere voorkomen (fig. 5). Gemiddeld is het blad breder dan dat van het Westphal type I/II. De bestudeerde lanspunten vallen op doordat hun vleugels hoger op de huls staan dan wat voor de standaardtypologie geldt. De drie lanspunten zijn onder te brengen bij het type Solberg VI.3B/Westphal II (Solberg 1985, 57; Westphal 2002, 261-262). Solberg plaatst het type VI.3B, dat frequent voorkomt in

Scandinavië, in de 9de eeuw en benadrukt dat deze veelvuldig worden gebruikt in de tweede helft van de 9de eeuw (Solberg 1985, 64). Westphal daarentegen merkt op dat de lanspunten van dit type in Scandinavië veel langer in gebruik bleven, zelfs tot in de 10de eeuw (Westphal 2002, 262). Het lijkt aangewezen om de continentale datering te volgen in de plaats van de late Scandinavische datering. We dateren deze drie lanspunten in de tweede helft van de 8ste eeuw tot de eerste helft van de 9de eeuw

(Westphal 2002, 257). Dit type komt in de Lage Landen verspreid voor, bijvoorbeeld in de collectie van Sterckshof in Deurne (Van Bostraeten 1966, 130) en op verschillende plaatsen in Nederland (Ypey 1982).

Westphal III

Kenmerkend voor deze lansen is dat ze amper een convexe curve hebben in het blad (fig. 6). De snede loopt vanuit de punt bijna recht naar

beneden tot in de schouders van het blad die zeer laag staan. Daardoor wordt een lange, robuuste punt gecreëerd. Daar waar er bij de Westphal I-II types sprake is van een vloeiende overgang tussen huls en blad, is de overgang bij het type III meer afgelijnd (Westphal 2002, 256-260). Lanspunten van het type Westphal III worden gedateerd aan het einde van de 8ste tot in de tweede helft van de 9de eeuw (Westphal 2002, 258).

Figuur 7. Westphal type IV, na restauratie (A. De Graeve)

Westphal IV

Het type Westphal IV wordt gekenmerkt door twee halfronde, concave inkepingen op de overgang van de huls en het blad (fig. 7). Het merendeel van dergelijke lanspunten in de literatuur was voorzien van damastversiering. Westphal merkt ook dit op: "... so daß der Eindruck entsteht, aufwendige Damastzierungen seien kennzeichnend für diesen Typ." (Westphal 2002, 56). We vonden een gelijkaardig stuk voorzien van een damastpatroon dat de auteur *Dechkenschichten-Technik* noemt (Sachse 1989, 25-27). Het damastpatroon situeert zich daar op de middenrib aan de onderste helft van het blad en bestaat uit drie banden van damast. We menen dat op de lanspunt uit de onderzochte collectie de mogelijkheid bestaat dat bij röntgenonderzoek een damastpatroon tevoorschijn komt. Dit type wordt gedateerd in de tweede helft

van de 9de eeuw en het begin van de 10de eeuw (Westphal 2002, 260). Deze lanspunten zijn relatief zeldzaam in onze streken.

Niet-identificeerbare vleugellanspunt

Eén lanspunt wijkt door zijn polygonale huls, scherp afgelijnde schouders en kleine vleugels sterk af van andere gekende types (fig. 1: 3). Mogelijk is deze vleugellanspunt ergens op het einde van de vroege of het begin van de volle middeleeuwen te dateren. Deze is voorzien van een torsiedamast met Z en S torsie, hetgeen in de loop van de 10de en 11de eeuw steeds minder werd gebruikt. Dit betekent niet dat het daarna niet meer voorkomt, maar het is minder plausibel (Ypey 1981, 23). Het stuk is dus waarschijnlijk tussen de 8ste en de 10de/11de eeuw te dateren.

2.4 PIJLPUNTEN

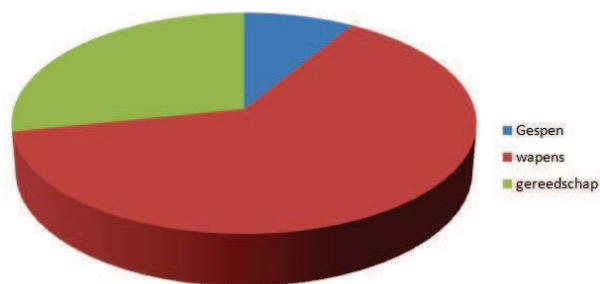
Opmerkelijk in de collectie is de aanwezigheid van twee mogelijke Romeinse pijlpunten. Deze zijn waarschijnlijk gebruikt als bewapening voor bouten van een kruisboog of zelfs voor een *manuballista* of *acruballista* (fig. 1: 5, 6) (Gil, Filloy & Iriarte 2000, 27, fig. 5).

2.5 DIVERSE MATERIALEN

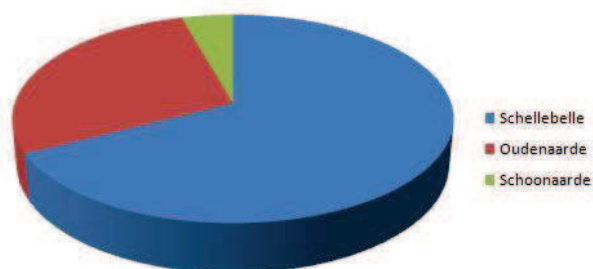
Naast twee messen is er een metalen curiosum dat voorlopig niet toe te kennen is aan een tijdperiode of functie (fig. 1: 4). Vermoedelijk gaat het hier om een gespecialiseerd ambachtsvoorwerp.

2.6 ANALYSE VAN DE COLLECTIE

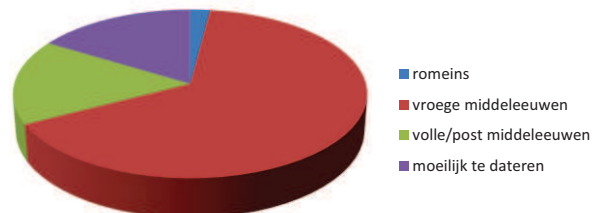
Bij een analyse van het ensemble¹² blijkt dat er een grote dominantie is van wapens, gevolgd door een kleinere groep van gereedschap (tab. 1). Het aandeel van sieraden is het kleinst. Wij menen echter dat dit grotendeels het gevolg is van de ontstaansgeschiedenis van de collectie (De Graeve 2010, 20-21, 76). Maertens de Noordhout kocht veeleer specifieke (esthetische) voorwerpen dan gehele baggercollecties.

Tabel 1. Samenstelling van de bestudeerde collectie

Tabel 2. Ruimtelijke verspreiding van de bestudeerde collectie

Tabel 3. Chronologische verdeling van de bestudeerde collectie

Deze vaststelling is evenzeer voor de verspreiding van de artefacten te maken (tab. 2). We willen er op wijzen dat Maertens de Noordhout zijn activiteiten vooral concentreerde rond Schellebelle, wat de grote dominantie van voorwerpen van die plaats verklaart. De andere vondstlocaties zijn het gevolg van zijn aankooppolitiek. Dit is geenszins een weerspiegeling van de reële toestand.

¹² In volgende bespreking van de analyse van de vondsten zijn de artefacten (vijf in totaal) die niet uit een riviercontext afkomstig zijn, buiten beschouwing gelaten.

De chronologische variatie is vrij groot (tab. 3). Twee zaken vallen hierbij op. Ten eerste is er een groot overwicht van vroeg-middeleeuws materiaal, wat voor zich spreekt, daar de collectie errond is opgebouwd. Een tweede opvallend fenomeen is dat de artefacten moeilijk te dateren zijn. Dit is enerzijds te wijten aan het feit dat voor de streek weinig referentiemateriaal voorhanden is voor deze categorie. Anderzijds spelen hier de al eerder aangehaalde beperkingen voor het dateren van metalen mee.

3 Analyse en toepassing van depositiemodellen

De intentionele depositie van (metalen) gebruiksgoederen tijdens de vroege middeleeuwen is één van de onderzoeksvragen van het theoretische deel van de studie. Daartoe zijn enerzijds depositiemodellen, die opgesteld werden voor andere tijdsperiodes, gebruikt en is anderzijds de collectie getoetst op zijn representativiteit.

De these van Verlaeckt die uitgaat van het principe van de *potlach* (Verlaeckt 1996a; 1996b), i.e. het intentionele vernielen van bezittingen om zo een hogere status te bekomen binnen de gemeenschap, mag volgens ons niet zomaar geprojecteerd worden op een vroegmiddeleeuwse situatie. Een van de belangrijkste elementen in deze these steunt op het feit dat brons in onze streken niet voorkomt en werd ingevoerd via intraregionale elitenetwerken. Het bezit van brons was bijgevolg een veruitwendiging van uitwisselings- en alliantienetwerken van de elite. De vernietiging van brons zou in crisissituaties hebben plaats-

gevonden om het aanzien van een persoon te vergroten en een deel van de bronsreserve voor mogelijke pretendents weg te nemen. Centraal in deze these staat de exclusiviteit van de grondstof, wat voor de (lokale) productie van ijzer minder het geval is. Het is echter wel mogelijk dat er gedurende de eeuwen een verschuiving heeft plaatsgevonden van het belang van het materiaal waaruit het voorwerp gemaakt was, naar het voorwerp zelf. Het model van Verlaeckt verklaart evenwel niet waarom een groot deel van de collectie, namelijk eenvoudige werkinstrumenten, in de rivier terecht kwam. Een argument tegen de interpretatie van de intentionele depositie van (dure) wapens, is het feit dat de kans op recuperatie door de lokale bevolking behoorlijk groot is. In de Merovingische periode was grafroof immers wijdverspreid (Effros 2002). Veel graven werden kort na de begraafing al geplunderd (Van Doorselaer 1972, 2). Aangezien men dit fenomeen vaststelt op een grafveld, kunnen we ook veronderstellen dat minder welgestelde mensen er een nat pak voor overhadden om enkele kostbare stukken te recupereren.

Het verklaringsmodel van David Fontijn, zeer geschikt voor het depositiefenomeen in de bronstijd, lijkt voor de vroege middeleeuwen minder sluitend (Fontijn 2002). Ook Fontijn benadrukt dat één van de fundamentele kenmerken van de bronstijdgemeenschappen het importeren van kostbare grondstoffen was, waaraan een heel sociaal complex was opgehangen. De vaststelling dat wapens of juwelen, wat de typische parafernalia van het

individue zijn, ontbreken in de graven, maar wel voorkomen in de rivieren, lijkt niet op te gaan voor deze vroegmiddeleeuwse periode.

Een these van Bonnamour en Dumont over deposities in de Romeinse tijd, de zogenaamde '*passage des troupes*', is eveneens moeilijk te bewijzen (Bonnamour & Dumont 1996).

Hun verklaringsmodel, '*le problème des gués*', lijkt ons een model dat enigszins toepasbaar is op dit vondstencomplex uit de vroege middeleeuwen. Het zou immers het heterogene karakter van de collectie (werktuigen en wapens) verklaren. Echter, elk archeologisch spoor op de oever dat dit zou kunnen bevestigen, ontbreekt.

Een andere verklaring, die wordt overgenomen van de veenvondsten in Scandinavië, lijkt ons mogelijk van toepassing op de collectie, hoewel moeilijk hard te maken (Hansen 2003; Ilkjær 1995; Ilkjær 1998). Dit model stelt dat de deposities het resultaat zijn van het in de rivier werpen van buitgemaakte wapens. Het is mogelijk dat de wapens meegebracht werden tijdens campagnes in andere streken, maar voorlopig is er nog geen sluitend archeologisch bewijs van herkomst; bovendien zijn de vondsten chronologisch niet homogeen en zijn er geen historische data voorhanden die deze praktijk beschrijven. Tenslotte verklaart dit niet het grote aandeel van werktuigen van - waarschijnlijk - lokale oorsprong.

Naast de mogelijkheid van de intentionele depositie, kunnen deze vondsten ook het resultaat zijn van accidenteel verlies. De vondsten clusteren chronologisch niet rond een bepaalde periode, maar lijken de

volledige vroege middeleeuwen te overspannen. Vooral de bijlen kennen een heel brede chronologische spreiding, gaande van de Romeinse tijd tot de volle middeleeuwen. Het verlies van deze bijlen is waarschijnlijk het resultaat van ontginningswerken in de Schelde waarbij de stukken accidenteel verloren zijn geraakt.

We zijn tenslotte van mening dat deze collectie geen goede vertegenwoordiging is van hetgeen zich in de vroege middeleeuwen afgespeeld heeft. Ten eerste is het bestudeerde *corpus* te beperkt (n=46), ten tweede is zowel de geografische spreiding als de verhouding tussen de vondstencategorieën¹³ het gevolg van de ontstaansgeschiedenis van de collectie (cf. supra), waardoor de representativiteit niet sluitend genoeg is voor verregaande interpretaties. Elk onderzoek zou moeten vertrekken van het bestuderen van volledige vondstencomplexen (i.e. 'gesloten baggercontexten'¹⁴), met inbegrip van zoveel mogelijk categorieën e.g. aardewerk, organisch materiaal,... aangezien metalen voorwerpen slechts een deel uitmaken van de materiële cultuur. Op deze manier zou men zowel op diachroon als op

¹³ In deze studie is enkel uitgegaan van metalen, terwijl een studie van andere vondstencategorieën aangewezen is.

¹⁴ Met een 'gesloten baggercontext' worden alle voorwerpen (metalen, aardewerk, organische artefacten,...) bedoeld die tijdens eenzelfde of verschillende baggeractie(s) worden bovengedaald op dezelfde plaats. Met andere woorden, een corpus waarin geen selectie is gebeurd door de personen die deze aantreffen.

materieel niveau tot substantieel nieuwe inzichten kunnen komen inzake de tewaterlating van objecten.

Dit betekent echter niet dat de collectie, en met uitbreiding alle andere baggercollecties, niet kan worden gebruikt voor verder wetenschappelijk onderzoek. Uit de analyse die we maakten van verschillende modellen uit diverse tijdsperiodes, blijkt evenwel dat voorlopig geen bevredigende verklaring kan worden gegeven voor hoe de metalen uit de vroege middeleeuwen in het water terecht zijn gekomen.

4 Besluit

Het uitgangspunt van het onderzoek was het maken van een herwaardering van de collectie middeleeuwse baggermetalen van de

UGent. Bij uitbreiding is het fenomeen van de riviervondsten in (vroeg) middeleeuwse context geschetst.

De meest aanvaardbare verklaring lijkt een combinatie van de intentionele depositie van wapens, rekening houdend met het fenomeen van de recuperatie, en het accidentele verlies van gebruiksvoorwerpen. We denken dat een duidelijk proces naar voor kan komen bij een ruime, algemene studie van al het bekende en bewaarde archeologische materiaal, met integratie van natuurwetenschappelijke methodes zoals ¹⁴C- en metaalanalyses, in confrontatie met de geschreven bronnen, die focussen op de mentaliteit en de psychologie van de vroegmiddeleeuwse mens.

Bibliografie

ARBMAN H. 1937: *Schweden und das karolingische Reich : Studien zu den Handelsverbindungen des 9. Jahrhunderts*, Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademiens handlingar 43, Stockholm.

BÖHNER K. 1958: *Die fränkischen Altertümer des Trierer Landes*, Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Serie B, I, Berlin.

BONNAMOUR L. & DUMONT A. 1996: Les armes romaines de la Saône : état des découvertes et données récentes de fouilles. *Journal of Roman military equipment Studies* 5, 141-154.

BOURGEOIS J., VAN STRYDONCK M., HENDRIX V., VYNCKIER J., WOUTERS H. & VERLAECKT K. 1996: Archaeometrical study of bronze age wet finds. In: VERLAECKT K. (ed.), *Between River and Barrow. A Reappraisal of Bronze Age Metalwork found in the Province of East-Flanders (Belgium)*, British Archaeological reports International Series 632, Oxford, 63-72.

DAHMLÖS U. 1977: Francisca-Bipennis-Securis. Bemerkungen zu archäologischen Befund und schriftlicher Überlieferung, *Germania* 55, 141-165.

- DE BOE G. 1970: *Een Merovingisch grafveld te Borsbeek (Antwerpen)*, Archaeologia Belgica 120, Brussel.
- DE GRAEVE A. 2010: *Het vergeten deel van de collectie Maertens de Noordhout boven water gehaald. Studie naar vroegmiddeleeuwse rivierdeposities in de Scheldevallei*, Onuitgegeven masterthesis, Gent.
- DE LAET S.J. 1970: Collectionneurs naïfs et marchands astucieux, ou les pérégrinations d'une manche de poêle gallo-romaine, *Helinium X*, 282-286.
- EFFROS B. 2002: *Caring for body and soul. Burial and the afterlife in the Merovingian World*, Pennsylvania.
- FONTIJN D. 2002: *Sacrificial landscapes: Cultural biographies of persons objects and natural places in the bronze age of the southern Netherlands c.2300-600 BC*, Analecta praehistorica Leidensia 33/34, Leiden.
- GAITZSCH W. 1980: *Eiserne römische Werkzeuge. Studien zur römischen Wekrzeugkunde in Italien und den nördlichen Provinzen des Imperium Romanum*, British Archaeological reports International Series 78, Oxford.
- GIL E., FILLOY I. & IRIARTE A. 2000: Late Roman military equipment from the city of Iruna/Veleia (Álava, Spain), *Journal of Roman Military Equipment Studies* 11, 25-35.
- HANSEN U. L. 2003: 150 years of weapon-offering finds-research and interpretations. In: JØRGENSEN L., STORGAARD B. & GERBAUER L. (eds.), *The spoils of Victory. The North in the shadow of the Roman empire*, Copenhagen, 84-89.
- ILKJÆR J. 1995: Les sacrifices de butin de guerre dans le sud de la Scandinavie à partir des recherches de la vallée d'Illerup au Danemark. In: VALLET F. & KAZANSKI M. (eds.), *La Noblesse Romaine et Les Chefs Barbares du 3e au 7e siècle*, Mémoires publiées par l'Association Française d'Archéologie Mérovingienne IX, Saint-Germain-en-Laye, 101-112.
- ILKJÆR J. 1998: *Finds of Weapon offerings from Illerup Ådal*, Denmark.
- MAERTENS DE NOORDHOUT J. 1938: *Catalogue du Musée des Antiquités de l'Université de Gand*, Gent.
- NØRGÅRD JØRGENSEN A. 1999: *Waffen und Gräber. Typologische und chronologische Studien zu skandinavischen Waffengräbern 520/30 bis 900 n. Chr.* Nordiske fortidsminder. Serie B 17, Copenhagen.
- PIETSCH M. 1983: Die römischen Eisenwerkzeuge von Saalburg, Feldberg und Zugmantel, *Saalburg Jahrbuch* 39, 5-132.

- ROGGE M. 2007: Drie lanspunten afkomstig van opgespoten terreinen te Zingem, *Handelingen van het Zottegems genootschap voor geschiedenis en oudheidkunde* 13, 41-68.
- SACHSE M. 1989: *Damaszener Stahl. Mythos Geschichte Technik Anwendung*, Bremerhaven.
- S.N. 1967: *Medieval Catalogue, London Museum*, London 1954, reprn. 1967.
- S.N.b 1997: *Van Dale Groot woordenboek Frans-Nederlands*. [CD-ROM] Vers. 1.0. Utrecht/Antwerpen: Novell, Inc.
- SOLBERG B. 1985: *Norwegian spear-heads from the Merovingian and Viking periods*, Phd. thesis, University of Bergen.
- SOLBERG B. 1991: Weapons Export from the Continent to the Nordic Countries in the Carolingian Period, *Studien zur Sachsenforschung* 7, 241-260.
- STEIN F. 1967: *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*, Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Serie A Band IX, Berlin.
- VAN BOSTRAETEN H. CH. 1963: *De Merovingische begraafplaats te Beerlegem (O. VL.)* (2dl.), Dissertatie, Gent.
- VAN BOSTRAETEN H. CH. 1965: *De Merovingische begraafplaats te Lutlommel*, *Archaeologia Belgica* 86, Brussel.
- VAN BOSTRAETEN H. CH. 1966: Merovingische overblijfselen bewaard in de musea van de Oudheidkundige kring te St-Niklaas. *Catalogus, Annalen van de Oudheidkundige kring van het Land van Waas* 69, 29-56.
- VAN BOSTRAETEN H. CH. 1972: *De nederzetting Sloten en de Merovingische begraafplaats te Gent-Port Arthur*, Pro Civitate. Historische uitgaven. Reeks in-8, 25.
- VAN DER GUCHT K. 1991: Het Merovingisch grafveld van Lede (O.-VL.), *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis* 62, 157-220.
- VAN DOORSELAER A. 1972: Grafplundering in de Vroege Middeleeuwen, *Spiegel historial* 1, 2-9.
- VAN ES W.A. & VERWERS W.J.H. 1980: *Kromme Rijn Project 1 Excavations at Dorestad 1 The Harbour: Hoogstraat I*, *Nederlandse oudheden* 9, Amersfoort.
- VAN ES W.A. & VERWERS W.J.H. 2009: *Excavations at Dorestad 3 Hoogstraat 0, II-IV*, *Nederlandse Oudheden* 16, Amersfoort.
- VERLAECKT K. 1996a: *Tussen heuvel en rivier : de bronstijd in Oost-Vlaanderen (ca. 2000 - 750 v. Chr.)*, Dendermonde.

VERLAECKT K. 1996b: *Between River and Barrow. A reappraisal of Bronze Age metalwork found in the province of East-Flanders Belgium*, British Archaeological Reports International Series 632, Oxford.

WESTPHAL H. 1991: Untersuchungen an Saxklingen des sächsischen Stamesgebietes-Schmiedetechnik, Typologie, Dekoration, *Studien zur Sachsenforschung* 7, 271-366.

WESTPHAL H. 1997: Untersuchungen an Langsaxen aus niederländischen Sammlungen, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 42, 407-424.

WESTPHAL H. 2002: *Franken oder Sachsen? Untersuchungen an frühmittelalterlichen Waffen*, *Studien zur Sachsenforschung* 14, Oldenburg.

WESTPHAL H. 2004: Sax. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 26, 538-546.

WINDL H. 1982: Eine frühmittelalterliche Flügellanzenspitze aus Amstetten, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesmuseum* 2 (N. F. 125), 161-165.

YPEY J. 1981: *Europese wapens met damast*, ROB overdrukken 213, Amersfoort.

YPEY J. 1982: *Flügellanzen in niederländischen Sammlungen*, ROB overdrukken 174, Amersfoort.

De vroegste mozaïeken op Cyprus in de context van de mediterrane mozaïektraditie

Daphne DE WACHTER

[Eng]

In this study, the earliest decorative mosaics on Cyprus are examined in the context of the Hellenistic mosaic tradition. This theme is important to define the character of the earliest Cypriot mosaic production. The Cypriot material consist of eight mosaics at the coastal sites of Nea Paphos, Kourion, Amathous and Kition, of which six are still in situ. They cover a time span from the 4th century BC to the 1st century AD. Five of the mosaics are characterized by geometric or vegetative motifs; the other three depict figurative scenes. Most of the Cypriot examples are technically executed with pebbles and not with tesserae, a more sophisticated mosaic material of the Hellenistic period. Iconographical analysis of the mosaic motifs emphasizes the importance of maritime themes. Furthermore, two of the mosaics bear references to Dionysos and his cult. In this interpretation there is a mythological connection between the god and the (sea) water. The iconographical study offers clues with regards to the original context of the mosaics, for which little other information is available. It is concluded that one mosaic was probably part of an andron or dining room. The two other examples represent an unusual, even idiosyncratic, situation consisting of a figurative mosaic located above a tomb. These mosaic rooms could have functioned as cult chambers. The mosaic characteristics such as the crude pebbles, the simple mainly geometric scenes and remarkable contexts underline the idiosyncratic role of the Cypriot mosaic production during the Hellenistic period.

[Ned]

In dit artikel worden de vroegste decoratieve mozaïeken van Cyprus onderzocht in de context van de hellenistische mozaïektraditie. Het Cyprische bronnenmateriaal bestaat uit acht mozaïeken, op de sites Nea Paphos, Kourion, Amathous en Kition, waarvan er zes in situ zijn bewaard. Ze worden gedateerd tussen de 4de eeuw v.Chr. en de 1ste eeuw n.Chr. Vijf mozaïeken worden gekenmerkt door geometrische of vegetatieve motieven, de overige drie tonen figuratieve taferelen. Wat de aanleg betreft, is het duidelijk dat de Cyprische productie de techniek van de rolkeien bleef gebruiken en niet opus tessellatum, een meer gesofisticeerde techniek uit de hellenistische periode.

Door middel van een iconografische studie wordt het mariene karakter van de mozaïeken benadrukt. Op een mythologisch niveau verwijzen twee mozaïeken naar Dionysos en zijn cultus. Bij de Dionysische beeldtaal op de Cyprische mozaïeken gaat het specifiek over de symbolische connectie tussen de god Dionysos en het (zee)water.

Vanuit de iconografische analyse wordt gepoogd informatie te winnen over de slecht bewaarde mozaïekcontexten. Eén mozaïek maakte deel uit van een andron of banketruimte. De twee andere voorbeelden geven een aparte en schijnbaar typisch Cyprische toestand weer waarbij een figuratieve mozaïek bovenop een graf ligt. Deze mozaïekruimten functioneerden mogelijk als cultuskamers.

De mozaïekeigenschappen zoals de ruwe rolkeitechniek, eenvoudige - voornamelijk geometrische - voorstellingen en opvallende contexten benadrukken het idiosyncratische karakter van de Cyprische mozaïekproductie in de hellenistische periode.

1 Inleiding

Uit verscheidene opgravingen in de 20ste eeuw is gebleken dat Cyprus bijzonder rijk is aan mozaïeken. De materiële voorbeelden kennen een ruime periode van datering die wordt gekenmerkt door continuïteit. De Cyprische traditie van decoratieve mozaïeken vangt aan in de hellenistische periode en beslaat vervolgens de Romeinse, vroeg-christelijke en proto-Byzantijnse tijden. Deze studie stelt de beginfase - hellenistische en vroeg-Romeinse periode - centraal en behandelt dus de eerste decoratieve mozaïeken op het eiland.

De materiële eigenschappen van de overgebleven voorbeelden uit deze periode worden onderzocht in de context van de hellenistische mozaïektraditie aangezien hun karakter totnogtoe weinig bestudeerd is in een 'bredere' context. Zo draagt deze grondige analyse bij tot de studie van de hellenistische mozaïekproductie in het mediterrane gebied. Ten eerste wordt aan de hand van enkele Cyprische voorbeelden licht geworpen op mozaïekgebruik in private contexten. Ten tweede kan de gebruikte beeldtaal als opvallend worden beschouwd, met voornamelijk mariene en Dionysische referenties in de figuratieve scènes. Een analyse van deze typerende kenmerken is belangrijk om het Cyprische karakter van de vroegste mozaïekproductie te definiëren en te begrijpen.

Concreet bestaat het Cyprische materiaal uit acht voorbeelden waarvan er zes in situ zijn bewaard. Deze mozaïeken zijn verspreid over vier sites langs de Cyprische kust: Nea Paphos, Kourion, Amathous en

Kition. Ze worden 'ruim' gedateerd van de 4de eeuw v.Chr. tot de 1ste eeuw n.Chr. Vijf van de mozaïeken bestaan uit geometrische motieven, de overige drie beelden figuratieve scènes af. Na de voorstelling van de materiële voorbeelden zijn achtereenvolgens de Cyprische techniek en stijl, iconografie en architecturale context aan de beurt in de analyse. Aangezien de Cyprische mozaïekcontexten niet goed bewaard zijn, vertrekt het onderzoek hoofdzakelijk bij de beschrijving en interpretatie van de iconografische programma's op de mozaïeken en worden vergelijkbare vondsten uit het oostelijke mediterrane gebied in de analyse betrokken om de Cyprische mozaïeken te contextualiseren.

2 Hellenistische en vroeg-Romeinse mozaïeken op Cyprus

2.1 GEOMETRISCHE MOZAÏEKEN

A) *Inscriptiemozaïek – Nea Paphos (fig. 1)*

Het mozaïek werd ontdekt tijdens opgravingen op de site Huis van Dionysos (Nicolaou 1967, 118). De bedekking bestaat uit grote lichtgekleurde, voornamelijk witte en grijze keien. Het gaat om een eenvoudige en ruwe uitwerking in de (rol)keientechniek. Dit mozaïek wordt in de hellenistische periode gedateerd. Eén decoratief motief is aangebracht in het keienoppervlak, de Griekse uitdrukking ΕΠΑΓΑΘΩ.

Figuur 1. Mozaïek met inscriptie. Deze corridor is gelegen nabij het Huis van Dionysos (D. De Wachter).

B) Kadermozaïek – Nea Paphos (fig. 2)

Deze vloer werd gevonden in een zone ten zuiden van de Villa van Theseus en is technisch gekenmerkt door het gebruik van scherfmateriaal waarbij twee kleuren, zwart en wit, zijn toegepast. Chronologisch situeert deze mozaïek zich in de laat-hellenistische periode, vanaf de 2de helft van de 2de eeuw v.Chr. (Papageorgiou 1990, 977). De geometrische decoratie bestaat uit een donker kadermotief (0,10 m) aangebracht op een lichtgekleurde achtergrond.

Figuur 2. Mozaïek met kadermotief gelegen op de site van Nea Paphos (D. De Wachter).

C) Geometrische mozaïek – Kourion (fig. 3)

Het vloermozaïek is gesitueerd nabij een Romeins publiek bad op de site van Kourion. De gebruikte rolkeien zijn verschillend van grootte, vorm en kleur. Ze bestaan uit witte, donkergrijze en roodbruine stenen. De bedekking wordt in de laat-hellenistische periode, ca. 150-50 v.Chr., gedateerd (Christou 1991, 52-53). Deze geometrische compositie, waarin een polychroom effect wordt bereikt, heeft twee verschillende decoratiemotieven: het ene beeldt een driekleurig dambord af, het andere toont cirkels die elkaar doorsnijden en zo een patroon met rozetten vormen.

Figuur 3. Polychrome mozaïek op de site van Kourion (D. De Wachter).

D) Rozettenmozaïek – Amathous (fig. 4)

Het mozaïek bevindt zich in zijn originele context op de Agora van Amathous. De mozaïekruimte maakt deel uit van een Grieks publiek bad, een *balaneion*. De bedekking, bestaande uit zwarte en witte keien, wordt toegewezen aan de hellenistische periode (Aupert 1998, 38-40). De aangebrachte mozaïekmotieven zijn een dambordpatroon en twee rozetten.

Figuur 4. Geometrische mozaïekbekleding uit een badcontext in Amathous (D. Michaelides).

Figuur 5. Het ronde mozaïek uit Kition in zijn huidige context voor het archeologisch museum in Larnaca (D. De Wachter).

E) Circulaire mozaïek – Kition (fig. 5)

Dit voorbeeld werd gevonden op de site van Chrysopolitissa in Kition en behoorde tot een tholos. Het cirkelmozaïek is gemaakt van wit scherfmateriaal en zwarte tesserae die samengebracht zijn in een gemengde techniek. Het geheel wordt gedateerd in de 1ste eeuw v.Chr. of 1ste eeuw n.Chr. (Karageorghis 1960, 285-286). De

lichte achtergrond is gedecoreerd met verschillende zwarte band-motieven bestaande uit een geometrisch of vegetatief design. De afgebeelde motieven zijn – van binnen naar buiten – een cirkel met driehoeken, een dubbele vlakke band, een laurierkrans, een palmettenband, een tweede vlakke band, een krans met trappiramides, een golfpatroon en tot slot een derde vlakke band.

2.2 FIGURATIEVE MOZAÏEKEN

F) Scylla-mozaïek – Nea Paphos (fig. 6)

Deze vloer lag ongeveer 1,00 m onder de Romeinse niveaus in het Huis van Dionysos.¹

Het maakte waarschijnlijk deel uit van een hellenistisch gebouw waarvan niets is bewaard gebleven behalve deze vloerbedekking (Daszewski & Michaelides 1988, 16). De techniek is opmerkelijk; het mozaïek is gemaakt van kleine rolkeien die specifiek werden gekozen voor hun vorm en kleur. Het gaat voornamelijk om witte en zwarte steentjes. Er is weinig kleurvariatie in de uitwerking, hoewel roodbruine keien werden aangewend bij enkele details zoals bij het haar van de centraal afgebeelde figuur. Op basis van de stratigrafie en het stilistisch-technisch onderzoek wijst men het mozaïek toe aan de late 4de eeuw v.Chr. of vroege 3de eeuw v.Chr. (Nicolaou 1984, 219-222). Het figuratieve gedeelte toont een driedelige beeldcompositie. De twee buitenste zones zijn identiek ingevuld: ze bevatten elk een paar dolfinen die anti-thetisch zijn opgesteld.

Figuur 6. Het rolkeimozaïek van Nea Paphos met Scylla (D. De Wachter).

Het centrale gedeelte (1,32 m x 1,22 m) wordt volledig ingenomen door een hybride figuur. Kenmerken zoals een vrouwelijk bovenlichaam, de hondenprotomen en een getande staart maken duidelijk dat het mythologische zeemonster Scylla, beschreven door Homerus (Odyssee, 12.85) en Ovidius (Metamorfosen, XIII-XIV), is afgebeeld. Het mariene wezen Scylla draagt twee objecten: in de rechterhand houdt ze waarschijnlijk een schelp vast en in haar linkerhand een lang kruisvormig attribuut dat regelmatig wordt geïnterpreteerd als een gestileerde weergave van een drietand (Christou 2008, 72). Hoewel dit voorwerp het zeeattribuut bij uitstek is, is deze interpretatie niet overtuigend. De volgende mythologische verklaring is minstens zo aannemelijk: gezien de verwoestende activiteiten van Scylla op zee stelt de kruisvorm mogelijk een mast voor. De figuratieve scène is volledig omlijst met een meanderpatroon. Hieronder is een tweede mozaïekveld aangelegd dat niet volledig bewaard is. Het toont een variatie van lichte en donkere ruiten.

¹ Het Scylla-mozaïek was gelegen in de zuidwestelijke hoek van het *atrium*. Het paneel bevindt zich niet meer *in situ*; het is verplaatst naar een ruimte in het *Huis van Dionysos*, op hetzelfde niveau als de Romeinse mozaïeken (Michaelides 1992, 13).

G) Dolfijnenmozaïek – Nea Paphos (fig. 7, 8, 9)

De architecturale context van dit grote mozaïek (9,50 m x 3,50 m) is niet goed gekend; er zijn op de aflijning van de omliggende muren weinig sporen bewaard van de mozaïekruimte (Hadjisavvas 1997, 33). Het is duidelijk dat er zich een geïnstalleerd graf bevindt onder het mozaïekoppervlak, uitgekapt in het natuurlijke rotsmateriaal. Het interieur van de grafkamer omvatte een marmeren sarcofaag uit de Romeinse periode en enkele keramiekscherven (Guimier-Sorbets, in voorbereiding).

Figuur 7. Figuratieve mozaïek gelegen op de Fabrika-heuvel in Nea Paphos (D. De Wachter).

Er werd een schacht ontdekt in de nabijheid van de grafstructuur met bovenliggende mozaïek. De bewaarde situatie doet vermoeden dat er een architecturale communicatie was tussen het graf en de

structuur die hierboven lag. Deze laatste lijkt een bovengrondse markering van het graf te zijn.

Figuur 8. Detail met voorstelling van het dolfijnenpaar op één van de figuratieve zones (D. De Wachter).

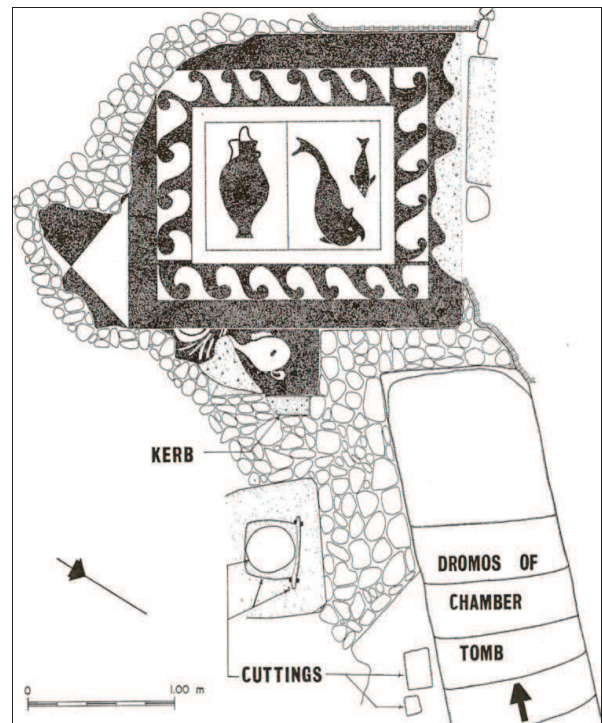
Het figuratieve keimozaïek wordt gekenmerkt door een 'ruwe' uitwerking. De donker- en lichtgekleurde keien bezitten weinig uniformiteit qua vorm en het gehele mozaïek toont een willekeurig en onprecies aanlegpatroon, in tegenstelling tot het Scylla-mozaïek. Door middel van een stilistisch-technische analyse werd de mozaïekbedekking tussen de 3de en 2de eeuw v.Chr. gedateerd. De stratigrafie bracht tot nu toe weinig bruikbare informatie voor de datering (Guimier-Sorbets, in voorbereiding). De grafvondsten daarentegen wijzen mogelijk op hergebruik van het graf in de Romeinse periode.

Figuur 9. Toegang tot het graf dat zich onder het figuratieve mozaïek bevindt (D. De Wachter).

De geometrische mozaïekdecoratie bestaat uit bandmotieven zoals een golfpatroon en kaderomlijstingen. De twee figuratieve zones zijn gescheiden door een smal patroon, een ruit. Het eerste vlak beeldt een donker silhouet van een menselijk figuur af. Deze lijkt een groetend gebaar te maken. Hij houdt ook een recipiënt met een vlakke bodem vast en heeft blijkbaar een handvat in zijn hand. Het object stelt een emmer of een situla voor. Het tweede vlak toont dolfijnen in antithetische positie opgesteld. Een langwerpig voorwerp staat tussen hen in. Het gaat om een drietand, het symbool van de oppermacht over het water en de zee. De afgebeelde drietand lijkt versierd met stof of linten.

H) Zeefigurenmozaïek – Kourion (fig. 10, 11, 12)

Figuur 10. Hypothetische tekening van de situatie in Kourion met figuratieve mozaïek en grafcontext (Rupp 1978, p. 257, fig. 2).

Enkele sporen van deze architecturale context met funerair karakter zijn bewaard gebleven. Een graf met *dromos*² werd in de directe nabijheid van de figuratieve mozaïekvloer ontdekt. Het mozaïek zelf is bovenop de grafkamer gepositioneerd. Er is een schacht aanwezig die dienst doet als verbinding tussen het graf en de bovenliggende structuur met mozaïek (Michaelides 1992, 15). Aan het uiteinde van de schacht bevindt zich een circulaire opening. Uit de sporen aan de stenen rand blijkt dat

² Gang die leidt naar de grafkamer.

deze opening kon worden afgesloten, bijvoorbeeld met een steen of houten plaat (Guimier-Sorbets, in voorbereiding; Rupp 1978, 254-264). De meest opvallende eigenschap is de ligging van het mozaïek ten opzichte van de grafstructuur, net boven het graf.

Dit figuratieve keimozaïek kent een 'ruwe' materiële uitwerking bestaande uit onregelmatige en ovaalvormige keien, licht en donker van kleur. De zichtbaarheid van de cementlaag en de slordige plaatsing van de onbewerkte rolkeien zijn de belangrijkste technische kenmerken. De gehele mozaïekcompositie bestaat uit een drempelpaneel dat gedeeltelijk bewaard is, een centraal rechthoekig veld en een lateraal gefragmenteerd paneel. Men dateert het mozaïek op basis van de ruwe techniek en compositie in de late 3de eeuw v.Chr. of vroege 2de eeuw v.Chr. (Salzmann 1982, 37-38).

Hoewel het hoofdpaneel eenvoudige geometrische bandmotieven bevat, kent het puntige golfpatroon een opvallende uitwerking. Het motief wordt in drie hoeken onderbroken op het mozaïekveld. Twee figuratieve delen zijn weergegeven: het zuidelijke deel toont een vaasvorm, het andere zeemotieven zoals een vis en dolfijn. De identificatie van de afgebeelde vaas is complex. Het gaat om een hoge vorm met smalle voet, bolle buik en duidelijke hals. Het is onduidelijk of de getekende details aan de hals de handvatten van de mozaïekvaas voorstellen. Het drempelpaneel geeft een licht gekleurd figuur weer, wellicht een zeedier. Dit lijkt aannemelijk gezien de andere afbeeldingen uit de zee wereld. Het derde smalle paneel is gedecoreerd met licht- en donkergekleurde driehoeken en ruiten.

Figuur 11. Huidige bescherming van het mozaïek op de site in Kourion (D. De Wachter).

Figuur 12. De toegang tot de grafkamer (dromos) met het daarnaast gelegen mozaïek (Rupp 1978, Pl. 59: 2).

3 De Cyprische mozaïektraditie in de hellenistische en vroeg-Romeinse periode: een 'aparte' productie

3.1 TECHNIEK EN STIJL

In eerste instantie levert de 'Cyprische groep' van acht mozaïeken een gefragmenteerd beeld wat de onderlinge verscheidenheid in de iconografische uitwerking betreft. Een aantal technische aspecten keren echter duidelijk terug in elk van de mozaïeken. De techniek met rolkeien bleef lange tijd in gebruik op Cyprus en werd in zes van de acht hier bestudeerde mozaïeken toegepast. Het Scylla-mozaïek uit de late 4de eeuw v.Chr. is het oudste bewaarde voorbeeld in deze gebruikstraditie. De overige mozaïeken worden van de 3de eeuw tot 1ste eeuw v.Chr. gedateerd. Deze voorbeelden bewij-

zen de continue toepassing van de (rol)keientechniek in de hellenistische periode. Bovendien is het opvallend dat geen enkel hellenistisch mozaïek op Cyprus in *opus tessellatum*³ is gelegd. Het circulaire mozaïek van Kition toont het gebruik van tesserae aan, maar het gaat om een uitvoering in de gemengde techniek waarbij tesserae zijn gecombineerd met scherf-materiaal. *Opus tessellatum* was

³ Mozaïektechniek gevormd door *tesserae* die men in een fijne laag van kalkmortel plaatst. *Tesserae* zijn kleine stukjes of blokjes steen die tot de gevraagde vorm en het formaat zijn bewerkt. Indien een kleurelement niet in steen beschikbaar was, maakte men blokjes in een vervangend materiaal, o.a. in glaspasta (Bruneau 1987, 59-62).

nochtans de standaardtechniek in de hellenistische periode⁴ (Westgate 2000, 256). Het gebruik van deze techniek op Cyprus kan vanaf de late 2de eeuw n.Chr. worden vastgesteld in een hele reeks Romeinse voorbeelden.⁵ De 'late' toepassing van deze hellenistische mozaïek-techniek is een opmerkelijk gegeven dat moeilijk te verklaren is. Het vormt een tegenstelling met omliggende gebieden, Egypte en Klein-Azië, waar het procédé vroeger aan populariteit lijkt te winnen (Dunbabin 1999, 23-27). Wat de beschikbaarheid van de Cyprische bronnen betreft, is het mogelijk dat ouder archeologisch materiaal nog steeds verborgen ligt onder Romeinse lagen of – in het andere geval – is het niet bewaard.

De technieken van twee mozaïeken, uit Nea Paphos (A) en Kition (E), horen tot de experimentele fase in de hellenistische mozaïektraditie die volop aan de gang was in de 3de en 2de eeuw v.Chr. De mozaïeken worden materieel gekenmerkt door tussentechnieken bestaande uit gevarieerd en gemengd mozaïekmateriaal zoals scherven in combinatie met tesserae. Deze mozaïektechnieken zijn archeologisch ruim vertegenwoordigd op Delos en in Klein-Azië (Bruneau

1987, 58-62; Dunbabin 1979, 271-272). De toepassing van deze technieken in de mediterrane wereld was afhankelijk van economische omstandigheden zoals lokale beschikbaarheid van materialen. De onregelmatige technieken, zoals bij mozaïeken met scherven, waren duidelijk goedkoper en minder tijdrovend dan de techniek van *opus tessellatum*. Het materiaal in dit laatste patroon bestond uit bewerkte stukjes steen en vroeg dus een zekere arbeid.

Tot slot is er ook een zekere regelmaat te herkennen in de ruimtelijke spreiding van de rolkeientraditie. In de 4de eeuw v.Chr. werd deze bijna uitsluitend op het Griekse vasteland toegepast. Later, in de 3de en 2de eeuw v.Chr., verspreidde het gebruik zich naar de omliggende eilanden en richting oostelijke gebieden. Het Scylla-mozaïek van Nea Paphos is op stilistisch en iconografisch gebied te vergelijken met de 'vroeg' productie van het Griekse vasteland (infra). Wat de aanleg betreft, is dit oudste mozaïek kwalitatief het best uitgewerkt. De grootte en de vorm van de mozaïekkeien bezitten een grotere uniformiteit dan in de andere figuratieve voorbeelden. Op technisch vlak evenaart het Cyprische Scylla-mozaïek bijna de (rol)keimozaïeken van Pella uit de 4de eeuw v.Chr., die een ongekeerde precisie bereikten waarbij zeer kleine keien werden gehanteerd (Salzmann 1982, 104-108). De twee mozaïeken van Nea Paphos en Kourion (G en H) lijken aan te sluiten bij het oostelijke

⁴ Hellenistische mozaïeken uit *opus tessellatum* zijn hoofdzakelijk vastgesteld in het Egeïsche gebied, Klein-Azië, Israël, Egypte, Cyrenaica, Spanje, Sicilië en Zuid-Italië.

⁵ De meest noemenswaardige mozaïeken zijn gelegen te Paphos in het *Huis van Orfeus*, *Huis van Dionysos* en het *Huis van de vier seizoenen* (Michaelides 1989, 276-277).

verspreidingspatroon van 3de en 2de eeuw v.Chr. Op de kaart van Salzmann⁶ is duidelijk te merken dat Cyprus één van de meest oostelijke gebieden⁷ is waar (rol)keimozaïeken werden vastgesteld.

Hierna volgt een stilistische beschrijving en analyse van het Scylla-tafereel uit Nea Paphos aangezien dit mozaïek de grootste complexiteit bezit in de uitvoering. De driedeling in deze mozaïek-compositie is te vergelijken met de mozaïeken uit Assos en Tarsos (Salzmann 1982, 85, 113). Wat de voorstelling van de figuren op het mozaïekvlak betreft, doet Scylla denken aan figuren op enkele mozaïeken van Eretria en Rhodos. De uitwerking van de staart is herkenbaar bij zeefiguren op een reeks Griekse voorbeelden (Bruneau 1972, 176-177; Salzmann 1982, 90). De tekening van deze mozaïeken is tweedimensionaal en toont hierdoor weinig volume. Sommige van deze stilistische parallellen bezitten een grotere kwaliteit dan het Cyprische mozaïek aangezien bij deze laatste geen looddraadjes zijn teruggevonden. Dergelijke loodstripjes dienden om details en contouren van vormen te benadrukken en zo een duidelijkere omlijning en fijnere details te bekomen. Het beste voorbeeld van

deze werkwijze, waarin volume, beweging, schaduw, details en meerdere dimensies in het vlak werden bereikt, zijn de mozaïeken van Pella uit de 4de eeuw v.Chr. (Bruneau 1987, 50-54; Westgate 2002, 224-225).

Men kan besluiten dat de Scylla-vloer tot de klassieke uitvoering van (rol)keimozaïeken behoort. Het gaat om mozaïeken met kleine keien die lichtgekleurde figuren op een donkere achtergrond weergeven. Deze vloerbedekkingen uit de 4de en 3de eeuw v.Chr. zijn grotendeels gekend via voorbeelden uit Griekenland, Zuid-Italië en Alexandrië (Bruneau 1987, 56-57). De overige figuratieve mozaïeken van Cyprus (G en H) maken deel uit van de rolkeitradiatie die gangbaar was in de hellenistische periode vanaf de 3de eeuw v.Chr. Deze exemplaren zijn meestal met grotere keien gelegd en tonen donkere motieven op een lichte achtergrond. De karakteristieken van het dolfijnenmozaïek in Nea Paphos en het zeefigurenmozaïek in Kourion zijn terug te vinden bij mozaïeken uit Arpi, Tarsos en Delos (Bruneau 1972, 262, 275; Salzmann 1982, 84, 113). Het is merkbaar dat deze donkere motieven op de twee Cyprische voorbeelden grote eenvoud afbeelden. Het zijn vlakke patronen die een ruim deel van het mozaïekveld innemen. Details zijn hier zelden of niet aangebracht.

De geometrische patronen op de hellenistische mozaïeken van Cyprus geven geen complexiteit weer. De aangebrachte kleuren zijn contrasterend, bestaande uit lichte en donkere keien. Eén uitzondering is het geometrische mozaïek van

⁶ Een afdruk van deze kaart is te vinden in de thesis (De Wachter 2009-2010, vol. 2, fig. 121).

⁷ Samen met de noordelijke kust van de Zwarte Zee (in Olbia en Chersonnesos) en met Afghanistan in het paleis van Ai Khanoum (Dunbabin 1999, 16-17; Westgate 2000, 258).

Kourion die een polychromie van drie kleuren voorstelt. Een gelijkaardige techniek werd toegepast op mozaïeken in Israël (De Wachter 2009-2010, vol. 1, 31-32; Ovadiah 1994, 76). Deze voorbeelden worden later dan het mozaïek uit Kourion gedateerd, vanaf de tweede helft van de 1ste eeuw v.Chr. tot de 1ste eeuw n.Chr. Het is niet duidelijk of er sprake kan zijn van een 'Cyprische invloed' op de mozaïeken uit Israël. Om deze problematiek te onderzoeken is meer bronnenmateriaal nodig uit Cyprus dat kan betrokken worden in een comparatief onderzoek. Een lokale traditie bij de mozaïeken van Israël is dus niet uitgesloten.

3.2 ICONOGRAFISCHE ANALYSE

3.2.1 Geometrische beeldtaal

Drie Cyprische mozaïeken dragen een figuratief tafereel, de overige beelden geometrische en vegetatieve motieven af. Deze verhouding in het gebruik van geometrische en figuratieve beeldtaal is verklaarbaar aangezien geometrische motieven het vaakst zijn aangetroffen op mozaïeken van de klassieke en hellenistische periode (Ovadiah 1980, 29). De Cyprische mozaïeken geven gebruikelijke, geometrische motieven weer die zowel in de buitenste zones als in het centrale mozaïekveld zijn gebruikt. Golven en meanders zijn de populairste bandmotieven op (rol)keimozaïeken. Ze zijn te herkennen op de oudste mozaïekdecoraties van de Griekse

wereld⁸ en op vele hellenistische exemplaren. Het afgebeelde motief met puntige golven op het Kourion-mozaïek (H) trekt aandacht wegens discontinuïteit in de uitwerking. Parallele golfpatronen zijn terug te vinden op het Scylla-mozaïek van Eretria en een mozaïek van Aigeira (Salzmann 1982, 82, 92).

De rozet en het dambordpatroon zijn als centrale motieven te zien op de voorbeelden van Kourion en Amathous (C en D). De rozet gold als een universeel patroon in de beeldtaal. Het genoot zowel populariteit in de westelijke als in de oostelijke mozaïektraditie⁹ en werd teruggevonden op (rol)keivloeren en mozaïeken uit *opus tessellatum* van de hellenistische periode (Ovadiah 1980, 176-180).

De Cyprische mozaïeken lijken de traditie van de klassieke en hellenistische beeldtaal te volgen door de weergave van eenvoudige motieven zoals golven, enkelvoudige meanders en rozetten. Anderzijds zijn complexere bandmotieven uit de hellenistische iconografie, waaronder de dubbele meander en het samengestelde *guilloche*¹⁰, afwezig

⁸ De mozaïek van het *Centaurenbad* in Korinthe wordt gedateerd rond het einde van 5de eeuw v.Chr. en bezit golven en meanders (Dunbabin 1999, 5-6).

⁹ Assos, Delos, Korinthe, Masada, Pergamon, Morgantina, Pompeii en Reggio Emilia zijn maar enkele van de sites waar mozaïeken met rozetmotieven zijn gevonden (De Wachter 2009-2010, vol. 1, 76).

¹⁰ De dubbele meander is te herkennen op hellenistische mozaïeken van Delos, Morgantina,

op de mozaïeken van Cyprus. Er is weinig sprake van inventiviteit en originaliteit in het gebruik van geometrische en vegetatieve motieven. De mozaïekvoorbeelden uit Cyprus lijken minder kwalitatief te zijn dan de hellenistische mozaïeken uit Delos, Alexandrië en Pergamon. Deze laatste combineerden regelmatig *opus tessellatum* (techniek) met samengestelde patronen (beeldtaal) waardoor heldere, gesofisticeerde en detailrijke vloermozaïeken ontstonden.

3.2.2 Maritieme en Dionysische beeldtaal

De figuratieve thema's op de Cyprische mozaïeken worden getypeerd door een consistente iconografie. De Scylla-figuur, vissen en dolfinen, te herkennen op de mozaïeken van Nea Paphos en Kourion, verwijzen elk naar aspecten van het mariene leven. Buiten het Scylla-tafereel gaat het om weinig uitgebreide of complexe voorstellingen. Motieven met zeegedaantes zoals Scylla en Triton zijn het best vertegenwoordigd op mozaïeken van het Griekse vasteland uit de 4de en 3de eeuw v.Chr.¹¹ Iconografische parallellen met de Scylla-mythe zijn terug te vinden op drie rolkeimozaïeken uit Eretria en Pireaus (Ginouves 1962, 195; Themelis 1970, 35). Het

dolfijnenpatroon rond een drietand, afgebeeld op het mozaïek van Nea Paphos (G), doet denken aan enkele Delische composities (Bruneau 1972, fig. 213, 214). De antithetische opstelling van dolfinenparen, zoals voorgesteld op de twee mozaïeken van Nea Paphos, was populair op mozaïeken in de hellenistische periode (De Wachter 2009-2010, vol. 1, p. 41; vol. 2, p. 69-75).

Op een eerste niveau kan men de keuze voor een maritieme iconografie begrijpen vanuit de geografische situatie van Cyprus. Het eiland leek aangewezen op het gebruik van de zee en was op economisch gebied sterk betrokken in maritiem transport. Cyprus was een strategische locatie op zeeroutes tussen het westelijke en oostelijke deel van het mediterrane bekken. Het fungeerde bovendien als een belangrijk centrum voor scheepsbouw in de hellenistische tijd. Samen met de aanwezigheid van hout op het eiland waren dit de belangrijkste redenen waarom de Ptolemaeërs hun zinnen op Cyprus zetten en het in de hellenistische periode definitief veroverden (Michaelides 1996, 141-142).

De mariene thema's kunnen tegelijk refereren aan de politieke en militaire situatie waarin het eiland verkeerde. In de periode na de dood van Alexander De Grote was Cyprus een centrum van onrust waar vele zeeslagen werden uitgevochten (Tatton-Brown 1990, 98).

Het is moeilijk te zeggen welke van deze bovenstaande elementen de inspiratiebron vormden bij het afbeelden van zeemotieven. De mariene thema's spelen alleszins in op de maritieme activiteiten en het

Pompeii en Pergamon. Het patroon met *guilloche* is terug te vinden op voorbeelden van Delos, Masada en Pompeii (Ovadia 1980, 100-101, 116-117).

¹¹ Te vermelden vindplaatsen zijn Eretria, Olynthus, Pellene, Pireaus en Sparta (Salzmann 1982, 92, 98, 102, 108-109, 125).

insulaire karakter van Cyprus. Daarbij kan het geen toeval zijn dat in meer algemene zin vele zeetaferelen op mozaïeken in het oost-mediterrane gebied worden gevonden, meer bepaald op eilanden en plaatsen die langs de kusten gelegen zijn.

Op een hoger niveau is de interpretatie van de Cyprische zee-iconografie verbonden met de god Dionysos. De twee figuratieve mozaïeken van Nea Paphos bevestigen deze invalshoek. Guimier-Sorbets (2004, 925-932) benadrukt het gebruik van Dionysische onderwerpen in contexten zoals *andrones*. In deze banketruimten organiseerde men activiteiten waaronder het symposium die in het teken stonden van Dionysos, god van de wijn. De 'Dionysische' scènes zijn hoofdzakelijk terug te vinden op (rol)keimozaïeken in Griekenland, Zuid-Italië en op de mediterrane eilanden (Guimier-Sorbets 2004, 925-932). In welke mate is het Dionysische karakter in de iconografie van toepassing op de twee Cyprische voorbeelden? Het antwoord wordt duidelijk via de hybride aard van de god en zijn mythische avonturen met water. Een uitgebreid corpus met mozaïeken uit de 4de en 3de eeuw v.Chr. leert dat een bepaald repertorium van mythologische figuren zeer regelmatig is afgebeeld op mozaïeken in *andrones* of banket-ruimten. Eén van de series omvat de wereld van zeefauna: de voornaamste figuren die worden voorgesteld zijn de Nereïden, Triton, Scylla en dolfijnen (Guimier-Sorbets 2004, 901-911; Salzmann 1982, 108-126). De link tussen deze uitgebeelde maritieme wezens en de god Dionysos is

aanwezig in de Dionysos-mythen waarbij water het centrale element vormt. In de mythologische traditie is Dionysos in staat de gevaren op zee, die symbolisch zijn aangeduid met maritieme creaturen zoals Scylla, te overwinnen (De Wachter 2009-2010, vol. 1, 49-51).

De iconografie van het tweede mozaïek uit Nea Paphos is enigszins anders opgevat aangezien de vloer deel uitmaakt van een funeraire context. Gezien de veelzijdigheid van Dionysos, waaronder zijn chtonische aspecten, valt ook dit iconografisch gebruik te begrijpen en zijn er Dionysische verwijzingen aanwezig. De afbeelding van het personage dat een groetend gebaar maakt en een recipiënt vasthoudt, wordt vaak aangetroffen op scènes met symposiumgezelschappen (Guimier-Sorbets, in voorbereiding). Deze deelnemer is de schenker die in kleine hoeveelheden wijn aanbrengt voor de gasten van het symposium. Dergelijke scènes zijn voornamelijk teruggevonden op aardewerken symposiumwaar zoals de Attische *dinos* en *kylix* (Lissarrague 1990, Pl. 16b, 18b). Een beschilderde fries op een Macedonische graffaçade in Hagios Athanasios stelt ook een vergelijkbaar bankettafereel voor. In een funeraire context kan men dergelijke scène interpreteren als een voorstelling van een funerair banket (Kurtz & Boardman 1971, 234, Pl. 60).

Het andere motief, het dolfijnenpaar, maakt eveneens deel uit van de Dionysische zee-iconografie. De drietand met linten, tussen de dolfijnen, beeldt de mariene equivalent van de Dionysische thyrsos af omdat ze op eenzelfde manier met stoffen linten zijn

versierd (Ginouves 1994, 121, 125). In navolging van de thyrsos, die een verwijzing is naar Dionysos' triomfen op het land, lijkt de gedecoreerde drietand te refereren aan de mariene bezigheden en successen van de godheid (Guimier-Sorbets, in voorbereiding). Daarbij vervulden dolfijnen in het water dezelfde rol als de griffioenen op het land. Ze werden beiden getemd door Dionysos, beschermden hem en hoorden daarna tot zijn vaste gezelschap (Guimier-Sorbets 2004, 901, 912). De afbeelding op een beschilderde *kylix* van Exekias herinnert aan deze gebeurtenis en toont de god als zeevaarder samen met dolfijnen die populair waren omwille van hun lenigheid en behendigheid (Otto 1965, 155).

Een graf uit Arpi (Zuidoost-Italië) bevat een mozaïek met een gelijkaardige iconografie (Mazzei 1995, 194-195). Deze 'funeraire' mozaïeken kan men situeren in de context van de Dionysos-cultus die een heropleving genoot in Italië en Egypte tijdens de hellenistische periode (Martin 1987, 93). In dit geval kan het Dionysische karakter in verband worden gebracht met de dood (Guimier-Sorbets, in voorbereiding). Verwijzingen naar de cultus van de god kunnen immers eschatologisch van aard zijn. Na een moeilijke tocht, vergelijkbaar met die van Dionysos op zee met vele gevaren, wachtte een vredig leven (Homerus, *Ilias* VI, 129-132).

3.3 ARCHITECTURALE OMKADERING

3.3.1 Traditionele contexten

De bewaringscondities van de onderzochte mozaïeken op Cyprus zijn beperkt. Daarom is de

'architecturale ruimte', waarvan het mozaïek deel uitmaakt, op een specifieke manier benaderd; de iconografische studie draagt bij tot de analyse van de contextuele situatie. Het merendeel van de acht exemplaren behoort tot de private sfeer.

Wat de Cyprische, hellenistische mozaïekcontexten betreft, kan men twee categorieën onderscheiden: gekende, gebruikelijke contexten enerzijds en minder voorkomende anderzijds. Tot de eerste categorie horen huizen en (publieke) badruimten. Cyprische voorbeelden hiervan zijn terug te vinden in Nea Paphos, Amathous en Kition. De aanleg van mozaïeken in badcontexten werd vastgesteld in Amathous (D) en Kition (E). Dergelijk gebruik bevestigt de functionaliteit van mozaïeken als vloerbekleding in 'vochtige' contexten. Deze mozaïeken zijn gekenmerkt door een zeer eenvoudig design, wat de waarde van hun praktische kwaliteiten benadrukt. De contexten van mozaïeken B en C zijn niet gekend maar het is mogelijk dat ze een publiek karakter bezaten. Het Scylla-mozaïek decoreerde vermoedelijk de vloer van een Grieks type kamer, een *andron* of banketruimte. Deze hypothese berust op een aantal mozaïekeigenschappen waarvan het Dionysische karakter van de iconografie de belangrijkste is. Het mozaïek sluit immers aan bij een reeks *andron*-mozaïeken uit de 4de en 3de eeuw v.Chr. op het Griekse vasteland (*supra*).

Daarnaast is de populaire toepassing van (rol)keimozaïeken in eetkamers duidelijk. In een statistische studie

toont Westgate (1997, 95) dat zo goed als 80% van de bewaarde keimozaïeken¹² zich situeren in de eetruimte van een huis. Tot slot sluiten ook de afmetingen van het Cyprische exemplaar aan bij de oppervlakte van elders in de Griekse wereld teruggevonden ruimtes die als *andron* worden geïnterpreteerd (De Wachter 2009-2010, vol. 1, 46-48).

3.3.2 *Afwijkende contexten*

Minder voorkomende mozaïek-contexten uit de hellenistisch periode zijn vertegenwoordigd in Nea Paphos en Kourion (G en H). Deze mozaïeken behoren tot funeraire contexten en situeren zich bovenop graven. Volledig identieke voorbeelden, met de aanleg van een figuratieve mozaïek net boven het graf, zijn niet vastgesteld in de hellenistische mediterrane wereld, hoewel vergelijkbare situaties wel voorkomen zoals het hypogeum van Medusa in Arpi (Steingraber 2000, 13-14). Het belang van dit voorbeeld schuilt in de goed bewaarde funeraire context uit de 3de eeuw v.Chr. en in de aanwezigheid van een mozaïek met maritieme iconografie. Deze vloer ligt in één van de ruimtes van de grafstructuur met *dromos*. De grafcontext in Arpi is een opvallend gegeven aangezien de bewaarde situatie een zekere omvang heeft; bijgiften, meubilair en decoraties zijn geattesteerd (Mazzei 1995, 87-118). De graven

van Arpi, Nea Paphos en Kourion dateren bovendien alle uit de 3de en 2de eeuw v.Chr. De studie van het graf in Arpi leert hoe een hellenistische funeraire context met mozaïek kan worden ingeschat en welke materiële kenmerken deze bezit, al waren de architectuur en aankleding van het interieur bij de Cyprische voorbeelden vermoedelijk minder uitgebreid dan in Arpi.

Daarnaast zijn er enkele Macedonische voorbeelden van mozaïeken in een funeraire context. In tegenstelling tot de Cyprische figuratieve mozaïeken bovenop de graven zijn in Kastas-Amphipolis, Karytsa en Dion echter geometrische mozaïeken binnenin graven gevonden (Kurtz & Boardman 1971, 275).

Welke elementen kunnen bijdragen tot de reconstructie van de twee Cyprische mozaïekruimtes? Ten eerste is bij beide graven een schachtje ontdekt dat in verbinding staat met de onderliggende grafkamer. Deze opening kan bij funeraire rituelen als de *hydriaphoria*¹³ en de *nekromantia*¹⁴,

¹³ *Hydriaphoria*: een Atheens ritueel en rouwceremonie waarbij *hydriai* werden gedragen tijdens een stoet. Dit om o.a. libaties te doen voor mensen die gestorven waren tijdens de vloed veroorzaakt door Zeus, zo blijkt uit de mythische overlevering (Parke 1977, 117-118; Simon 1983, 99).

¹⁴ *Nekromantia*: een magische praktijk o.a. uitgevoerd door Odysseus. Hij voerde allerlei handelingen uit zoals het graven van een sleuf en het doen van een plengoffer om contact met de doden te verkrijgen en een voorspellende gave te bekomen.

¹² Het geanalyseerde basismateriaal bestaat uit 488 voorbeelden die zijn gedateerd in de klassieke en hellenistische periode.

gefungeerd hebben als een doorgang naar de dodenwereld (De Wachter 2009-2010, vol. 1, 61-62). Men gebruikte het schachtje vermoedelijk voor offers en libaties ten dienste van de overledenen (Michaelides 1992, 15; Rupp 1978, 263-264).

Ten tweede lijkt de organisatie van de mozaïekvelden in Kourion te herinneren aan het grondplan van een *andron*. Er is een lateraal mozaïekpaneel aanwezig, mogelijk bestemd voor de plaatsing van één *kline*, zoals in andere hellenistische graven het geval was (Guimier-Sorbets, in voorbereiding; Guimier-Sorbets & Nenna 2003, 534-535; Kurtz & Boardman 1971, 274-277). De *kline* – als ligmeubel – was in funeraire banktruimten geschikt voor de overledene en bleef onbemand maar de aanwezigheid ervan was beladen met symboliek (Boardman 1990, 127-129). De rituelen bestonden vermoedelijk uit het plaatsen van een maaltijd voor een lege *kline*, gericht aan de overledene.

Ten derde doet ook de gebruikte iconografie op het funeraire mozaïek van Nea Paphos denken aan de Dionysische beeldtaal uit de Griekse *andrones* (supra). Deze twee mozaïeken met funeraire contexten lijken dus een rol te hebben gespeeld in een wereld van rituelen, dodenherdenkingen, ceremonies, namelijk in de heroïsering van doden. De beide mozaïekcontexten tonen kenmerken van banktruimten en hun aangepaste vormgeving.

De mozaïeken, samen met de bewaarde funeraire situatie, verwijzen naar offergebruik en Dionysische eigenschappen. Bijgevolg wordt een *heroon* of

cultusruimte voorgesteld als mogelijke functie van deze Cyprische mozaïekruimten (Michaelides 1992, 15).

Het heroïseren van overledenen in een aangepaste omgeving is een funerair gebruik dat eigen is aan de hellenistische wereld en meer bepaald aan de Griekse, Macedonische en Egyptische culturen (Kurtz & Boardman 1971, 272).

De combinatie van een graf met een cultusruimte daarboven heeft parallellen in graftypes uit Macedonië. Een vergelijkbare situatie is ook terug te vinden in een graf (ca. 300 v.Chr.) op Kos (Guimier-Sorbets & Michaelides 2009, 230).

4 Besluit: het typische karakter van de Cyprische mozaïeken

De hellenistische en vroeg-Romeinse mozaïeken op Cyprus wijken enigszins af van de mozaïekproductie in de rest van de mediterrane wereld. De Cyprische voorbeelden tonen de traditionele (rol)keitechniek, een maritieme iconografie en eenvoudige geometrische motieven. Deze eigenschappen onderscheiden zich van de hellenistische mozaïektaal waarin hoofdzakelijk *opus tessellatum*, uitgebreide mythologische scènes en complexere geometrische motieven werden aangewend.

De Scylla-vloer behoort met zijn techniek en stijl tot de context van klassieke Griekse mozaïekuitvoeringen en maakte vermoedelijk deel uit van een *andron*. De drie mozaïeken met beeldscènes laten geen originaliteit zien wat betreft de weergave van geometrische banden rond een centraal figuratief veld.

Ook al lijken de Cyprische voorbeelden weinig geëvolueerd op stilistisch-technisch vlak, de studie van hun iconografie en context levert interessante informatie op. Twee van de figuratieve mozaïeken bevinden zich bovenop grafkamers en dienen te worden begrepen in de context van funeraire rituelen en de heldencultus van de overledenen. Deze specifieke ligging van de mozaïekvloeren is een 'unieke' verwezenlijking binnen de hellenistische wereld.

Daarnaast lijkt de gebruikte iconografie verband te houden met Dionysische thema's. De figuratieve scènes verwijzen naar het banket-gebeuren, zowel tijdens het *symposium* als bij funeraire rituelen (Guimier-Sorbets, in voorbereiding). Een onderzoek naar Dionysos' hybride aard brengt verheldering bij het iconografisch gebruik in bepaalde contexten. Verwijzingen naar de aanwezigheid van de god in het andron zijn aannemelijk aangezien Dionysos optrad als beschermer tijdens het symposium. Bovendien bezit hij ook chtonische

kenmerken die de toepassing van zijn iconografie in funeraire contexten verklaren. Het mozaïek van Nea Paphos, dat bovenop een graf ligt, behoort tot dit beelden-programma. Dionysische iconografie is niet beperkt tot de Cyprische voorbeelden maar het is opvallend dat deze figuratieve scènes in twee verschillende contexten op Cyprus worden vastgesteld: een *andron* en funeraire context. Tenslotte is het duidelijk geworden dat de voornaamste Cyprische mozaïek-eenheden worden gedefinieerd door het aspect van mozaïekgebruik in privé contexten.

Dankwoord

Ik zou graag mijn promotor Professor Karin Nys willen bedanken voor haar verbeteringen, opmerkingen en suggesties bij mijn verhandeling. Ik wil ook mijn dank betuigen aan Professor Anne-Marie Guimier-Sorbets en Professor Demetrios Michaelides omdat ze me informatie over Cyprische mozaïeken hebben bezorgd.

Bibliografie

ANTIEKE BRONNEN

HOMERUS, *Ilias* VI, 129-132. ALLEN T.W. (ed.), 1979: *Illias*, New York.

HOMERUS, *Odyssee*, 12.85. CAUDER P. (ed.), 1964: *Homers Odyssee*, Amsterdam.

OVIDIUS, *Metamorfosen*, XIII-XIV. DE LAET E. (ed.), 1988: *Metamorfosen. Een representatieve bloemlezing*, Antwerpen.

SECUNDAIRE LITERATUUR

AUPERT P. (ed.), 1998: *Guide to Amathus*, Nicosia.

BOARDMAN J. 1990: Symposion Furniture. In: MURRAY O. (ed.), *Symptica. A Symposium on the Symposion*, Oxford, 122-131.

BRUNEAU Ph. 1972: *Exploration archéologique de Délos XXIX: Les mosaïques*, Parijs.

BRUNEAU Ph. 1987: *La mosaïque antique*, Parijs.

CHRISTOU D. 1991: Excavations at Kourion, *Annual Report of the Department of Antiquities. Cyprus*, 52-53.

CHRISTOU D. 2008: *Paphos. Archaeological Guide and Historical Review*, Nicosia.

DASZEWSKI W.A. & MICHAELIDES M. 1988: *Mosaic Floors in Cyprus*, Biblioteca di Felix Ravenna 3, Ravenna.

DE WACHTER D. 2009-2010: *Een iconografische, stilistische en contextuele studie van de vroegste mozaïeken op Cyprus binnen de westelijke en oostelijke mozaïektraditie*, 2 volumes, onuitgegeven masterthesis, Brussel.

DUNBABIN K.M.D. 1979: Technique and Materials of Hellenistic Mosaics, *American Journal of Archaeology* 83, 265-277.

DUNBABIN K.M.D. 1999: *Mosaics of the Greek and the Roman World*, Cambridge.

GINOUVES R. 1962: *Balaneutikè*, Parijs.

GINOUVES R. 1994: *Macedonia. From Philip II to the Roman Conquest*, Princeton.

GUIMIER-SORBETS A.-M. 2004: Dionysos dans l'andrôn. L'iconographie des mosaïques de la maison grecque au IVe et au IIIe siècle avant J.-C., *Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Antiquité* 116.2, 895-932.

GUIMIER-SORBETS A.-M. (in voorbereiding): L'iconographie des mosaïques hellénistiques de Chypre. In: *Chypre à l'époque hellénistique et impériale. Paris 25-26 Septembre* (tentoonstellingscatalogus), Parijs.

GUIMIER-SORBETS A.-M. & MICHAELIDES D. 2009: Alexandrian Influences on the Architecture and Decoration of the Hellenistic Tombs of Cyprus. In: MICHAELIDES D., KASSIANIDOU V. & MERRILLEES R.S. (eds.), *Egypt and Cyprus in Antiquity. Nicosia 3-6 April 2003*, Oxford, 216-233.

GUIMIER-SORBETS A.-M. & NENNA M.-D. 2003: Le lit funéraire dans les nécropoles Alexandrines. In: EMPEREUR J.-Y. & NENNA M.-D. (eds.), *Nécropolis 2, Etudes Alexandrines* 7, Caïro, 533-575.

HADJISAVVAS S. 1997: Makedonikes epidraseis sten Kypro. In: ANASTASIADES A. (ed.), *Kypros kai Makedonia*, Nicosia, 24-65.

KARAGEORGHIS V. 1960: Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1959, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 84, 242-299.

KURTZ D.C. & BOARDMAN J. 1971: *Greek Burial Customs*, Londen.

LISSARAGUE F. 1990: Around the Krater: An Aspect of Banquet Imagery. In: MURRAY O. (ed.), *Symptica. A Symposium on the Symposion*, Oxford, 196-209.

MARTIN L.H. 1987: *Hellenistic Religions. An Introduction*, New York-Oxford.

MAZZEI M. 1995: *Arpi. L'ipogeo della Medusa e la necropolis*, Bari.

MICHAELIDES D. 1989: Cypriot Mosaics. Local Traditions and External Influences. In: PELTENBURG E. (ed.), *Early Society in Cyprus*, Edinburg, 272-292.

MICHAELIDES D. 1992: *Cypriot Mosaics*, Nicosia.

MICHAELIDES D. 1996: The Economy of Cyprus during the Hellenistic and Roman Periods. In: KARAGEORGHIS V. & MICHAELIDES D. (eds.), *The Development of the Cypriot Economy. From the Prehistoric Period to the Present Day*, Nicosia, 139-150.

NICOLAOU K. 1967: Excavations at Nea Paphos. The House of Dionysos. Outline of the Campaigns 1964-1965, *Report of the Department of Antiquities. Cyprus*, 100-125.

NICOLAOU K. 1984: Three New Mosaics at Paphos, Cyprus. In: CAMPANATI R.F. (ed.), *Il Mosaico Antico. Terzo Colloquio internazionale sul mosaico antico. Ravenna 6-10 September 1980*, Ravenna, 219-225.

OTTO W.F. 1965: *Dionysos. Myth and Cult*, Bloomington-Londen.

OVADIAH A. 1980: *Geometric and Floral Patterns in Ancient Mosaics. A Study of their Origin in the Mosaics from the Classical Period to the Age of Augustus*, Rome.

OVADIAH A. 1994: Mosaic Pavements of the Herodian Period in Israel. In: JOHNSON P., LING R., SMITH D.J. (ed.), *Fifth International Colloquium on Ancient Mosaics. Bath 5-12 September 1987*, Ann Arbor, 67-76.

PAPAGEORGHIOU A. 1990: Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1989, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 114, 941-985.

PARKE H.W. 1977: *Festivals of the Athenians*, Londen.

RUPP D.W. 1978: A Hellenistic Black and White Pebble Mosaic from the Acropolis of Kourion, *Report of the Department of Antiquities. Cyprus*, 254-265.

- Salzmann D. 1982: *Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken von den Anfängen bis zum Beginn der Tesseratechnik*, Archäologische Forschungen 10, Berlijn.
- SIMON E. 1983: *Festivals of Attica. An Archaeological Commentary*, Madison (Wisconsin).
- STEINGRABER S. 2000: *Arpi-Apulien-Makedonien: Studien zum unteritalischen Grabwesen in hellenistischer Zeit*, Mainz.
- TATTON-BROWN V. 1990: The Hellenistic Period. Cyprus under the Ptolemies. In: HUNT D. (ed.), *Footprints in Cyprus. An illustrated History*, Londen, 98-109.
- THEMELIS P.G. 1970: Eretria. Mosaic Floor, *Athens Annals of Archaeology* 3, 35-37.
- WESTGATE R.C. 1997: Greek Mosaics in their Architectural and Social Context, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 42, 93-115.
- WESTGATE R.C. 2000: Pavimenta atque emblemata vermiculata: Regional Styles in Hellenistic Mosaic and the First Mosaics at Pompeii, *American Journal of Archaeology* 104.2, 255-275.
- WESTGATE R.C. 2002: Hellenistic Mosaics. In: OGDEN D. (ed.), *The Hellenistic World: New Perspectives*, Londen, 221-251.

Het verlaten van de regio tussen Maas, Demer en Schelde in de Romeinse periode. Regionale en supra regionale tendensen op lange en korte termijn

Niels JANSSENS

[Eng]

This study deals with the habitation of the area between the rivers Meuse, Scheldt and Demer during the Roman period. The main focus of this study is the dating of rural settlements and especially their abandonment in the late 2nd to early 3rd century A.D. Following a critical re-examination of the datings from these sites, both short- and long-term patterns are considered. In the second half of the 1st century A.D. there seems to have occurred a growth in the amount of settlements. The 2nd century A.D. seems to be a period of stagnation while at the end of this century the decline of the habitation in the area started. This reached its top in the first half of the 3rd century A.D. A reason for this abandonment is sought and these results are compared with nearby regions, in order to reveal broader regularities. The goal of this paper is to demonstrate that past explanations for this phenomenon are too simplistic, and that a combination of factors should be considered to account for this phenomenon.

[Ned]

Deze studie behandelt de rurale bewoning van het Maas-Demer-Scheldegebied in de Romeinse periode. Er wordt vooral toegespitst op de dateringen van de verschillende sites. Deze dateringen werden allen kritisch bekeken en uiteindelijk samengevoegd om zo bepaalde modellen te kunnen herkennen. Er werden patronen ontdekt die duiden op zowel lange-termijn als korte-termijn ontwikkelingen. Zo is er een enorme groei waargenomen van het aantal nederzettingen in de tweede helft van de 1ste eeuw n. Chr., gevolgd door een stagnatie in de 2de eeuw n. Chr. om vanaf het einde van die eeuw tot een sterke daling te komen. Deze bereikt haar dieptepunt in de eerste helft van de 3de eeuw n. Chr. Voor deze tendensen worden er verschillende verklaringen naar voren geschoven en wordt er ook gekeken naar omliggende regio's om zo bredere patronen niet over het hoofd te zien. Het doel van deze werkwijze is aan te tonen dat vorige verklaringen voor het verlaten van de regio tussen Maas, Demer en Schelde tijdens de Romeinse periode te eenvoudig waren en in een breder kader te plaatsen zijn. Wellicht kunnen verklaringen die steunen op één oorzaak niet behouden blijven. In plaats daarvan moet er gezocht worden naar een combinatie van verschillende factoren.

1 Inleiding

Dit artikel probeert de problematiek rond de verklaringen voor het verlaten van het Maas-Demer-Scheldegebied aan het einde van de 2de eeuw n. Chr. en het begin van de 3de eeuw n. Chr. te behandelen.

Dit gebied is zeer interessant omwille van zijn positie binnen het Romeinse rijk. Het is een gebied dat nooit een ontwikkeling heeft gekend naar een zogenaamd villalandschap (Roymans 1996, 73). Men leefde hier voornamelijk in verspreide plattelandsnederzettingen, welke

verantwoordelijk waren voor de agrarische productie binnen het gebied (Hiddink & Roymans 2004, 181). Deze agrarische productie bestond uit drie componenten, zijnde veeteelt, landbouw, en een beperkte huiselijke nijverheid, waarvan de eerste hoogstwaarschijnlijk de belangrijkste was (Roymans 1996, 51).

Deze atypische ontwikkeling binnen het rijk laat zich verklaren door het landschap in het gebied. Dit vertoont

qua reliëf niet veel variatie (Slofstra 1991, 133) en ook wat de ondergrond betreft, is het gebied vrij homogeen te noemen. Deze bestaat immers grotendeels uit dekzand, dat werd afgezet tijdens de laatste ijstijd (Roymans & Gerritsen 2002, 373), en dat door het inschuren van rivieren aanleiding heeft gegeven tot het ontstaan van zandruggen in het landschap (Hiddink & Roymans 2004, 178).

Figuur 1. Het Maas-Demer-Scheldegebied (Hiddink & Roymans 2004, 177).

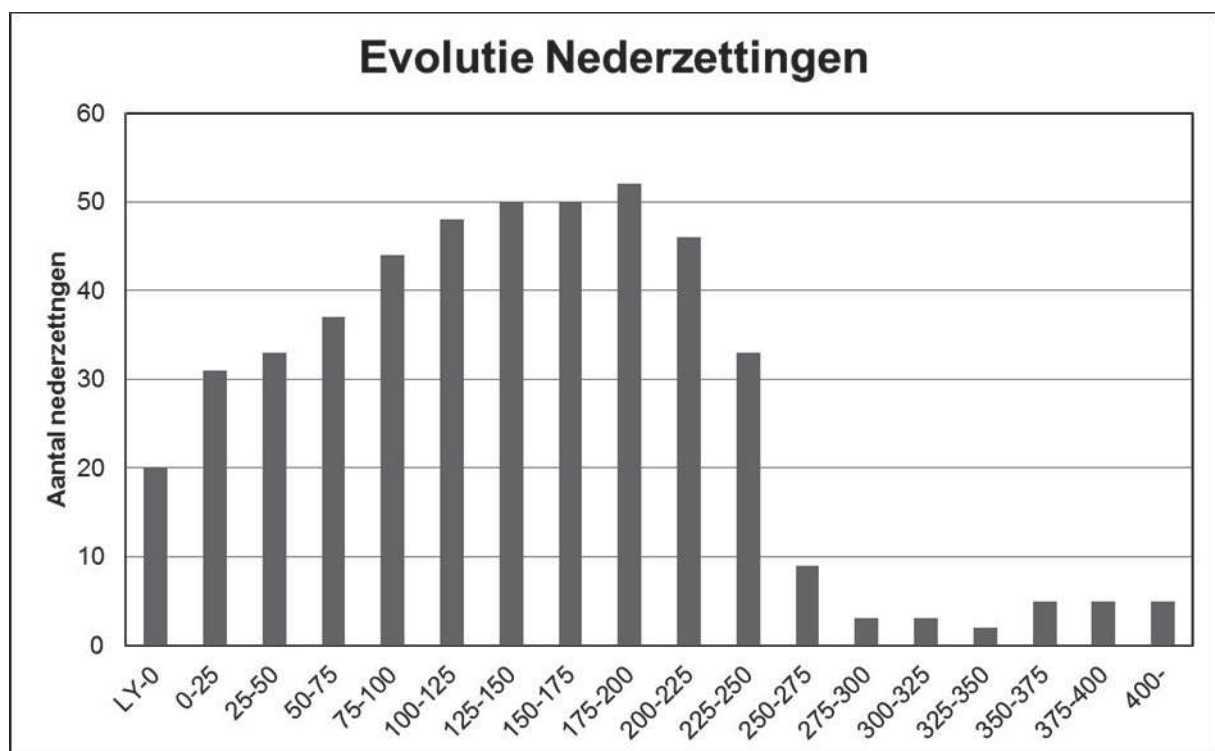
Het verlaten van dit atypische gebied (fig. 1) aan het einde van de 2de eeuw n. Chr. is al lang een onderwerp voor discussie. Verschillende auteurs hebben zich reeds over dit probleem gebogen en geprobeerd er een treffend antwoord op te vinden (Groenman-van Waateringe 1983; Slofstra 1991; Heeren 2005). Er is echter, mijns inziens, nog steeds geen afdoende

verklaring gevonden voor dit fenomeen. Het is ook zo dat er steeds meer Romeinse nederzettingen worden aangetroffen binnen het gebied, wat herziening van de vorige hypothesen noodzakelijk kan maken. Daarom is het belangrijk om deze problematiek opnieuw onder de loep te nemen.

2 Datering van de nederzettingen

Om een studie aan te vatten over nederzettingen in de Romeinse periode binnen het Maas-Demer-Scheldegebied is het noodzakelijk eerst een goede afbakening te maken van het begrip nederzetting. In deze studie zijn enkel die sites als nederzetting behandeld die, behalve andere structuren, minstens één huisstructuur bezitten. Hiervoor kwamen, tot mei 2010 (de gegevens werden niet meer aangevuld sinds deze datum), zo'n 67 sites in aanmerking. Er is vooral gekeken, naar aanleiding van de vraagstelling, naar de datering van de verschillende sites. Belangrijk hierbij

is dat eveneens de wijze waarop een nederzetting werd gedateerd, onderworpen is aan een kritische evaluatie. Voor het bestudeerde gebied gebeurde dit voor de meeste nederzettingen aan de hand van het aardewerk, dat in relatie met de aanwezige structuren te brengen was (Heeren 2005, 54). Naast deze dateringsmethode werd er voor sommige nederzettingen ook gebruik gemaakt van absolute dateringsmethoden, zijnde de ^{14}C -methode en de dendrochronologie. De verschillende data werden na een kritische blik op de dateringen samen gebracht, met als doel bredere tendensen te kunnen herkennen.

Figuur 2. Evolutie van het aantal nederzettingen in het Maas-Demer-Scheldegebied.

Figuur 2 toont ons duidelijk een groei van het aantal nederzettingen in de 1ste eeuw n. Chr., om uiteindelijk tot een maximum te komen in de periode 125 n. Chr. tot 200 n. Chr. Na deze fase zien we

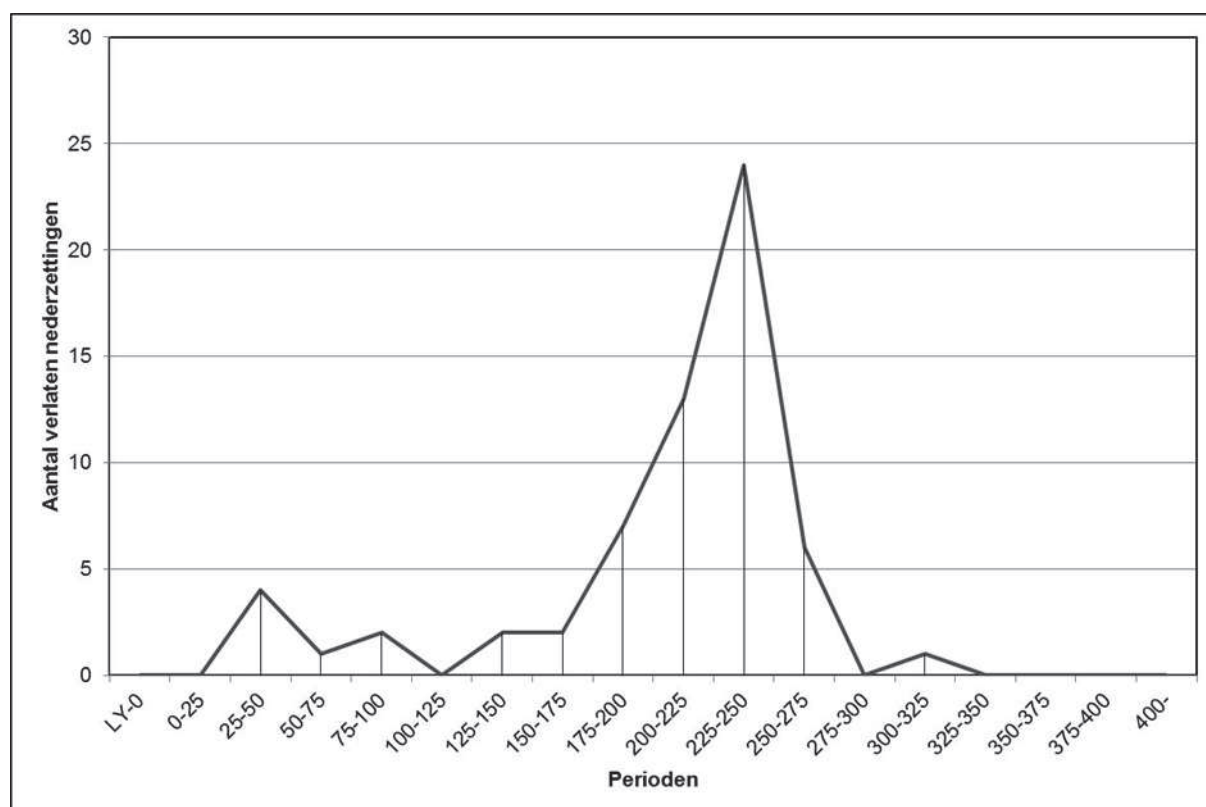
een sterke daling optreden in de jaren 225 n. Chr. tot en met 250 n. Chr. Een nog sterkere daling is waar te nemen in de periode van 250 n. Chr. tot en met 275 n. Chr., waarna

het aantal nederzettingen nog verder daalt en vervolgens stabiel blijft.

Figuur 3 is een andere weergave van de evolutie van het aantal nederzettingen. Op deze grafiek worden het aantal verlaten nederzettingen per periode weergegeven.

Heeren (2005) ziet een daling in dezelfde periode, een trend die dus

blijkbaar onveranderd blijft met het toevoegen van de nieuwe data. De hoogste piek van het verlaten van nederzettingen ligt nog steeds in de periode 225 - 250 n. Chr., maar het begin van deze tendens is al vroeger te situeren, namelijk tegen het einde van de 2de eeuw n. Chr.

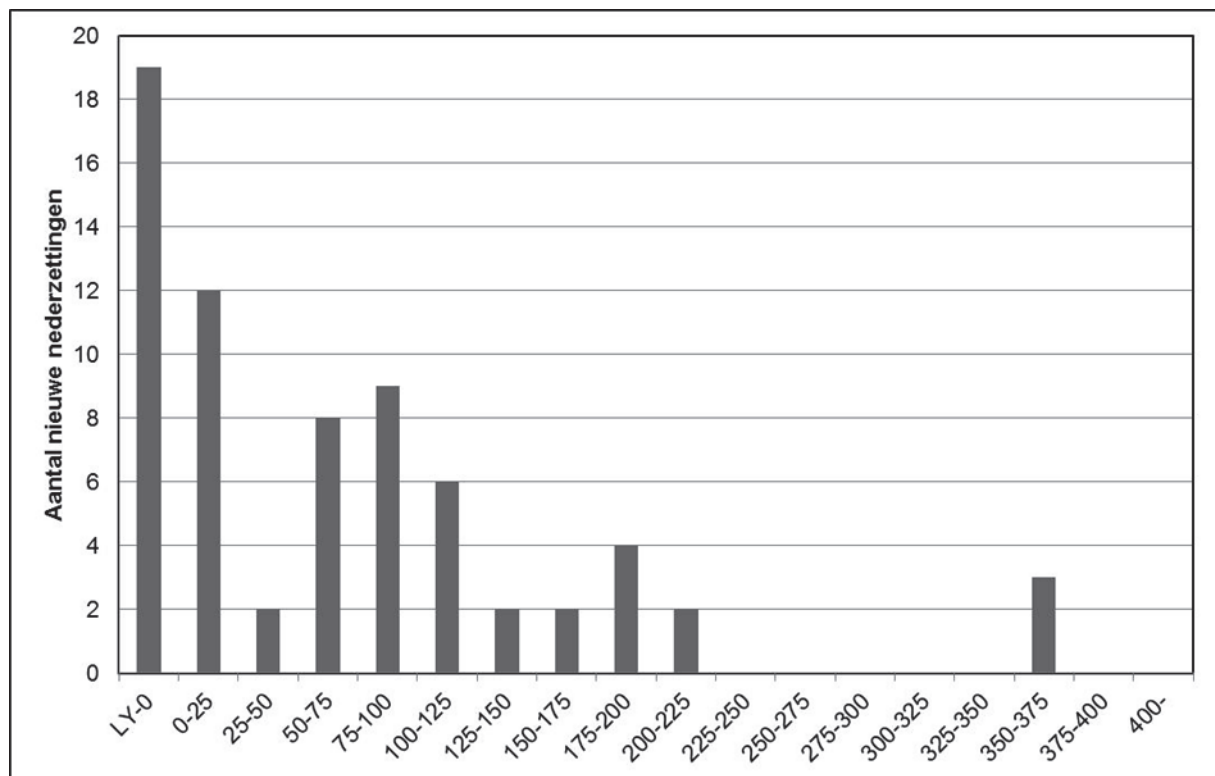
Figuur 3. Evolutie van de verlaten nederzettingen binnen het Maas-Demer-Scheldegebied.

Ook interessant aan figuur 3 is de kleine piek die kan waargenomen worden in de periode 25 - 50 n. Chr. Deze piek komt overeen met een laagtepunt in de evolutie van het muntwezen in het studiegebied (Hiddink 2005, 220). De terugval van sites zou dan volgens deze logica kunnen gelinkt worden aan de terugval van kopergeld tijdens de regeerperiode van keizer Tiberius, veroorzaakt door het stopzetten van

de bronzen muntslag te Lyon. Dit tekort aan kopergeld kan gezorgd hebben voor een klein crisismoment, waarin een aantal nederzettingen verlaten werden (Van Heesch 1998, 118, 184). Het gaat hier echter maar om vier nederzettingen die ophouden te bestaan, wat op dat moment zo'n 12 % van het totaal aantal nederzettingen was, een percentage dat nog kan wijzigen na het verzamelen van nieuwe data. Bij

deze vier nederzettingen hoort echter ook de nederzetting van Oss-Schalkskamp, dewelke niet volledig werd opgegraven (Heeren 2005, 66). Een besluit maken over deze kleine piek zou dan ook veel te voorbarig zijn. Extra onderzoek zal moeten uitwijzen of we hier echt te maken hebben met een crisismoment.

Boeiend is ook om omgekeerd te werk te gaan, namelijk om niet te kijken naar het verlaten van nederzettingen binnen het gebied in deze periode, maar eerder een blik te werpen op het aantal stichtingen van nieuwe nederzettingen. Deze evolutie wordt geïllustreerd in figuur 4.

Figuur 4. Evolutie van het aantal nieuwe stichtingen in het Maas-Demer-Scheldegebied.

Deze grafiek is complementair met de vorige grafiek. Het zwaartepunt zou hier immers liggen in de eerste helft van de 3de eeuw n. Chr. en in deze periode zijn er geen stichtingen meer van nieuwe nederzettingen (Heeren 2005, 58). De grootste piek van nederzettingen is waar te nemen in de periode van de late ijzertijd tot en met het begin van de jaarrekening. Dit zou kunnen duiden op een doorleven van verschillende nederzettingen vanaf de ijzertijd. Maar ook voor de periode 0 - 25 n.

Chr. kan er een hoge piek waargenomen worden, wat ook weer kan wijzen op een mate van continuïteit.

Het kleine piekje dat vast te stellen is voor de periode 25 - 50 n. Chr. in figuur 3 is ook duidelijk in deze grafiek te herkennen, en dit onder de vorm van een dip in het aantal stichtingen van nieuwe nederzettingen in het gebied. De mogelijke reden voor dit dipje werd eerder reeds aangehaald.

Een volgend hoogtepunt is te situeren in de periode 50 tot 100 n. Chr., en in mindere mate tot 125 n. Chr., wanneer vele nederzettingen gesticht worden. Dit geldt dan ook als een periode waarin de romanisering zich sterk doorzet in de provincies. Het is bijvoorbeeld in deze periode dat men overschakelt van de inheemse naar op Romeins aardewerk (Delaruelle et al. 2004, 242). Ook gedurende de 2de eeuw n. Chr. worden er, wel in mindere mate dan in de 1ste eeuw, nog verschillende nederzettingen gesticht. Het lijkt wel dat deze zogenaamde gouden eeuw er niet voor heeft gezorgd dat men zeer veel nieuwe nederzettingen oprichtte. De romanisering van de 1ste eeuw n. Chr. daarentegen kende blijkbaar een grotere invloed hierop (Cuyt 2007, 135-136).

Een ander belangrijk aspect aan deze grafiek is de complete afwezigheid van stichtingen in de 3de eeuw n. Chr. Er werden slechts twee nieuwe nederzettingen gebouwd in het Maas-Demer-Schelde-gebied in de periode 200 - 225 n. Chr. Het betreft hier de nederzettingen van Helmond-Brandevoort en Lieshout-Beekseweg-Zuid. Deze twee nederzettingen houden echter ook op te bestaan omtrent 240 n. Chr. (Heeren 2005, 55).

3 Naar een verklaring voor de tendensen

Na de verschillende dateringen van de nederzettingen kritisch bekeken, samengevoegd en hierdoor trends herkend te hebben, is het tevens nodig de trends te verklaren. Wat hierbij opvalt, is dat er duidelijk sprake is van een verlating van het

gebied. Indicaties voor continuïteit binnen het onderzochte gebied zijn zeer schaars te noemen. Er worden zeer weinig nederzettingen ontdekt uit de periode van de vierde, vijfde en eerste helft van de 6de eeuw n. Chr. in het Maas-Demer-Scheldegebied. Daarom is er ook zeer weinig bewijs voor continuïteit tussen de Romeinse periode en de Merovingische periode in het gebied. Wel komen er regelmatig grafvelden aan het licht die te plaatsen zijn na het midden van de 6de eeuw n. Chr. Deze grafvelden zouden een indicatie zijn voor het herbevolken van de regio (Theuws 1991, 354-357).

Een reden voor de verlating van het gebied dringt zich dus op. Hiervoor werden zo veel mogelijk opties bekeken en met elkaar vergeleken. Mogelijkheden voor deze verlating, die hieronder behandeld worden, zijn invallen van buitenaf, aanvallen van binnen uit, overexploitatie van het gebied, veeziektes, verhoogde belastingsdruk en de algemene politieke situatie in het Romeinse rijk.

3.1 INVALLEN

Een vaak aangehaalde reden voor het verlaten van het Maas-Demer-Scheldegebied zijn de invallen van Germaanse inwijkelingen. Heeren (2005) heeft terecht gewezen op enkele minpunten van deze theorie. Zo zijn de eerste aanvallen van deze Germaanse groepen door de historische bronnen geplaatst in de tweede helft van de 3de eeuw n. Chr., met als zwaartepunt de jaren 260 - 275 n. Chr. We zagen echter reeds dat de trend van verlating zich al inzette aan het einde van de 2de eeuw n. Chr. en een hoogtepunt

kende in de eerste helft van de 3de eeuw n. Chr., lang voor deze invallen plaatsvonden (Heeren 2005, 56-57).

Een tweede tegenargument voor de traditionele verklaring van invallen is te vinden in het feit dat er slechts weinig sporen van verwoesting tevoorschijn komen. Op slechts 8 van de 67 bestudeerde sites werden indicaties gevonden van brand. Slechts één van deze nederzettingen hield op te bestaan vóór de 3de eeuw, drie in de eerste helft van de 3de eeuw en vier in de tweede helft van de 3de eeuw. De vier nederzettingen die hun einde kenden aan het einde van de 2de eeuw en in de eerste helft van de 3de eeuw zijn zeker niet voldoende om te kunnen spreken van brutale invallen, die voor een verlating van de streek zouden gezorgd hebben. De overige vier nederzettingen zijn eventueel wel in verband te brengen met invallen van buitenaf.

Een derde argument tegen invallen is de zeldzaamheid van schatvondsten uit de 3de eeuw n. Chr. in het Maas-Demer-Scheldegebied. In meer zuidelijk gelegen gebieden, zoals zuidelijk België en Noord-Frankrijk, zijn er namelijk veel meer schatvondsten gedaan die dateren in deze 3de eeuw. Hieruit besluit Heeren dat het gebied al grotendeels verlaten was in de 3de eeuw (Heeren 2005, 56).

Aan deze drie door Heeren aangebrachte argumenten kan er nog een vierde worden toegevoegd. Het betreft het voorkomen van zogenaamde hutkommen in het Maas-Demer-Scheldegebied. Het gaat hier om gedeeltelijk ingegraven, kleine gebouwen met een zadeldak. Over de functie van deze

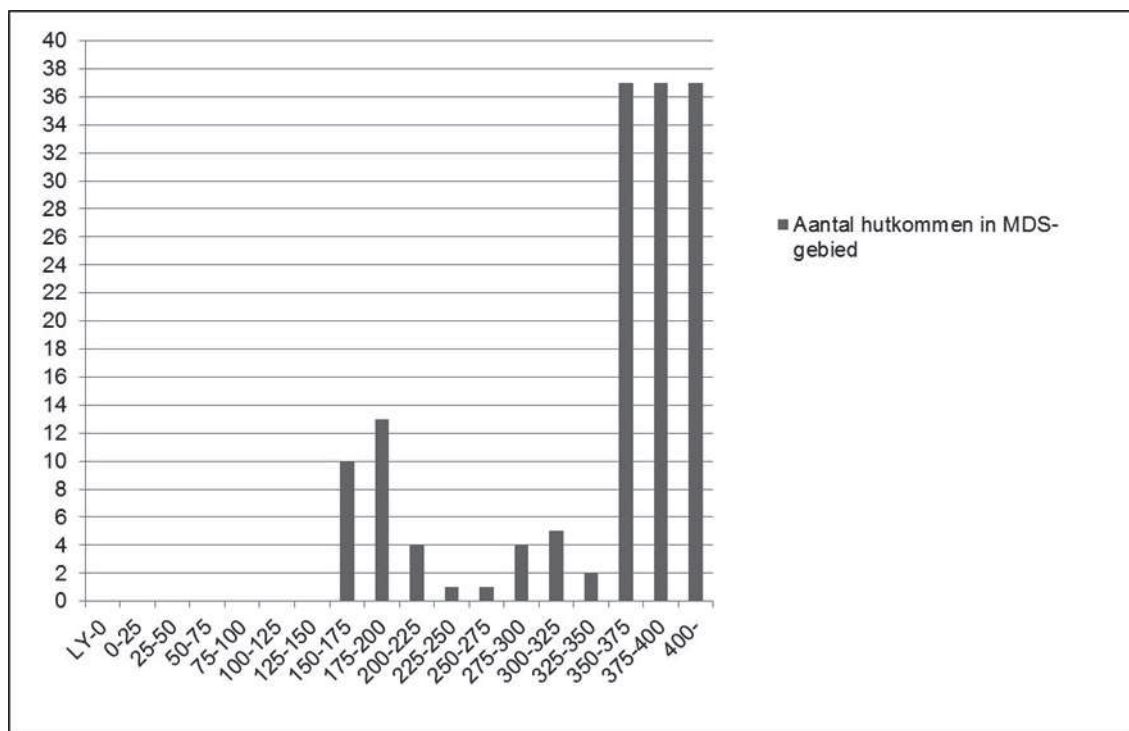
gebouwen bestaat nog discussie, maar op basis van verschillende vondsten binnen deze structuren wordt thans vermoed dat het gaat om een plaats waar er aan metaalsmederij en vooral aan textielverwerking werd gedaan. De hutkom is tevens een bouwtype dat vaak geassocieerd wordt met Germaanse groepen omdat het in noordelijker gelegen gebieden reeds in gebruik is in de 1ste eeuw, terwijl het in de meer zuidelijk gelegen gebieden eerder voorkomt vanaf de 4de eeuw (Koot & Berkvens 2004, 246). Dit beeld dient echter genuanceerd te worden.

In het Maas-Demer-Scheldegebied zijn er zeven nederzettingen aanwezig waar we deze hutkommen terugvinden, namelijk Breda-West-Steenakker, Geldrop-'t Zand, Herkede-stad-Donk, Horst-Hoogveld-Oost, Neerharen-Rekem, Someren-Stee-marksweg (Lierop) en Venlo-Heihoeve (Blerick) (Heeren 2005, 63-67).

Uit figuur 5 blijkt dat er vroegere dateringen zijn voor hutkommen binnen het Maas-Demer-Scheldegebied dan eerder werd aangenomen. Deze gebouwen zouden immers, zoals eerder vermeld slechts vanaf de 4de eeuw voorkomen in de meer zuidelijk gelegen regio's. De eerste uitschieter, namelijk deze uit de periode 150 tot 225 n. Chr., dient te worden genuanceerd. In deze periode dateren tien hutkommen van de nederzetting Venlo-Heihoeve (Blerick). Deze hebben geen duidelijke datering maar worden in de 2de eeuw n. Chr. geplaatst doordat het merendeel van het gevonden aardewerk op deze site uit deze periode dateert. Er kwamen

echter ook muntconcentraties aan het licht uit de 4de eeuw n. Chr. De laatste uitschieter, namelijk in de tweede helft van de 4de eeuw n. Chr., komt voor door het verschijnen

van 30 hutkommen in de nederzetting van Neerharen-Rekem (Heeren 2005, 65, 67).

Figuur 5. Evolutie van het aantal hutkommen in het Maas-Demer-Schelde-gebied

Ook is het zo dat in deze hutkommen zeer vaak Romeinse waar wordt aangetroffen. Dit is bijvoorbeeld het geval voor de sites Breda-West-Steenakker (Koot & Berkvens 2004, 246-252), Geldrop 't-Zand (Bazelmans 1990, 29), Herk-De-Stad Donk (De Paepe & Van Impe 1991, 148), Horst-Hoogveld Oost (Verhoeven 2002, 23,25), Someren-Steemarksweg (Lierop) (Verwers 1991, 140-142) en Venlo-Heihoeve (Blerick) (Heeren 2005, 67). Slechts op één van de zeven nederzettingen met hutkommen binnen het Maas-Demer-Scheldegebied is dus geen Romeins aardewerk aanwezig dat in verband te brengen was met de hutkommen.

Om het beeld van de Germaanse inwijkelingen nog verder te nuanceren, kan men eveneens kijken naar de huizentypes die geassocieerd worden met de hutkommen. De Germaanse bouwtraditie vertoont immers grote verschillen met de inheems-Romeinse. Als er zich dus Germaanse inwijkelingen zouden gaan vestigen in het gebied, zouden ze waarschijnlijk ook hun eigen bouwtraditie meenemen, samen met hun vervaardigingswijzen voor aardewerk en het gebruik om hutkommen aan te leggen (Bazelmans 1990, 25). Op vier van de zeven nederzettingen met hutkommen, zijnde Breda-West-Steenakker (Koot & Berkvens 2004,

213), Horst Hoogveld-Oost (Verhoeven 2002, 13-19), Herk-De-Stad-Donk (Van Impe 1983, 82-94) en Venlo-Heihoeve (Blerick) (Heeren 2005, 67), werden er enkel inheems-Romeinse gebouwtypes aangetroffen. In twee nederzettingen, zijnde Geldrop-'t Zand (Bazelmans 1990, 25-26) en Someren-Steemarksweg (Heeren 2005, 66-67), kwamen er enkel schuren en geen huizen aan het licht en slechts op één van de zeven nederzettingen, namelijk deze te Neerharen-Rekem, was er een Germaans huis aanwezig (Coun 1998, 103-104).

Deze gegevens lijken het beeld van de Germaanse inwijkelingen te nuanceren. Er moet misschien meer gedacht worden aan een wederzijdse beïnvloeding van de culturen, niet enkel aan een unidirectioneel proces van Germaanse invallen en vestigingen. Het beeld van wrede invallen door Germaanse groepen in de late tweede en begin 3de eeuw, die grote veranderingen met zich mee brachten, is hierdoor minder waarschijnlijk.

Hoewel het zwaartepunt van de Germaanse invallen volgens de bronnen rond de periode 260 - 275 n. Chr. te plaatsen valt (Heeren 2005, 56-57), werd het Romeinse rijk ook al vroeger geteisterd door binnenvallende groepen. Zo zijn de invallen van de Chauken te plaatsen in de periode van de late 2de eeuw, namelijk in de jaren 172 - 174 n. Chr. Het Maas-Demer-Scheldegebied leek hier echter niet veel last van ondervonden te hebben (Rogge 1996, 59-61), een feit dat wederom bevestigd wordt door de weinige brandsporen die worden

aangetroffen in nederzettingen uit deze periode.

3.2 AANVALLEN VAN BINNEN HET RIJK

Naast groepen die van buitenaf het Romeinse rijk binnen vielen, hebben er ook verschillende aanvallen van binnenuit plaats gevonden. Zo is het optreden van usurpator Clodius Albinus te situeren in de late 2de eeuw. Deze zou de steun hebben genoten van de troepen in Brittannië, dewelke hem uitriepen tot keizer. Hierdoor stond hij lijnrecht tegenover de toenmalige keizer Septimius Severus (Nouwen 2006, 35). In 196 n. Chr. maakte deze usurpator de oversteek naar het vasteland. Mogelijk kwam Clodius Albinus, in de hoop troepen langs de limes voor hem te winnen, deze streken binnen via de Rijn of het Helinium (een naam die de romeinen gebruikten voor het estuarium waar onder andere de Schelde en de Maas in de Noordzee uitmonden) (De Bruin 2005, 30). Deze troepenwerving kan een invloed gehad hebben op de bewoning en de verlatenheid van het gebied. Deze werving was trouwens geen eenmalige gebeurtenis; niet veel later zouden er wederom militaire lichten hebben plaatsgevonden in deze streken. Dit keer ging het om verplichte rekruteringen van de lokale bevolking onder de regering van Alexander Severus (222 - 235 n. Chr.) (Van Daele 2006, 64). Deze fase valt net samen met de hoogste piek in verlatenheid van het Maas-Demer-Scheldegebied, wat in ieder geval de moeilijke situatie in deze periode illustreert.

Een optie waarop voorheen veel minder de nadruk werd gelegd, is een opstand van de lokale bevolking.

Opstanden zijn zeker niet ongewoon te noemen in de Romeinse periode. Zo kunnen we bijvoorbeeld de Bataafse opstand situeren in een periode van politieke crisis, of nog vroeger de opstand van de Frisii in 28 n. Chr. tegen de te hoge belastingsdruk en tegen afpersing, wat zorgde voor een economische crisis bij dit volk (Nouwen 2006, 26-32). Maar ook opstanden vanuit de boerenbevolking kwamen voor. Aan het einde van de 2de eeuw n. Chr. vond er bijvoorbeeld een opstand plaats in Brittannië en aan het begin van de 3de eeuw is er dan nog de opstand van de zogenaamde Bagaudae (Groenman-van Waateringe 1983, 151). Het is zeker niet ongewoon in situaties waarin een volk wordt overheersd door een ander, dit volk in opstand komt tegen het centrale gezag, zeker in crisissituaties. Een goed voorbeeld hiervan is de opstand van de Bataven in de jaren 69-70 n. Chr. (Willems 1983). Ook in het Maas-Demer-Scheldegebied zijn er aanwijzingen voor een opstand. We zien dat van de acht nederzettingen met brandsporen er slechts drie gewone boerenbedrijven zijn die deze sporen vertonen. De overige vijf nederzettingen zijn er vijf met een hogere status, zijnde twee vici (Grobbendonk, Kontich) en drie nederzettingen met een villa-gebouw (Antwerpen-Mortsel, Hogeloon-Kerkakkers, Neerharen-Rekem). De villa van Antwerpen-Mortsel werd reeds vernield in het midden van de 3de eeuw, wat vroeger is dan de periode 260 - 275 n. Chr., waarin de invallen volgens de historische bronnen te plaatsen zijn. De villa te Hoogeloon-Kerkakkers werd nog vroeger opgegeven, namelijk aan

het einde van de 2de eeuw. Hier is het ook eigenaardig te noemen dat de nederzetting rondom deze villa nog verder is blijven bestaan na de vernieling, namelijk tot in de eerste helft van de 3de eeuw. Het villagebouw te Neerharen-Rekem zou iets later verwoest zijn, namelijk in het midden of de tweede helft van de 3de eeuw n. Chr. Omdat de nederzetting rond deze villa op hetzelfde moment verdween kan hier misschien wel de link worden gelegd met Germaanse invallen. Dan zou men echter verwachten dat de omliggende huizen tevens door brand vernield zouden zijn, wat niet het geval is. Ook hier zou het dus, ondanks de latere vernielingsdatum, kunnen gaan om een actie tegen de elite die in deze villa resideerden (Heeren 2005, 56, 62, 64, 65). Er zijn dus elementen die in de richting wijzen van een opstand van de bevolking tegen het lokale gezag. De gegevens zijn echter te beperkt en te weinig betrouwbaar om er vaste besluiten uit te kunnen trekken. Bovendien zou er, indien er inderdaad opstanden hebben plaats gevonden, nog steeds een oorzaak moeten zijn voor deze gebeurtenissen. Opstanden alleen kunnen niet dienen als verklaring voor de verlating van het gebied. Deze oorzaak is misschien te zoeken in de economische sfeer.

3.3 OVEREXPLOITATIE

Groenman-van Waateringe (1983) stelt dat door de overexploitatie van de armere gronden in het Maas-Demer-Scheldegebied, ten gunste van het Romeinse rijk, er processen van podzolizatie en bodemerosie zijn gaan optreden. Deze overexploitatie zou ingezet zijn met de kolonisatie

van onze streken door de Romeinen. Groenman-van Waateringe beweert deze hypothese te kunnen bewijzen door te wijzen op het groeiende pollenbestand van bomen en het dalende bestand van pollen geproduceerd door landbouwgewassen, dat zich reeds inzet in het midden van de 2de eeuw n. Chr. Deze verandering in de verhoudingen zou zo een indicatie zijn voor de toename van het bosbestand en derhalve het opgeven van akkers (Groenman-van Waateringe 1983, 147-154).

Heeren (2005) stelt dat deze hypothese enkele tekortkomingen heeft. Ten eerste zijn er gebieden binnen het Maas-Demer-Scheldegebied waar de bodemvruchtbaarheid wel hoger ligt door een grotere aanwezigheid van leem in de ondergrond. Ten tweede is het volgens hem niet waarschijnlijk dat een geleidelijk proces als bodemdegradatie gezorgd heeft voor het verlaten van een gebied op zo'n korte periode. Een derde argument dat Heeren aanhaalt, is het verschijnen van verdiepte staldelen vanaf het midden van de 2de eeuw n. Chr. Er kunnen volgens hem hiervoor twee opties zijn, namelijk een intensivering van de landbouw of een grotere nadruk op de veeteelt (Heeren 2005, 58).

3.4 VEEZIEKTE

De nadruk op veeteelt staat centraal bij Heeren (2005, 59). Hij ziet de reden voor de verlating van het gebied in een veeziekte. Het wegslaan van de economische basis van het gebied zou verklaren waarom alle nederzettingen op zo'n korte tijd werden verlaten. Veeziekten zouden immers enkele

decennia aanwezig blijven en meerdere malen terug de kop opsteken.

Alhoewel zo'n plaag niet uit te sluiten is, is het moeilijk aan te nemen dat dit de enige reden zou zijn voor de verlating van het hele gebied. Hierbij kan ongeveer hetzelfde argument aangehaald worden dat Heeren gebruikt om de theorie van Groenman-van Waateringe te weerleggen: het is onwaarschijnlijk dat een veeziekte overal tegelijkertijd in het gebied gewoed heeft en overal een even grote impact heeft gehad (Heeren 2005, 58). Ook wordt door deze redenering de hele crisis die dit moment vooraf gaat, genegeerd. Het is moeilijk te geloven dat de moeilijke situaties in de tweede helft van de 2de eeuw n. Chr. helemaal geen invloed hebben gehad op het leven in het Maas-Demer-Scheldegebied. Ook kan men aanhalen dat de nabij gelegen regio van het Helinium, die niet echt steunde op veeteelt, maar eerder op akkerbouw, ook verlaten wordt in de periode van het einde van de tweede tot begin 3de eeuw n. Chr. (De Bruin 2005, 30-31).

3.5 BELASTINGEN

De grotere nadruk die Heeren legt op de bestaansbasis van de bevolking binnen het Maas-Demer-Scheldegebied (Heeren 2005), en de nadruk op de politieke situatie van overheersing door Groenman-van Waateringe (Groenman-van Waateringe 1983), doen ook vragen oprijzen met betrekking tot de invloed van belastingen op de streek. Het is geweten dat vooral de uitgaven voor militairen en veteranen het grootste deel van de

belastingen opeisten. De bevestiging dat de belastingdruk zelfs in vreedstijd hoog was, vinden we bij de anonieme auteur van *De Rebus Bellicis*. Deze stelde voor om de duur van de legerdienst te verkorten, waardoor de soldaten sneller belastingen konden betalen. De kosten zullen echter nog veel hoger geweest zijn als er ergens een oorlog woedde (Birley 1981, 39). Er zijn, naast andere toegevingen, tevens enkele loonsverhogingen voor soldaten te situeren net in de periode van de late tweede tot begin 3de eeuw (Van Daele 2006, 67-68,190). Deze stijgingen waren wel nodig, ze dienden immers om de koopkracht van de militairen op peil te houden na de toenemende inflatie (Birley 1981, 43). Maar de stijgingen illustreren wel dat er nood was aan een leger en dus aan stabiliteit.

3.6 POLITIEKE OORZAKEN

Het is dan ook in deze periode dat er vele politieke problemen te situeren zijn, bijvoorbeeld de Germaanse oorlogen onder keizer Marcus Aurelius en de opvolgingskwesatie na de dood van keizer Commodus (Rogge 1996, 59-60). De politieke situatie kan met andere woorden een invloed gehad hebben op de bewoning en verlaten van het gebied.

Politieke besluiten vanuit Rome komen meestal voort uit de politieke situatie. Zo is de *Constitutio Antoniniana* uit 212 n. Chr. ook in deze context te bekijken. Dit politiek besluit gaf elke burger immers het Romeinse burgerrecht en derhalve de mogelijkheid zich te gaan vestigen waar ze maar wouden binnen het rijk (Rogge 1996, 66). Dit besluit is waarschijnlijk een reactie

op een situatie die dreigde uit de hand te lopen. Dit illustreert nogmaals dat de situatie in deze periode zeer precair was. Dit geeft echter nog steeds geen antwoord op de vraag waarom het gebied verlaten werd.

3.7 NAAR EEN NIEUWE VERKLARING

En misschien is het antwoord op deze vraag niet zo simpel. Er moet waarschijnlijk gedacht worden aan een combinatie van verschillende factoren, dewelke samen op lange termijn hebben gezorgd voor de verlaten van het gebied. Een dergelijke benadering is reeds voorgesteld door Slofstra (Slofstra 1991). Hij brengt als oorzaak voor de verlaten van het gebied een combinatie van enkele sociale en economische factoren naar voor. Hij stelt dat de bodemdegradatie, die reeds eerder behandeld werd, samen met de toegenomen taxatie door de Romeinse overheid, gekoppeld aan een verminderde geldcirculatie wel eens de reden zou kunnen zijn voor het wegtrekken van de inheemse bevolking uit deze streken (Slofstra 1991, 188). Heeren haalt echter terecht aan dat dit enkel zou leiden tot het verlaten van de grotere centrumnederzettingen. Er dient dan nog steeds een verklaring te worden gezocht voor het massaal verlaten van de kleinere nederzettingen (Heeren 2005, 58).

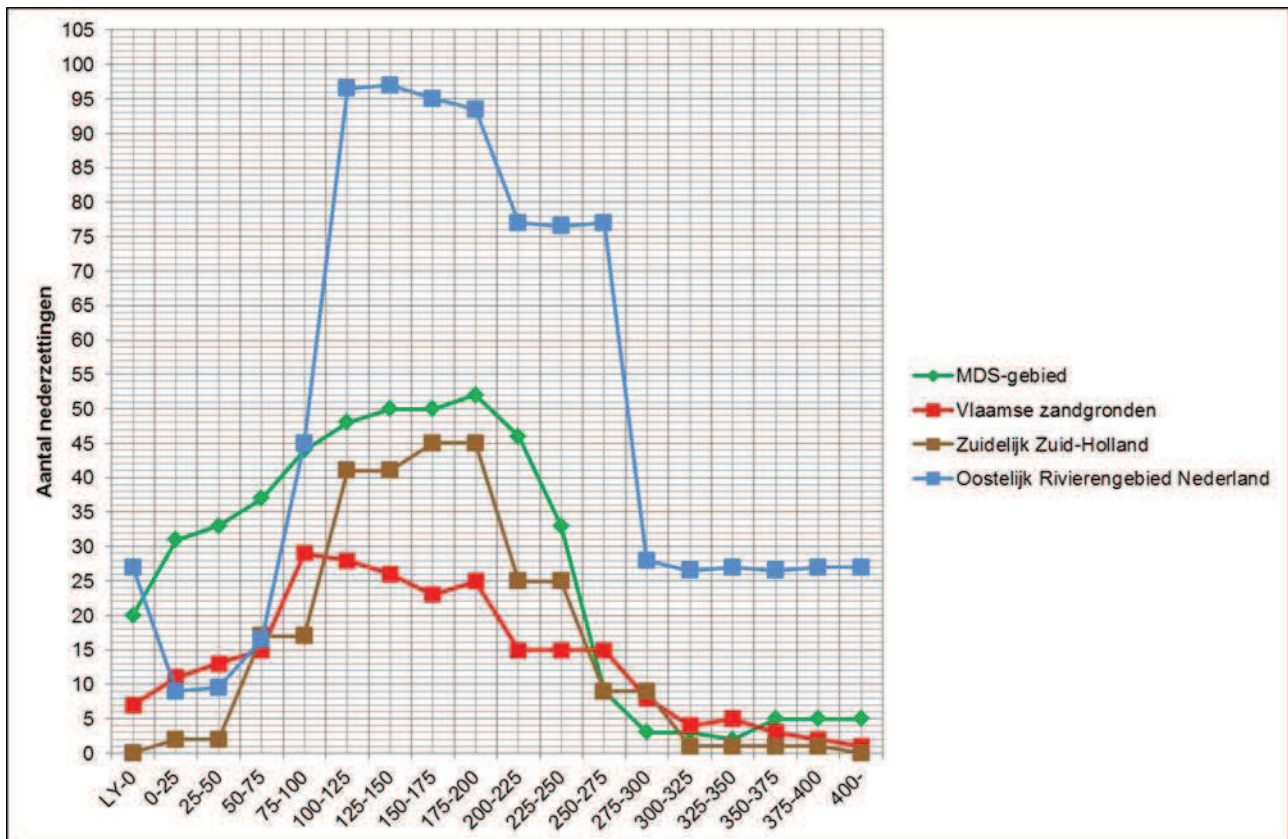
Het verlaten van het gebied is, ons inziens, waarschijnlijk te wijten aan een bredere waaier aan factoren. Zo kunnen invallen misschien niet direct gezorgd hebben voor een achteruitgang in de bewoning, maar indirect wel. Hetzelfde geldt voor de politieke problemen, oorlogen en invallen in de tweede helft van de

tweede en het begin van de 3de eeuw n. Chr. Alle inwoners moesten immers zwaarder belast worden om de kosten van deze oorlogen en politieke escapades te kunnen blijven betalen. Gekoppeld aan een minder vruchtbare grond kan deze belasting geleid hebben tot onlusten onder de bevolking, die uiteindelijk hebben geleid tot de opstanden waarbij de *villae* binnen het gebied vernield raakten. Deze onlusten zouden dus kunnen bewijzen dat er al vroeger een proces aan de gang was dat ervoor zorgde dat men zich ging afreageren op de lokale elite. De druk die er reeds was op de bevolking kan echter nog gegroeid zijn of zelfs veroorzaakt zijn door bijvoorbeeld veeplagen.

4 Supraregionale patronen?

Heeren stelt dat er een regio-specifieke verklaring moet worden gezocht voor het verlaten van het gebied (Heeren 2005, 58). Het is echter zo dat de kans reëel is om een breder patroon te missen. Daarom is het belangrijk ook een blik te werpen op de veranderingen in andere, omliggende gebieden.

Hiervoor zijn drie omliggende regio's geselecteerd, zijnde het Oostelijke rivierengebied van Nederland (Willems 1986), gelegen ten noordoosten van het Maas-Demer-Scheldegebied, de Vlaamse zandgronden (De Clerq 2009), gelegen ten westen, en de regio van zuidelijk Zuid-Holland (De Bruin 2005), wat overeen komt met de regio rond het Helinium.

Figuur 6. Evolutie van het aantal nederzettingen in het Maas-Demer-Scheldegebied en omliggende gebieden

Figuur 6 geeft de verschillende aantallen nederzettingen per periode weer. Deze gegevens zijn verbonden door een lijn waardoor er een aansluitend geheel ontstaat en de ontwikkelingen beter te zien zijn. Er kan bij deze grafieken wel gewezen worden op enkele gelijkenissen tussen de verschillende gebieden. In de verschillende regio's is een groei waar te nemen van het aantal nederzettingen, voornamelijk in de periode 25 - 125 n. Chr. In de regio van de Vlaamse zandgronden stopt de groei echter al iets eerder en is er sprake van een heel lichte daling in het aantal nederzettingen in de fase 75 - 125 n. Chr. Vreemd genoeg is deze tendens, weliswaar in mindere mate, ook te zien in de verschillende andere gebieden. In zuidelijk Zuid-Holland vindt er een stagnatie plaats in het aantal nederzettingen in de periode 100 - 150 n. Chr. In dezelfde periode is er binnen het Maas-Demer-Scheldegebied een heel lichte stijging van het aantal nederzettingen en vervolgens een stagnatie in de periode 125 - 175 n. Chr. Het gaat hier echter maar om een toename van het aantal nederzettingen met twee, wat zeker niet veel is en dus ook als een stagnatie te interpreteren is. Een zelfde verwaarloosbare stijging is waar te nemen voor de periode 150 - 200 n. Chr. In zuidelijk Zuid-Holland is na een stijging ook een stagnatie te zien in de fase 150 - 200 n. Chr.

In dezelfde periode is er voor het gebied van de Vlaamse zandgronden eveneens een zeer lichte stijging waar te nemen. Deze stijging volgde op een langere tendens van het dalen van het aantal nederzettingen binnen dit gebied, namelijk van 75 -

175 n. Chr. Eenzelfde lichte daling lijkt zichtbaar in het Oostelijke rivierengebied, waar dit gebeurde in de periode 100 - 200 n. Chr.

Het lijkt erop dat aan het einde van de 2de eeuw n. Chr. er zich bij elk gebied een daling inzet van het aantal nederzettingen. Er is hier dus na de tendens van stagnatie en lichte daling in de 2de eeuw n. Chr. wel degelijk sprake van een algemene trend van het dalen van het aantal nederzettingen. Deze is echter wel verschillend voor het Maas-Demer-Scheldegebied ten opzichte van de andere gebieden. Hier is immers vanaf 175 n. Chr. een gestage daling waar te nemen van het aantal nederzettingen, terwijl er bij de andere gebieden nog sprake is van een stagnatie in het begin van de 3de eeuw n. Chr.

Wat dus opvalt, is dat de daling van het aantal nederzettingen zich algemeen gezien vrij vroeg inzet. Er lijkt een sterke groei van nederzettingen te zijn in de 1ste eeuw n. Chr., gevolgd door een periode van stagnatie in de 2de eeuw n. Chr. Deze gegevens zijn zeer belangrijk te noemen. Er wordt immers steeds gewag gemaakt van een grote bevolkingsgroei in de 2de eeuw n. Chr. in de meeste studies (Van Es 1994, 61).

Als er in deze fase een bevolkingsgroei zou hebben plaatsgevonden, is dit zeker niet te zien aan het aantal nederzettingen die gesticht zijn om deze groei op te vangen. Hiervoor bestaan waarschijnlijk twee verklaringen. Ten eerste is het mogelijk dat de bevolkingsgroei vroeger te situeren valt, namelijk in de tweede helft van de 1ste eeuw n. Chr. Dit zou immers de grote pieken van

nieuw gestichte nederzettingen kunnen verklaren. Deze bevolkingsaangroei werd al voorgesteld voor het gebied van zuidelijk Zuid-Holland door De Bruin (2005, 28) en meer algemeen door Vermeulen, die deze bevolkingsaangroei vooral situeert in het laatste derde van de 1ste eeuw n. Chr. (Vermeulen 1989-1990, 29). Ten tweede kan het ook zijn dat de bevolkingsgroei zich niet heeft voorgedaan op het platteland, maar eerder in de steden en in de militaire contexten in de 2de eeuw n. Chr. Zeker is wel dat het demografische hoogtepunt van verschillende gebieden te situeren valt in de eerste helft van de 2de eeuw n. Chr. (Van Es 1994, 61-62).

Naast deze gelijklopende gegevens valt het echter ook op dat de pieken van verlating verschillen. Er moet dus gezocht worden naar een verklaring die zowel de gelijklopende trends op de lange termijn als de verschillende verlatingmomenten verklaart. Ook hier valt iets te zeggen voor de interessante werkwijze van Slofstra (Slofstra 1991, 188). De verschillende, reeds aangehaalde verklaringen voor de verlating van het Maas-Demer-Scheldegebied kunnen dus ook meegespeeld hebben in de andere gebieden. Er moet blijkbaar echter ook rekening gehouden worden met meer regio-specifieke factoren. Dit is ook logisch, aangezien niet elk gebied dezelfde karakteristieken vertoont en derhalve niet op dezelfde manier werd geëxploiteerd of benut.

5 Conclusie

Alhoewel het zeer moeilijk is om een besluit te vormen over wat de doorslaggevende reden is voor het verlaten van het Maas-Demer-Scheldegebied, lijkt het aannemelijk en waarschijnlijk dat een combinatie van verschillende factoren op lange en korte termijn hiervoor hebben gezorgd. Het is immers niet logisch dat alle grote gebeurtenissen, voorafgaand aan de grote piek van verlatingen aan het einde van de 2de en het begin van de 3de eeuw n. Chr., moeten genegeerd worden en dat één enkele factor deze beweging volledig zou hebben bepaald. Lange-termijn ontwikkelingen lijken een grotere impact gehad te hebben dan gewoonlijk aangenomen wordt. Dit wil echter niet zeggen dat de korte termijn ontwikkelingen niet van tel zijn. Het lijkt in dit verband beter om te werken met oorzaken en aanleidingen om een situatie te verklaren. De oorzaken zijn dan factoren die al veel langer hun invloed hebben, terwijl de aanleidingen eerder factoren zijn die kunnen gezien worden als de spreekwoordelijke laatste druppel die de emmer doet overlopen. Deze werkwijze lijkt ook te kunnen werken voor andere gebieden. Hier ziet men immers dat dezelfde lange-termijn ontwikkelingen kunnen worden aangehaald maar dat ontwikkelingen op de korte termijn kunnen verschillen. Het is in dit opzicht dan ook aangewezen om zowel regio-specifiek als suprareginaal te werk te gaan. Het is namelijk zeer gevaarlijk om zich blind te staren op de eigen regio, omdat men zo bredere patronen gaat missen. Maar evenzeer zijn regio-specifieke situaties niet te negeren.

Bibliografie

BAZELMANS J. 1990: Een Germaanse nederzetting uit de 4de en 5de eeuw. In: BAZELMANS J. & THEUWS F. (ed.), *Tussen Zes Gehuchten. De Laat-Romeinse en middeleeuwse bewoning van Geldrop-'t Zand*, Amsterdam, 24-31.

BIRLEY A.R. 1981: The economic effects of Roman frontier policy. In: KING A. & HENING M. (ed.), *The Roman West in the Third century. Contributions from archaeology and history*, BAR International Series 109, 39-53.

COUN T. 1998: *Geschiedenis van de bewoning in Neerharen tot in het midden van de 19de eeuw*, Lanaken.

CUYT G. 2007: *Schaven aan het verleden. Op verkenning in onze archeologie*, Antwerpen.

DE BRUIN J. 2005: Een eerste aanzet tot de ontrafeling van de bewoningsgeschiedenis van zuidelijk Zuid-Holland in de Romeinse tijd. In: VAN ROSSENBERG E., HENDRIKS J., BRIGHT A. & SMALD. (ed.), *SOJA-bundel 2002-2003*, Leiden, 27-34.

DE CLERCQ W. 2009: *Lokale gemeenschappen in het Imperium Romanum. Transformaties in de rurale bewoningsstructuur en de materiële cultuur in de landschappen van het noordelijk deel van de civitas Menapiorum (Provincie Gallia-Belgica, ca. 100 v. Chr. - 400 n. Chr.)*, Gent.

DELARUELLE S., VERBEEK C. & DE CLERCQ W. 2004: Wonen en leven op het HSL-traject in de Romeinse tijd (circa 50 v.C.-476 n.C.). In: VERBEEK C., DELARUELLE S. & BUNGENEERS J. (ed.), *Verloren voorwerpen. Archeologisch onderzoek op het HSL-traject in de provincie Antwerpen*, Antwerpen, 189-256.

DE PAEPE P. & VAN IMPE L. 1991: Historical Context and Provenancing of Late Roman Handmade Pottery from Belgium, the Netherlands and Germany. First Report, *Archeologie in Vlaanderen I*, 145-180.

GROENMAN-VAN WAATERINGE W. 1983: The disastrous effect of the Roman occupation. In: BRANDT R. & SLOFSTRA J. (ed.), *Roman and Native in the Low Countries. Spheres of interaction*, BAR International series 184, Oxford, 147-157.

HEEREN S. 2005: De verlating van het Maas-Demer-Scheldegebied in de 3de eeuw na Chr. In: VAN ROSSENBERG E., HENDRIKS J., BRIGHT A. & SMAL D. (ed.), *SOJA-bundel 2002-2003*, Leiden, 53-67.

HIDDINK H. 2005: *Archeologisch onderzoek aan de Beekseweg te Lieshout*, Zuidnederlandse Archeologische rapporten 18, Amsterdam.

HIDDINK H. & ROYMANS N. 2004: Het gebied tussen Maas, Demer en Schelde: De Romeinse tijd in vogelvlucht. In: VERBEEK C., DELARUELLE S. & BUNGENEERS J. (ed.),

Verloren voorwerpen. Archeologisch onderzoek op het HSL-traject in de provincie Antwerpen, Antwerpen, 177-188.

KOOT C.W. & BERKVEN R. 2004: *Bredase akkers eeuwenoud. 4000 jaar bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei*, Rapportage Archeologische Monumentenzorg 102, Breda.

NOUWEN R. 2006: *De Romeinen in België (31 v.Chr.-476 n. Chr.)*, Leuven.

ROGGE M. 1996: Van nieuw evenwicht tot chaos (van Marcus Aurelius tot Severus Alexander, 161-235). In: LAMARCQ D. & ROGGE M. (ed.), *De taalgrens van de oude tot de nieuwe Belgen*, Leuven, 59-67.

ROYMANS N. 1996: *The sword or the plow. Regional dynamics in the romanisation of Belgic Gaul and the Rhineland area*, Amsterdam Archaeological studies 1, Amsterdam.

ROYMANS N. & GERRITSEN F. 2002: Landschap, ecologie en mentalités. Het Maas-Demer-Scheldegebied in een lange-termijn perspectief. In: FOKKENS H. & JANSEN R. (ed.), *2000 jaar bewoningsdynamiek. Bronstijd en ijzertijdbewoning in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Leiden, 371-406.

SLOFSTRA J. 1991: Changing settlement systems in the Meuse-Demer-Scheldt area during the early Roman Period, *Studies in Prae- and Protohistory* 7, 131-200.

THEUWS F. 1991: Landed property and manorial organisation in Northern Austrasia: some considerations and a case study, *Studies in Prae- and Protohistory* 7, 299-397.

VAN DAELE B. 2006: *Het Romeinse leger*, Leuven.

VAN ES W.A. 1994: De Romeinse vrede. In: VAN ES W.A. & HESSING W.A.M. (ed.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland: van Traiectum tot Dorestad (50v.C.-950 n. C.)*, Amersfoort, 48-63.

VAN HEESCH J. 1998: *De muntcirculatie tijdens de Romeinse tijd in het Noordwesten van Gallia Belgica. De civitates van de Nerviërs en de Menapiërs (ca. 50v.C.- 450n.C.)*, Brussel.

VAN IMPE L. 1983: Het oudheidkundig bodemonderzoek in Donk (Gem. Herk-de-Stad) 1977-1982, *Archaeologia Belgica* 255, 65-94.

VERHOEVEN A. 2002: *Horst Hoogveld-oost*, ADC-rapporten 122, Amersfoort.

VERMEULEN F. 1989-1990: *Romeins België. Enkele nieuwe gezichtspunten in de provinciaal Romeinse archeologie*, Gent.

VERWERS W.J.H. 1991: Archeologische kroniek van Noord-Brabant 1990, *Brabants Heem* 43.3, 102-152.

WILLEMS W.J.H. 1983: Romans and Batavians: Regional developments at the Imperial Frontier. In: BRANDT R. & SLOFSTRA J. (ed.), *Roman and Native in the Low Countries. Spheres of interaction*, BAR International Series 184, Oxford, 105-127.

WILLEMS W.J.H. 1986: *Romans and Batavians. A Regional Study in the Dutch Eastern River Area*, Amsterdam.

Discovering the archaeologists of Europe: Bosnia and Herzegovina. A Statistical overview of the Archaeological Labour Market's Current Situation.

Andrew LAWLER

[Eng]

This paper lays out the results of an attempt to profile the archaeological profession in Bosnia and Herzegovina.

Questionnaires were distributed amongst institutions and personnel within the country's archaeological community in early 2010, in an attempt to analyse aspects of the profession including levels of education, employment opportunities, work conditions and remuneration, further training and education available, and opinions regarding international cooperation and labour movement. Furthermore, an attempt was made to create a firm estimate of the number of archaeological employees operating in the country. These aims are in line with those of the multinational project 'Discovering the Archaeologists of Europe', undertaken by 12 EU member states between 2006-2008. The results obtained are compared and contrasted with those of the project, as highlighted in the resulting Transnational Report (Aitchison 2009). A further comparison between Bosnia and Herzegovina and Belgium is described, due to the similar socio-political situations within these two countries. As well as the aforementioned factors, the questionnaires also attempted to address the depth to which ethnic and religious affiliation pervade through the archaeological community and affect employment, opinions and opportunities in this divided country.

[Ned]

Dit artikel presenteert de resultaten van een poging om het archeologische werkveld in Bosnië en Herzegovina in kaart te brengen.

Begin 2010 werden vragenlijsten verspreid onder een aantal instellingen en werknemers van de archeologische gemeenschap van dit land. Op die manier werd getracht verschillende aspecten zoals opleidingsniveau, werkgelegenheid, werkcondities en verloning, de beschikbaarheid van voortgezette opleidingen en training en de meningen van archeologen over internationale samenwerking en vakbonden in kaart te brengen. Daarnaast werd een poging gedaan om een schatting te maken van het aantal archeologen dat in dit land aan het werk was. Deze doelstellingen zijn in overeenstemming met het multinationale "Discovering the Archaeologists of Europe" project, dat tussen 2006 en 2008 door 12 EU-lidstaten werd opgezet. De resultaten van deze studie over archeologie in Bosnië Herzegovina werden dan ook vergeleken met die van het ruimere Europese project, zoals weergegeven in het "Transnational Report" (Aitchison 2009). In laatste instantie presenteert dit artikel een vergelijking tussen Bosnië - Herzegovina en België, gezien de gelijkaardige socio-politieke situaties van de twee landen.

Naast deze factoren probeerden de vragenlijsten ook af te toetsen in hoeverre etnische en religieuze affiliatie een invloed zouden (gehad) hebben op de archeologische gemeenschap – de werkgelegenheid, uitgesproken meningen en toekomstmogelijkheden – van dit verdeeld land.

1 Introduction ^(*)

This paper presents the results of an attempt to profile the archaeological community of Bosnia and Herzegovina, in line with the aims and objectives of the 'Discovering the Archaeologists of Europe' (DISCO) project undertaken in several EU states between 2006 and 2008.

A full report of the results obtained from this research is now available on the 'Discovering the Archaeologists of Europe' project's website, at <http://www.discovering-archaeologists.eu/bosniaherzegovina.html>.

In line with the aspirations of the twelve national reports of the original 'Discovering the Archaeologists of Europe' project, the primary objectives of this research were to investigate the archaeological labour market in Bosnia and Herzegovina, and profile the workers in terms of age, gender, education level and other demographic indicators, and to assess the workforce as a whole. Furthermore, the research aimed to identify any deficiencies in the support and remunerations provided to the workers by their employers. The research was also an attempt to identify problems posed to the institutions themselves, whether from a perspective of funding and equipment, or identifiable weaknesses in the available workforce. The questionnaire responses also presented the views of Bosnia and Herzegovina's archaeological community with regard to the internationalization of archaeology and the freedom of labour movement between Bosnia

and Herzegovina and other states. They also revealed the extent to which opinions on ethnicity, religion and language pervade the labour market, a notable potential problem facing the state's development of its cultural heritage sector.

This paper summarises the results obtained from an analysis of questionnaire responses obtained between January and May 2010 from the archaeological workforce of Bosnia and Herzegovina. A brief comparison to trends found in similar work by Lodewijckx (2008) conducted amongst the Belgian archaeological labour market is also given.

2 Reasons for undertaking this research

The war of 1992-95 devastated many of Bosnia and Herzegovina's cultural and academic institutions and facilities, which are only now starting to recover. Due to this, and its desire for EU accession, the country is undergoing rapid transformations, and this may be reflected within the archaeological labour market and the institutions which employ archaeological workers. Changes in the country's attitudes to archaeology in its post-war years have already started. In recent years, two universities in Bosnia and Herzegovina have begun to offer undergraduate degrees in archaeology: the University of Mostar (since 2004-2005) and the Philosophy Faculty of the University of Sarajevo (from the 2008-2009 academic year). Eventually, these universities are expected to significantly increase the number of qualified archaeologists in the country. Undertaking such a project

now has provided a base point to which comparisons can be made regarding the development of Bosnia and Herzegovina's archaeological labour market and heritage infrastructure in future years. The country's archaeological society, *Arheološko Društvo BiH*, ceased to function during the war. Efforts are now being made to re-institute its operations, which will hopefully create further cooperation between the country's archaeological institutions and personnel.

3 A background to the project

The number of archaeologists currently working in the country is undefined. However, estimates of the membership of *Arheološko Društvo BiH* (Archaeological Society of Bosnia and Herzegovina) prior to the war show around 50 members throughout the 1980s, with a decline to approximately 30 by the outbreak of war in 1992, when the Archaeological Society ceased to function. The Center for Investigative Reporting (CIN)¹ estimated the number of active archaeologists in the country to 15 in late 2005. The National Museum states the number of archaeologists currently operating throughout the country to be 23. However, the accuracy of this figure can be contested, as it appears that such an accurate figure would be heavily reliant on a more subjective

definition of 'archaeologist' than used for the purposes of this research, or on a functioning regulatory body to gather statistics.

The current political situation in Bosnia and Herzegovina is relatively complex. The country has a national government responsible primarily for international matters such as trade, defence and diplomatic relations. There is no Ministry of Culture at this governmental level, and all decisions on cultural heritage fall technically within the jurisdiction of the Ministry for Civil Affairs. Below this are two entities: the Republika Srpska (RS) and the Federation of Bosnia and Herzegovina (FBiH) - plus the autonomous district of Brčko - each of which has its own Ministry of Culture, responsible for a variety of functions, including the issuing of permits for archaeological research and excavation, and the upkeep of museums and other cultural heritage institutions.

Below the entity level of government, the Federation is divided into 10 Cantons. Each of these has its own Ministry of Culture, and some have developed their own cultural protection laws, which can, at times, contradict those of the Federation. It is unclear which set of laws takes precedent, and Cantons have been known to take exception to the Federation's granting of permission to foreign institutions to undertake archaeological excavations within their jurisdiction without first consulting them, or obtaining the necessary permits and paperwork, delaying research for several seasons. This political system has created problems aside from those of archaeological excavation. Cultural institutions on a

¹ S.n. 2005: Follow Up – Archaeology, Centre for Investigative Journalism [online], http://www.cin.ba/Stories/P2_Culture/?cid=260,1, 1 (date of consultation unknown).

national level, such as the National Museum in Sarajevo, are caught in the curious position of being responsible to no governmental ministry. The unresolved legal status of this museum has massive ramifications where obtaining funding is concerned. As the museum is a national institution, funding should be allocated by the national government. However, as no competent ministry exists at this level, funding should, theoretically, be allocated from the budget of the two entities. But, the Republika Srpska directs its funding towards the Museum of Republika Srpska, situated in its *de facto* capital, Banja Luka, and the Federation shuns its responsibilities back up to the national level, and down to the cantonal level, to Sarajevo Canton, within which the museum is situated. In actuality, funding for the museum is obtained from a variety of governmental levels, right down to municipal councils, and donations from both within Bosnia and Herzegovina and abroad.

4 Questionnaires

Two separate questionnaires were used to obtain the results presented here. The first was distributed amongst institutions employing archaeologists within Bosnia and Herzegovina (many addresses were found collated in an online document²), and mainly attempted

to address employment and training issues. It was divided into six sections, covering an institution's basic information, its personnel makeup, contracts, working conditions, training, institution evolution and future prospects.

The second questionnaire was distributed amongst archaeological employees. It was also divided into six sections, attempting to obtain personal data, education level, employment details, work and contract conditions of the respondent, as well as their views on the international movement of archaeological workforces and opinions on ongoing training and education. As an addendum, an optional section asking the respondents' opinions on how religion, ethnicity, language and alphabet affect archaeology in Bosnia and Herzegovina was added.

5 Problems encountered

Profiling an archaeological community in a complex socio-political environment like Bosnia and Herzegovina posed numerous difficulties. The dual-entity political system posed one of the main problems for analyzing and presenting data. Although archaeological funding is controlled at this governmental level, and therefore distinctions between the

² S.n. 2002: *Bosnian Museums and Cultural Heritage Institutions*, The Bosnian Institute [online], <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:V3Xkohx-RsQJ:www.bosnia.org.uk/uploads/Bosnian%2520Museums%2520and%2520Cultural%2520Heritage%2520Institutions.doc> (consulted 14 December 2011).

[g=cache:V3Xkohx-RsQJ:www.bosnia.org.uk/uploads/Bosnian%2520Museums%2520and%2520Cultural%2520Heritage%2520Institutions.doc](http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:V3Xkohx-RsQJ:www.bosnia.org.uk/uploads/Bosnian%2520Museums%2520and%2520Cultural%2520Heritage%2520Institutions.doc) (consulted 14 December 2011).

two entities could have been made, it was decided that such an approach could present grounds for either entity to criticize the other's approach to archaeological research and funding. The results, therefore, were analyzed with regard to Bosnia and Herzegovina's archaeological community as a whole. For the Belgian report (Lodewijckx 2008), a different approach was adopted: results were divided between the three regions (Brussels, Flanders and Wallonia), and their constituent provinces (see fig. 9 at the end of this article).

From previous estimates of the number of archaeologists operating in the country, it was obvious that the labour market was very small indeed, and far smaller, both numerically and as a percentage of the nation's workforce, than in any country profiled within the DISCO project. The small population meant that results obtained had to be presented as numbers, and not percentages.

After collating and analyzing the data, the results were compared to other datasets available, both within Bosnia and Herzegovina, and across the EU member states profiled in the DISCO project, and summarized in the project's *Transnational Report* (Aitchison 2009). Below, the results obtained in this research, alongside their Belgian equivalents, are presented.

6 Results

6.1 INSTITUTIONS

Three museums and one international organization returned completed questionnaires. All

institutions questioned participated in the coordination and undertaking of archaeological fieldwork in Bosnia and Herzegovina. Three also undertook aspects of academic research and/or were involved in some form of teaching and instruction. The full range of duties undertaken, and the number of institutions claiming to perform such activities are shown in Figure 1.

At least seven archaeology graduates are employed in the four institutions, and two employees have non-archaeological university qualifications. All the institutions were satisfied with the level of competence shown by archaeology graduates upon entering employment, but one suggested that more hours of fieldwork participation should be included in university study.

Only one of the museums that responded employs foreigners (one, currently). The international organisation employs foreign workers, but did not state the present number. One other museum stated it occasionally employs workers from abroad on an unpaid voluntary basis. Of the two institutions that answered a question on disabled people, neither currently employed workers with disabilities.

Only one institution provided figures in regard to average monthly wages received by workers. Technicians and conservationists receive roughly €300 per month, administrative workers around €450 and contracted field archaeologists approximately €500. Senior staff and directors receive a wage of around €600 per month.

Overall, the institutions provided a wide range of benefits to employees alongside their salary. Two institutions offered flexible working time, with work at home, on weekends, and overtime being available. This was either paid or reimbursed by compensatory additional time off or holidays. However, a huge disparity in the permitted leave included in

employees' contracts was evident. The most offered was 41 working days per annum, over twice that of the lowest (18). All companies had a varying range of number of days available to workers: 18-30 days, 24-27 days, and 35-41 days were observed amongst the three institutions which answered this question.

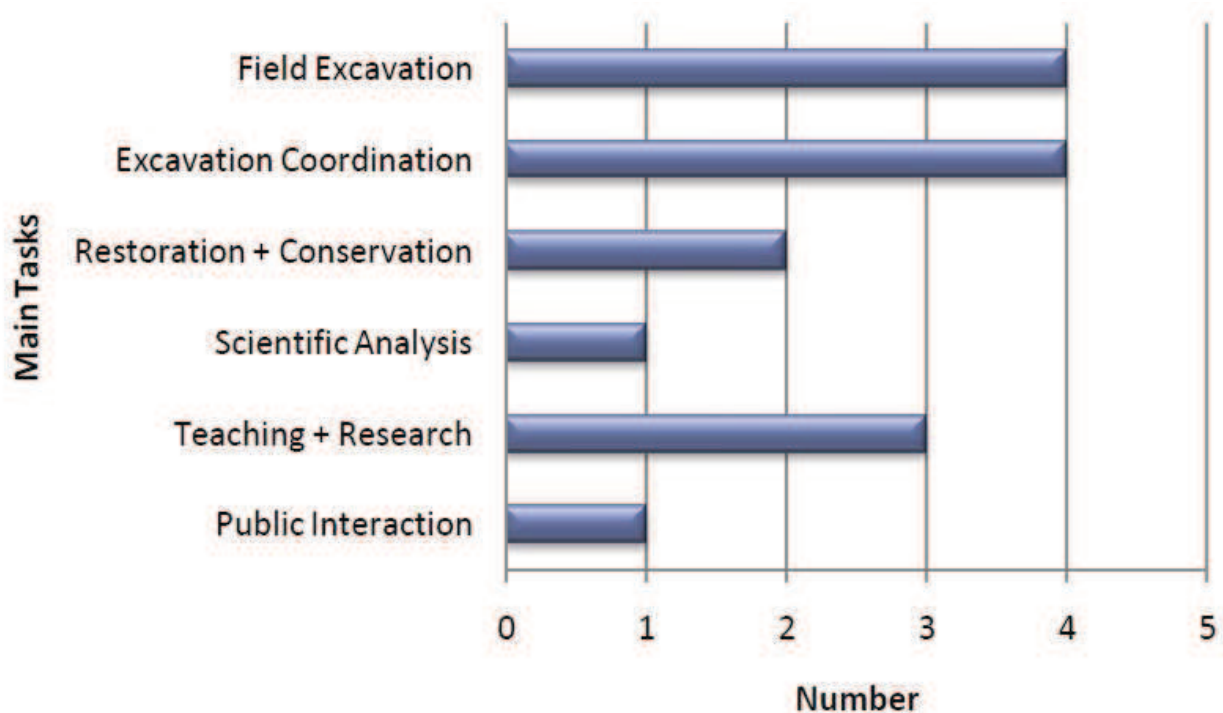

Figure 1. Duties performed by Institutions.

All institutions that responded claimed to be satisfied with the education level and training of their staff upon starting their employment. Only one institution had initiated its own in-house training scheme which new members of staff were required to complete. This institution was also the only one to undertake annual staff member evaluations and provide further training opportunities when possible. No specific deficiencies were identified by any institution within

Bosnia and Herzegovina's archaeological labour market. However, one institution did highlight the fact that a lack of GIS and other mapping technologies and software within the country resulted in few workers having received relevant training in that area.

Currently there is no dedicated training institution or archaeological resource centre within Bosnia and Herzegovina. When asked 'In your opinion, should there be a central

organisation responsible for providing further archaeological training in Bosnia and Herzegovina?' all four respondents answered 'Yes'. Various possibilities of affiliation were listed, and Figure 2 shows the frequencies of approval for each.

From questions related to fluctuations in staff numbers and the external factors responsible for this, it became evident that archaeological recruitment is at present unaffected by pressures from the construction industry. This bears witness to the fact that archaeological work is often not undertaken prior to the commencement of major construction projects. All responding institutions expected to see a rise in their employment capacity in the near future. One institution, however, added the caveat that this

was largely dependent on the resolution of the institution's legal status, as the institution was dependent on this being resolved in order to receive adequate funding. Areas recognised as the most likely for immediate growth were field archaeologists and administrative staff.

Although one organisation claimed it was highly satisfied with the progress of archaeological work and research within Bosnia and Herzegovina in recent years, two claimed they were not. They stated numerous areas that needed addressing, including a lack of equipment, qualified archaeologists and finances to undertake excavations. One also believed that the state seemed indifferent to its culture, leading to financial shortcomings.

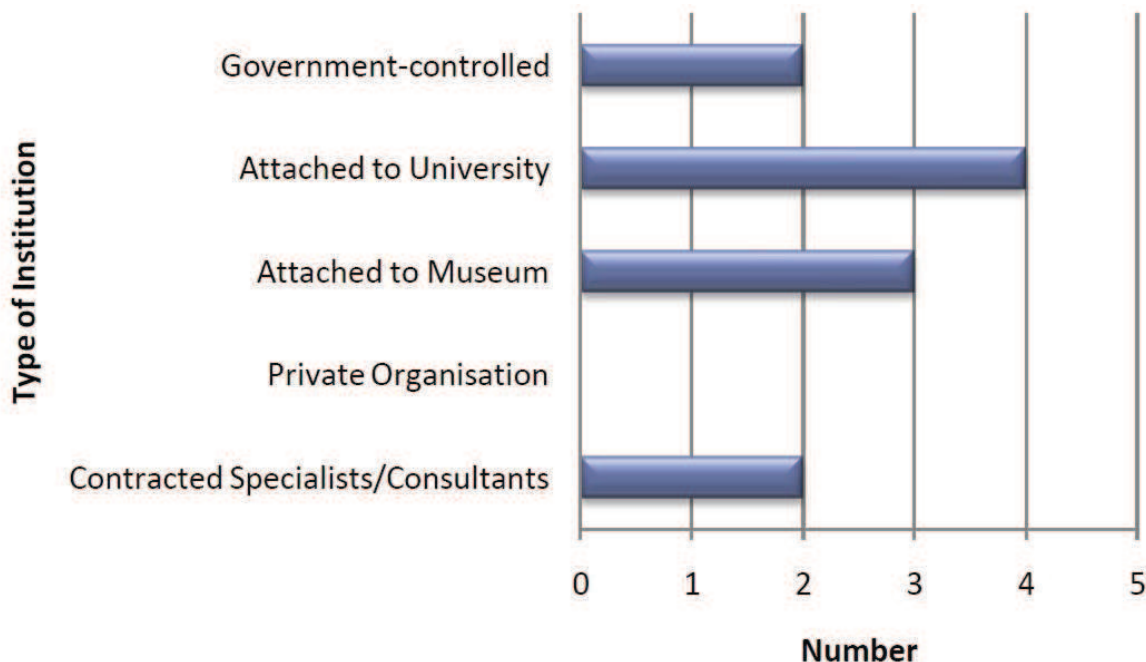

Figure 2. "Who should be responsible for providing further training?".

6.2 PERSONNEL

In total, 10 questionnaires were returned by archaeological workers. However, of this number, one only contained the basic personal data on the front page, and is therefore excluded from all other analyses. Furthermore, some respondents declined to answer individual questions.

Of the 10 responders, 6 were female and 4 male. This seems to be a close correlation to actual proportions suggested for Bosnia and Herzegovina as a whole by individuals interviewed, and also to names of employees available on the websites of institutions. In comparison to the proportions evident from publications of *Arheo* (1981, 1989), there has been a significant increase in the proportion of women employed in the field.

This may be in part due to an influx of women to the labour market, or conversely to the reduction in size of the archaeological community of Bosnia and Herzegovina. In 1981, men outnumbered women at a ratio of approximately 2:1 in the archaeological workforce, although by 1989 the discrepancy between sexes is far smaller, with an approximate 55%-45% split, with the majority of workers being male.

The age range of the individuals is heavily skewed towards younger employees. Of the 10 respondents, six were under 30 years of age, and none who responded were in the 40-59 age bracket. Figure 3 shows the breakdown of ages and sexes of respondents to the 'Personal Data' section of the questionnaire.

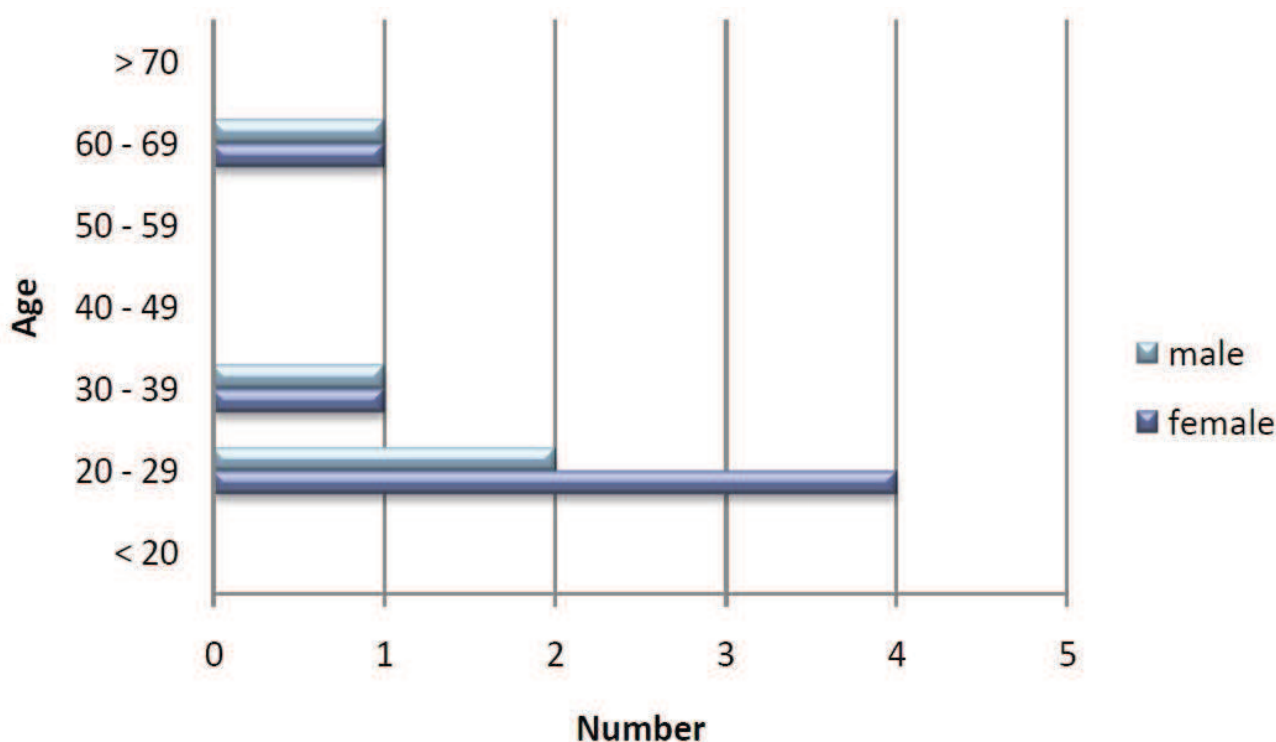

Figure 3. Age & Sex profiles of respondents.

None of the respondents claimed to have a physical handicap, although one declined to answer this question. Bosnia and Herzegovina has had no national census since 1991, so accurate statistics with regard to disabilities are impossible to obtain with regards to the general population. However, a USAid report from 2009³ suggests that 6.5% of the country's population consider themselves to have a disability of some type. As this report covers both mental and physical impairments, no useful conclusions can be drawn from a comparison of the results, as this study focused in particular on physical handicaps alone. Although the government prohibits discrimination upon the grounds of disability, a 2008 Human Rights Report by the US Department of State⁴ implied that such laws were regularly ignored in regard to employment.

The vast majority of respondents (six) worked within museums. This is no surprise, as most archaeological work in the country is organised and undertaken by museums. Three respondents worked for a non-governmental commission, and one

worked for a 'public scientific institution', essentially a non-teaching scientific academy.

Of the nine respondents, eight had completed university to at least bachelor (or equivalent) degree level. Three of these had also possessed a Masters (or Magister) degree. No holders of PhDs returned questionnaires. Of the eight employees who had completed some level of university education, seven had degrees in archaeology or anthropology, and one had completed a BSc in forensic science.

Respondents had undertaken their university education in various countries. The two participants educated in SFR Yugoslavia both graduated from Belgrade's Philosophy Faculty. Of the younger respondents, two had graduated in post-independence Croatia (one in Zagreb, and one in Zadar), and one in modern day Serbia (also at Belgrade's Philosophy Faculty). All other respondents had received their university education outside of SFR Yugoslavia, with one respondent having studied in Greece, the UK and the USA. None of the graduates of Mostar's Philosophy Faculty are represented in this report, and, due to the recentness of its foundation, Sarajevo's archaeology course still has no graduates, and is therefore still unrepresented in the archaeological labour market of Bosnia and Herzegovina.

The personnel questionnaire asked which languages respondents felt were necessary for undertaking archaeological work and research in Bosnia and Herzegovina, and also which non-local languages respondents would describe

³ S.n. 2009: *The Prevalence of Disability in Europe and Eurasia*, Executive Summary, USAID [online], http://www.usaid.gov/locations/europe_eurasia/dem_gov/docs/disability_in_ee_final_es_092909.pdf (date of consultation unknown).

⁴ S.n. 2009: *2008 Human Rights Report: Bosnia and Herzegovina*, US Department of State [online], <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2008/eur/119071.htm>, Section 5 (date of consultation unknown).

themselves as proficient in. Seven of the nine respondents (including seven of the eight respondents whose mother tongue was Bosnian/Serbian/Croatian) considered themselves to be proficient in at least one language other than their native language. The languages spoken were relatively diverse, with five being represented, in differing frequencies. The languages considered relevant for archaeological work and research in Bosnia and Herzegovina bear a relatively weak correlation to those actually spoken, with the notable exception of English (fig. 4 & 5). German and English were the two most commonly cited languages of relevance. Of surprise was the fact that two respondents considered Hungarian to be important, in spite of the fact that nobody actually spoke it. Reasons given for this

centre upon the fact that much of the archaeological literature pertaining to excavations carried out during the period of Austro-Hungarian rule is published in the Hungarian language. Presumably this literature is as yet unavailable in other languages. Three people also cited German as an important language for the same reason. Other reasons given in regards to both German and English suggest that they are perceived as the two most relevant languages for current research. These include English and German being the main languages of recent research and literature, and major languages of communication. Furthermore, it was suggested that the proficiency of Bosnia and Herzegovina's archaeological community in these two languages would further encourage cooperation with institutions from abroad.

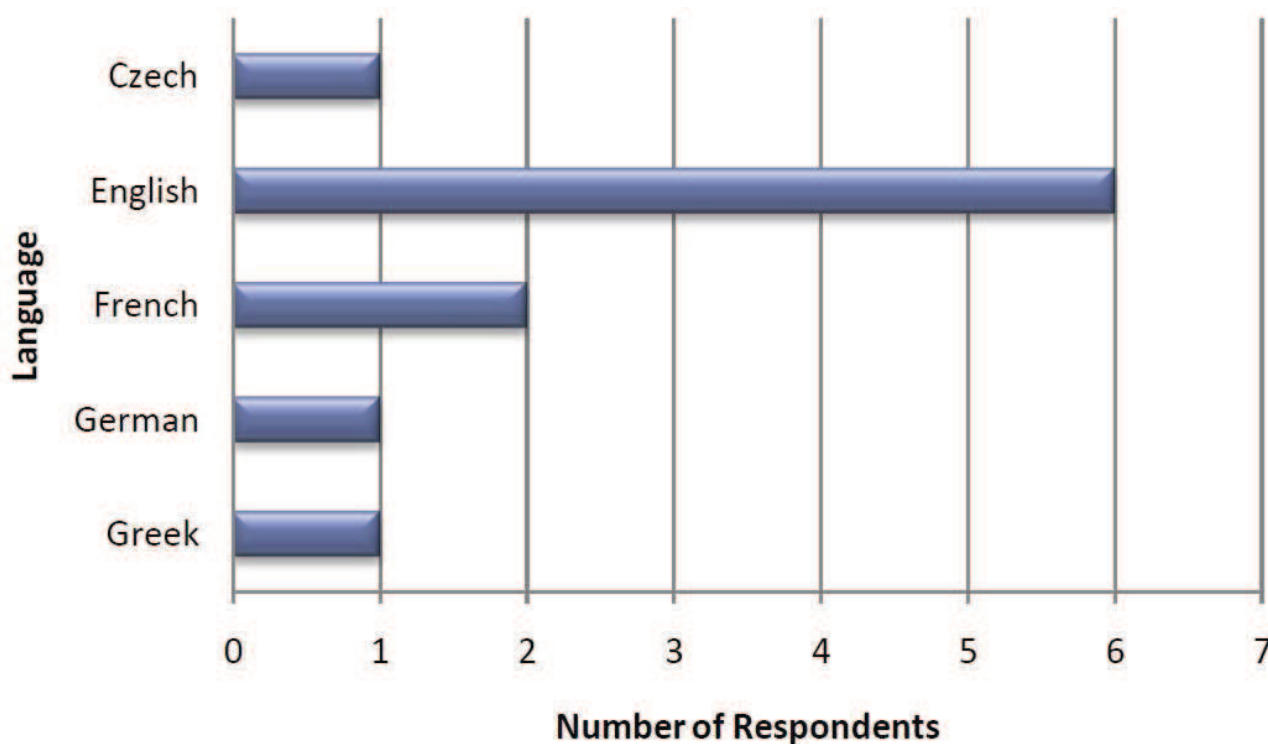

Figure 4. Languages spoken by archaeologists.

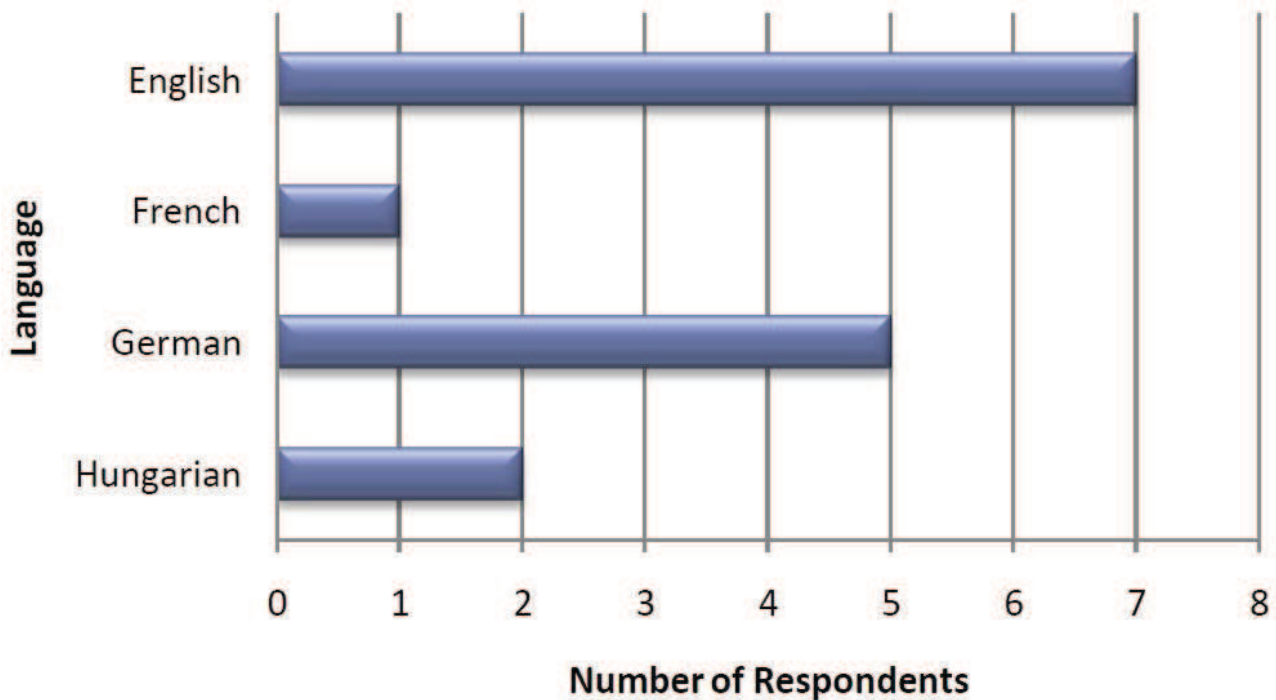

Figure 5. Languages useful to archaeologists.

Five different job titles were recorded in the survey. Two of these are primarily within the field of forensics (Forensic Archaeologist/ Anthropologist and Junior Forensic Archaeologist/ Anthropologist). The other three mainly reflected employees' museum roles, with only one stating a respondent's role as an archaeologist (Archaeologist/ Museum Adviser), and the other two stressing curatorial duties (Curator of Museum Department & Museum Counsellor). By far the most common role was Department Curator. This is reflective of the fact that museums organise their excavations largely in accordance with curators' areas of specialisation, with excavation leaders being selected for their background within a particular archaeological period.

A large range of duties were undertaken by correspondents within their work environment. Most respondents were involved in both the undertaking of fieldwork (all nine) and archaeological planning (seven). There is a strong correlation between the undertaking of specialized scientific work and job title, with three of the four archaeological employees claiming to undertake such work being forensic archaeologists. Almost half were involved in some form of academic research or teaching. Considering the number of respondents working in the museum sector, it is surprising that only three people claimed that public interaction was one of their main employment duties. Several other types of work were also mentioned by respondents, as can be seen in Figure 6.

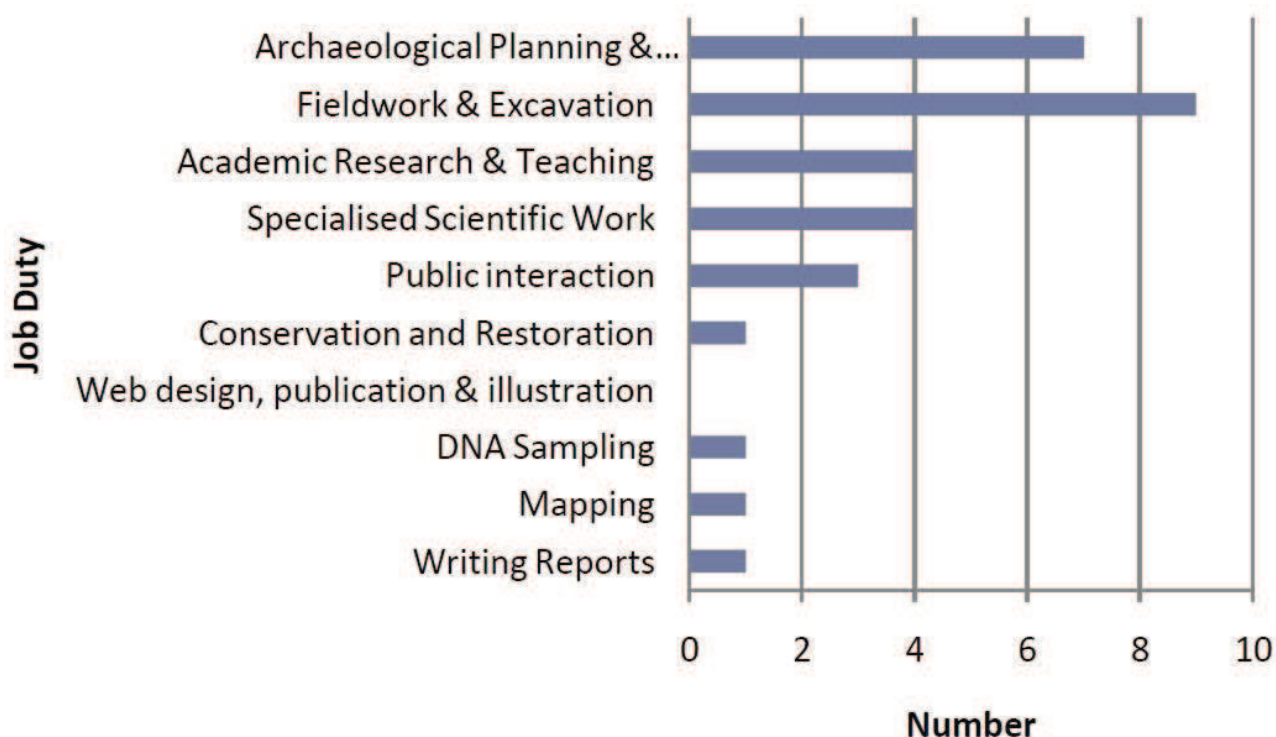

Figure 6. Duties performed by individuals.

Wages within the archaeological sector vary considerably in Bosnia and Herzegovina. The lowest monthly wage recorded in the survey was €385 per month (for a Departmental Curator), and the highest €600 (for the Curator of a regional museum). Four respondents declined to give information on their wage or salary. From the wages stated, the average wage was approximately €515 per month. In comparison, the average monthly wage across Bosnia and Herzegovina throughout 2009 ranged between €402 and €411, according to the Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina⁵. In 2009 the minimum

wage in Bosnia and Herzegovina was €164 per month in the Republika Srpska, and €0.90 per hour in the Federation (also equating to approximately €164 per month)⁶. Three employees declared they believed they were paid competitively in regard to their highest level of education, and one believed they were not. Five respondents were unsure.

Again, a wide variation was observed in the amount of paid holidays per annum employees received. Eight respondents gave accurate figures, ranging from 18 to 41 days. The

⁵ S.n. 2011: Bosnia and Herzegovina Agency for Statistics [online], <http://www.bhas.ba/eng/indikatori.asp> Table 2 (in Bosnian), (date of consultation unknown).

⁶ S.n. 2009: 2008 Human Rights Report: Bosnia and Herzegovina, US Department of State [online], <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2008/eur/19071.htm> Section 6e, (date of consultation unknown).

modal response was 24 days, with three persons stating this as being their annual paid leave, and the mean number of paid holiday days of archaeological workers was 25.

There appears to be a strong desire for further training and education amongst the archaeological community of Bosnia and Herzegovina after the completion of formalised education and entry into the labour market. Six respondents stated they believed that the archaeology and heritage sectors needed to provide opportunities for continued training and education, one person was unsure and two declined to answer. The archaeologists have a wide range of training wishes, although inadequacies within the workforce have – on the whole – not been identified by responding employers. Of note is the fact that one of the

most desired aspects of training amongst respondents is that of editorial and publication techniques. This suggests a strong desire amongst the archaeological community to increase their personal academic output. In contrast, there is little demand for Information and Communication Technology (ICT) training, suggesting either high levels of education in this area during formal education, or low utilisation of computerised technologies within archaeological work, or possibly an abundance of affordable post-educational ICT training already available within Bosnia and Herzegovina. Figure 7 outlines the number of respondents who would appreciate the availability of further training in the various areas of archaeological work.

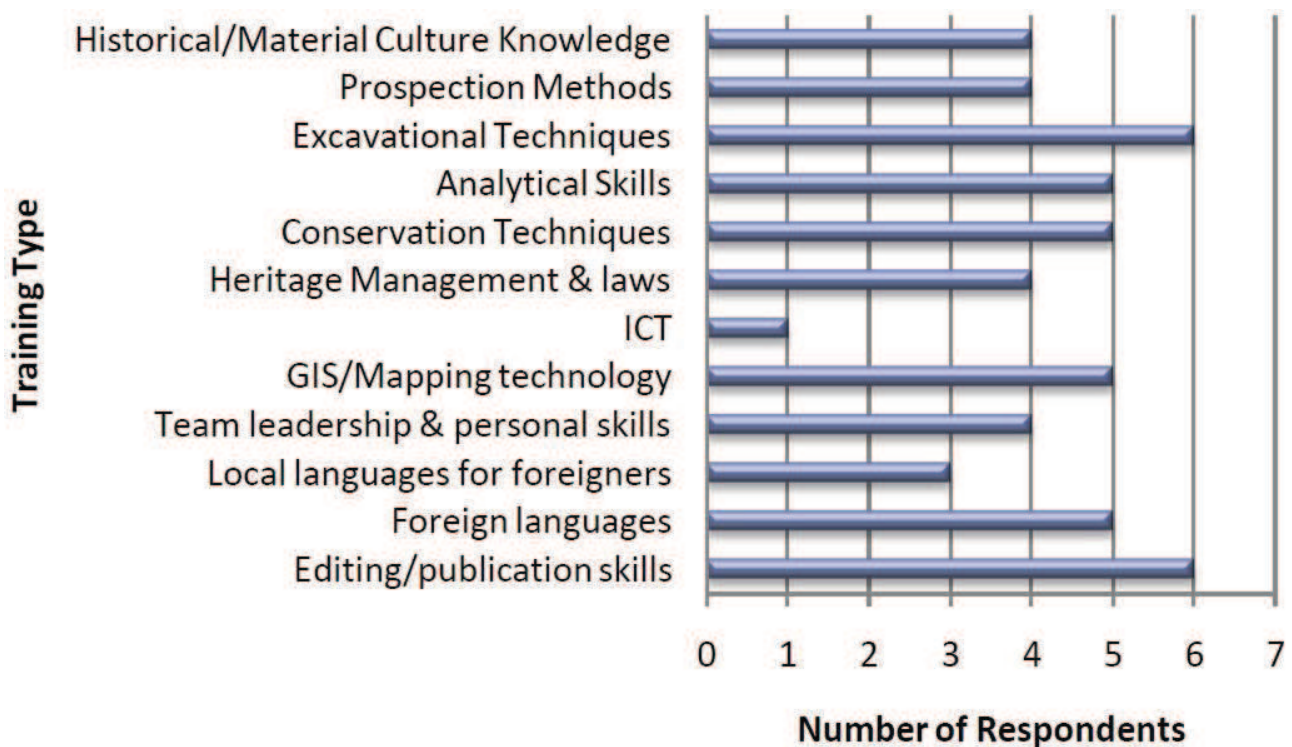

Figure 7. Types of further training desired.

There is a diversity of opinions as to who should provide and fund training for the archaeological community of Bosnia and Herzegovina (fig. 8). The general consensus amongst workers appears to be that their employer should be responsible for providing and organising further training (seven respondents), and that it

should be available through a separate government-controlled institution. There was little desire (one respondent) for a regulated private company to provide archaeological training, possibly suggesting a desire within the labour market to maintain archaeology as a nationalised profession.

Figure 8. "Who should be responsible for providing further training?"

Four of the archaeologists that responded to the questionnaire stated that they would pay for further training that resulted in the award of an accredited certificate. A further four stated they were unsure, and one declined to answer. Six people felt that their employer had not made them fully aware of all training possibilities available to archaeologists within Bosnia and Herzegovina. In contrast, only two said that they believed their employer had. This statistic may reflect the apparent lack of cooperation within entity-level

political and cultural heritage institutions, which would potentially negatively affect the opportunities available to workers in one entity, were training programmes available within the other.

All nine respondents, when asked 'Do you feel that freedom of international movement and international research cooperation within archaeology is a good thing?' answered that they did. However, when asked whether they believed foreign archaeologist should be allowed to work easily within Bosnia

and Herzegovina, the answers were far less positive. Five were uncertain, one did not believe that they should, and one said that they should be able to. Of the other two, one declined to answer the question, whereas the other offered the comment that 'they should not 'take' our jobs, but instead only collaborate'. This is a noticeable contrast in opinions, and such a one-sided view of labour movement could be further investigated, and possibly improved by greater cooperation with, and inclusion of Bosnia and Herzegovina's archaeologists within the wider European archaeological community.

Of those archaeologists who responded to the questionnaire, only one stated they would not consider moving abroad to undertake work as an archaeologist. Of the remaining eight, six said they definitely would, with EU member states being the most desirable place to work, with seven individuals stating that they would consider working there. Three respondents also said they would consider working in Croatia (with one of these having previously worked there in recent years); and one also said they would consider moving to Serbia to work in archaeology. A wide variety of factors would influence people to move abroad. Common themes amongst those who would consider moving abroad seem to be more closely linked specifically with their archaeological career, as opposed to general social or economic factors. In spite of the high level of satisfaction with current employment professed by respondents, few archaeologists believed that there were enough opportunities in Bosnia

and Herzegovina to build a successful archaeological career.

7 Comparisons

The 2009 *Transnational Report* of the DISCO project provides figures for 12 European Union member states, and the averages obtained from them. Also, the Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina's 2009 report *Labour Force Survey 2009* provides some comparable statistics for the overall labour market of Bosnia and Herzegovina. Here, relevant results obtained in this survey are compared and analysed with those previously published in the aforementioned reports, as well as those in *The labour market for archaeologists in Belgium in 2007-2008* (Lodewijckx 2008).

7.1 NUMBERS

Although only 10 questionnaire responses were gathered from individuals working in archaeology in Bosnia and Herzegovina, a greater number of archaeologists are known to operate in the country. During the process of gathering data, at least 29 individuals were found to be currently participating in archaeological work of some description in the country, and permanently, or primarily, based there. This is a considerably smaller number than recorded by any of the initial DISCO participants. Cyprus was the state with the smallest number of archaeologists (52), which is slightly under twice the amount of Bosnia and Herzegovina. However, the number of support staff involved with archaeology massively boosts these numbers. Slovenia has the overall smallest

archaeological labour force, with 175 workers, roughly six times that of Bosnia and Herzegovina. Lodewijckx (2008) calculated an estimate of 765 archaeologists and archaeological scientists to be working in Belgium.

The *Labour Force Survey 2009* report, published by the Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina states that 33.1% of people of working age (defined as 15-64 years old) are in employment, and 66.7% of the population fall into this category. Using the June 2009 population estimate of Bosnia and Herzegovina of 3,842,566⁷, this would mean that approximately 2,562,992 people are of working age, and the country's labour force is 848,350. The proportion of the labour force employed as archaeologists is 0.0034%, considerably lower than the average of 0.02% given by DISCO participants, and under half the proportion of Slovakia, the participating member with the lowest proportion of archaeologists within the country's workforce. Belgium had an estimated 765

archaeologists, out of a registered workforce of 4,380,000, or 0.0175% of the total workforce.

7.2 QUALIFICATIONS

Only one of the nine respondents for whom data was collected did not have at least an undergraduate degree. The small dataset makes comparisons between the archaeological workforce in Bosnia and Herzegovina and those of the DISCO participants unreliable, although the results do bear a resemblance to the overall proportions encountered within the EU, albeit with no workers in possession of a doctorate. According to Aitchison (2009), details for the highest qualification achieved were received from 124 Belgian archaeologists. Of these, 108 had obtained a masters degree or equivalent, and 16 a doctorate. However, this statistic is qualified by the fact that Belgium has been relatively swift in its implementation of the Bologna declaration.

In comparison to the overall workforce of Bosnia and Herzegovina, the cultural heritage sector has a far higher proportion of people having received a university education. According to *Labour Force Survey 2009*, only 14.3% of persons in employment in Bosnia and Herzegovina have a university degree of some form, compared to eight of the nine archaeological workers for whom data was obtained in this report.

7.3 SALARIES

The average annual salary in Bosnia and Herzegovina for 2009 was €4,835. This is two-thirds of the wage of the lowest DISCO

⁷ S.n. 2009: Bosnia and Herzegovina Agency for Statistics [online], <http://www.bhas.ba/eng/default.asp?Pripadnost=1&mode=dark> (date of consultation unknown). This population estimate was made for 30th June 2009. It has been replaced since (according to <http://www.erepublik.com/es/article/bosnia-and-herzegovina-1998919/1/20>) With the most recent estimate being for 2011 (last accessed early September 2010). This document http://www.bhas.ba/tematskibilteni/DEM_2009_002_01-bh.pdf (page 4) (published Nov 2010) quotes the statistic.

participant state, Slovenia (coincidentally another Former Yugoslav Republic). From the limited data available, the average annual salary of archaeological workers in Bosnia and Herzegovina is €6,181, 128% of the mean national salary, a higher proportion than observed in any DISCO participant except Cyprus, and significantly over the mean of all the states combined. This, as in many of the DISCO participating states, can be explained by the fact that archaeology is a state-run enterprise. These figures must, however, be interpreted with caution, as they are based on a sample of five workers, and

therefore may not be truly representative of the archaeological community of Bosnia and Herzegovina. Lodewijckx states that Belgian archaeologists can expect to earn a net starting annual salary of €16,800 to €19,800, eventually rising to upwards of €30,000, with an average given by Aitchison as €28,818. This is approximately 470% of the average salary reported for Bosnia and Herzegovina, although it is quantified somewhat by the fact that archaeologists earn 104% of the mean Belgian national salary, a much lower proportion than that earned by archaeologists in Bosnia and Herzegovina.

	Archaeologists										Scientists		Technical staff		Admin. staff		Unskilled workers		Amateur archaeologists	
	Government agencies		Universities		Local authorities		Firms + societies		Project archaeologists											
	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F
Brussels – Dutch	18	17	8	6		2		1	3	1	8	6	11	6	8	16	3	3	5	2
Brussels – French	9	7	29	37	1		3	6	5	6	4	5	13	7	8	19	8	5	4	2
Antwerp		3			9	4	3		11	9			6	2	1	4	7	4	14	4
East Flanders		4	28	9	19	11	3	2	14	14	4		10	3	10	14	14	5	11	4
Flemish Brabant		1	21	13	2	3	1		8	10	3	2	5	4	2	8	5	3	9	2
Limburg	3	1			5	10	2	6	3	3	1	1	9	5	12	12	8	4	9	3
West Flanders	2	1			11	5	2	3	5	4			4	2	2	8	15	4	10	2
Total Dutch	23	27	57	28	46	35	11	12	44	41	16	9	45	22	35	62	52	21	58	17
Hainaut	1	5			3	3	9	8	5	4	3	1	6	3	2	8	11	3	11	3
Liège	4	5	21	11	2	2	19	21	5	3	2	2	11	4	4	12	11	6	10	3
Luxembourg	2					2	11	6	2	3	1	1	2	1	2	8	5	5	6	1
Namur	3	6	6	5	1		16	22	8	6	5	2	8	4	4	12	12	6	13	4
Walloon Brabant	3	1	18	15		2	4	2	4	4	2	2	4	2	2	6	4	2	8	2
Total French	22	24	74	68	7	9	62	65	29	26	17	13	44	21	22	65	51	27	52	15
Total Belgium	55	51	131	96	53	44	73	77	73	67	33	22	89	43	57	127	103	48	110	32

Figure 9. Profile of the Archaeological Labour Force in Belgium. Taken from (Lodewijckx 2008).

8 Evaluation

This research has successfully profiled the archaeological labour market of Bosnia and Herzegovina. Although different opinions were professed by individuals regarding several aspects investigated by the questionnaire, a

general consensus was shown in many areas, namely the need for a dedicated institution to provide further training, equipment and resources for archaeological professionals. Overall, a strong desire to integrate within a wider

European community was shown, and many archaeologists wish to increase both their personal and the state's academic output.

It would be useful to undertake this (or a similar) survey in the coming years, as Bosnia and Herzegovina's political apathy toward archaeology may change, facilitating an increase in funding and a more centrally-organized approach to archaeological research and surrounding legislation. Furthermore, the country's aspirations to become an EU member state will surely affect its policies towards the nation's cultural heritage. In addition, a new generation of archaeology graduates will be entering the labour market upon completion of their studies at both Sarajevo and Mostar universities, and also institutions abroad. It will be interesting to see whether positions are created for these people within archaeology, or whether they will seek employment in other sectors. Also, without some form of database or archaeological society, it is currently difficult for qualified archaeologists to find employment, and likewise for institutions to find staff, without relying on personal networking. Members of the National Museum hope to rectify this in the near future by reinstating *Arheološko Društvo Bosne i Hercegovine* as a functioning organization.

The sample of 10 individuals and 4 institutions which responded to the questionnaires is relatively small, being roughly 30% of those known to operate in Bosnia and Herzegovina in both categories.

Ideally, for a country this size, a response rate of over 50% of individuals, and 70% of institutions spanning academia, museums and other forms of institution should be attained. To achieve a larger number of responses, the questionnaire should ideally have been distributed during the height of the excavation season (April to September), when archaeologists are in far more personal contact, and could be encouraged to participate by their peers. Also, the inclusion of a questionnaire in the Cyrillic alphabet may have encouraged the participation of archaeologists who primarily use this alphabet in their work.

Overall, the responses obtained, presented and analyzed provide the first overview of the state of the archaeological profession in Bosnia and Herzegovina since its independence from Federal Yugoslavia in 1992, and help in identifying several shortcomings in the services available to professional archaeologists and archaeological institutions operating in the country, as well as creating a basic profile of the profession.

Acknowledgements

Lejla Smječanin for help in the translation of questionnaires, Tarik Abazović for providing a local postal address for the collection of completed questionnaires, professor Marc Lodewijckx, KU Leuven, Belgium, for advice and supervision of this project.

Additional note (*)

Between the publication of Lawler's masterpaper and the publication of this article, further follow up work to the 2009-10 study has been published for both Flanders (not Belgium in its entirety this time) and Bosnia & Herzegovina (for the 2012-14 period). These studies can be consulted at <http://www.discovering-archaeologists.eu/> This article is thus based on older data and statistics. Updated information and statistics can be found on the website of the DISCO-project.

Bibliography

AITCHISON K. 2009: *Discovering the Archaeologists of Europe: Transnational Report*, Reading.

LODEWIJCKX M. 2008: *The labour market for archaeologists in Belgium in 2007-2008*, Leuven.

MILINOVIĆ Z. 2010: *Labour Force Survey 2009*, Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 24-45.

NOVAKOVIĆ P. 2011: Archaeology in the New Countries of Southeastern Europe: A Historical Perspective. In: LOZNY L.R. (ed.), *Comparative Archaeologies: A Sociological View of the Science of the Past*, New York, 339-461.

SLOVENSKEGA ARHEOLOŠKEGA DRUŠTVA. 1981: Adresarij Arheoloških Institucija U Jugoslaviji, *Arheo* 1, 52-53.

SLOVENSKEGA ARHEOLOŠKEGA DRUŠTVA. 1989: Seznam Ustanov in Arheologov v Jugoslaviji, *Arheo* 8, 44-46.

Romeinse publieke badgebouwen in het Iberisch Schiereiland en de uitwerking van de casus *Ammaia* (Portugal)

Sadi MARÉCHAL

[Eng]

This article discusses Roman public baths in the Iberian Peninsula through some well-documented case-studies. The large number of Roman baths, as well as their prominent position within the towns point to the popularity of the Roman bathing habit in this part of the empire. The early introduction of the building type, already in the Republican era, is also remarkable. It could perhaps explain the conservatism in lay-out that characterizes the baths of this region: strict linear ground plans with few curves or polygonal shapes. The heating devices also differ from the baths in other parts of the empire as arcades are preferred to uphold the suspended floors and alternative forms of wall heating are used. To conclude, the bath house of the town of Ammaia (Portugal) is considered within this Iberian context. Possible reconstructions of the badly damaged remains are presented by combining this comparative study, recent excavation data and geophysical prospection data.

[Ned]

Dit artikel bespreekt de Romeinse publieke badhuizen in het Iberisch Schiereiland aan de hand van enkele goed gedocumenteerde casussen. Het grote aantal gekende badhuizen en hun prominente plaats binnen het stadsweefsel in de regio wijzen op de populariteit van de Romeinse badgewoonte. Ook hun vroege introductie, met voorbeelden uit de Republikeinse periode, is opmerkelijk. Dit verklaart waarschijnlijk het conservatisme in lay-out die de Iberische baden kenmerken: strikte lineaire grondplannen met weinig curves of polygonale vormen. De verwarmingsinstallatie onderscheiden zich eveneens van baden elders in het rijk door hun voorkeur voor arcades ter ondersteuning van de suspensura en het gebruik van alternatieve vormen van wand-verwarming. Tot slot wordt het badhuis van de stad Ammaia (Portugal) in deze Iberische context geplaatst, waarbij een mogelijke reconstructie wordt voorgesteld van het zwaar beschadigde gebouw op basis van deze vergelijkende studie, van recente opgravingen en van geofysische prospecties.

1 Inleiding

Romeinse baden worden terecht beschouwd als één van de belangrijkste openbare bouwwerken in een Romeinse stad (Brödner 1983, 1). Het beeld dat ontstaat uit de epigrafie, de passages in de Latijnse literatuur en de talrijke archeologische overblijfselen verspreid over heel het rijk, leert dat voor de Romeinen een bezoek aan

de baden een dagelijkse activiteit was (Fagan 1999, 40-57). Niet alleen betekende het een hygiënische noodzaak (vermits weinigen een eigen badkamer hadden), het zorgde ook voor de nodige ontspanning, het onderhouden van de sociale contacten (DeLaine 1999) en de preventieve bestrijding van ziektes en blessures (Fagan 2006). Baden waren in de

Romeinse samenleving geweldig populair en vormden een echte institutie: "*Not to bathe would have been un-Roman.*" (Yegül 1992, 4).

Sinds 2001 voert de Universiteit Gent onder leiding van prof. Frank Vermeulen onderzoek in de Romeinse stad *Ammaia* (noordelijke Alentejo provincie, Portugal). Daarbij werd er in 2008, 2009 en 2011 een bestaande opgraving van een Romeins badhuis verdergezet. Het doel van deze paper is om processen zoals urbanisatie en romanisatie van Portugal, en bij uitbreiding het Iberisch Schiereiland, te benaderen via het Romeinse publiek gebouw bij uitstek, met name het badhuis. Door een comparatieve studie van enkele geselecteerde publieke badhuizen, wordt nagegaan in welke mate het Romeinse *Hispania* de architecturale en socio-culturele trends uit Rome volgde, hoe het zich inpaste in de ruimere mediterrane context en of er zich eventueel specifiek Iberische kenmerken ontwikkelden. De casus van het badhuis in *Ammaia* dient tenslotte om de situatie van een *ex novo* gestichte Romeinse stad in een verre uithoek van het rijk te vergelijken met het Iberische en het bredere Romeinse kader. Op basis van de opgravingen, de resultaten van geofysische prospectie en door vergelijking met mogelijke parallellen zal ook een hypothetische reconstructie van het grondplan worden voorgesteld.

2 Romeinse baden: een chronologische evolutie

De Romeinen waren niet de eersten en ook niet de enigen die gebruik maakten van openbare gebouwen om zich gemeenschappelijk te baden. Reeds uit de bronstijd in het

Nabije Oosten en rond de Egeïsche Zee zijn voorbeelden gekend van gemeenschappelijke rituele baden en zweethutten (Brödner 1977; Mays 2010). Met name de Grieken introduceerden een specifiek type openbaar gebouw speciaal geconcipeerd om verschillende mensen gelijktijdig te laten baden. Deze openbare badhuizen (*balaneia*) bestonden vaak uit een ronde of rechthoekige zaal met meerdere eenpersoonsbadkuipen langsheen de wanden (Ginouvès 1962; Trümper 2009). Ook de *gymnasia*, de Griekse sportcentra, hadden soms faciliteiten om zich te wassen (*loutron*), te laten masseren (*aleiptèrion*) en te zweten (*puriatèrion*).

Voor het ontstaan van de grote publieke badhuizen bestonden er ook in het Italisch Schiereiland reeds inheemse vormen van badinstallaties. Het ging om badkamers (*lavatrinae*) gelegen nabij de keuken die gebruik maakten van een vuurkorf om de ruimte te verhitten (Yegül 1992, 21). Deze plaatselijke traditie heeft zich waarschijnlijk gedurende de 2de eeuw v. Chr. versmolten met de Hellenistische tradities van private en publieke badgebouwen, om zo geboorte te geven aan een nieuw "Romeins" type badhuis (DeLaine 1989; Nielsen 1993a, 35). Er zijn twee belangrijke veranderingen ten opzichte van Griekse baden. De planning van het gebouw is gebaseerd op een gradatie van temperatuur (Yegül 1992, 29) dankzij een systeem van muur- en vloerverwarming (*hypocaustum*) (Adam 1984, 287-294) en de grotere badkuipen laten een gemeenschappelijk gebruik ervan toe (DeLaine 1989; Gros 1996, 392).

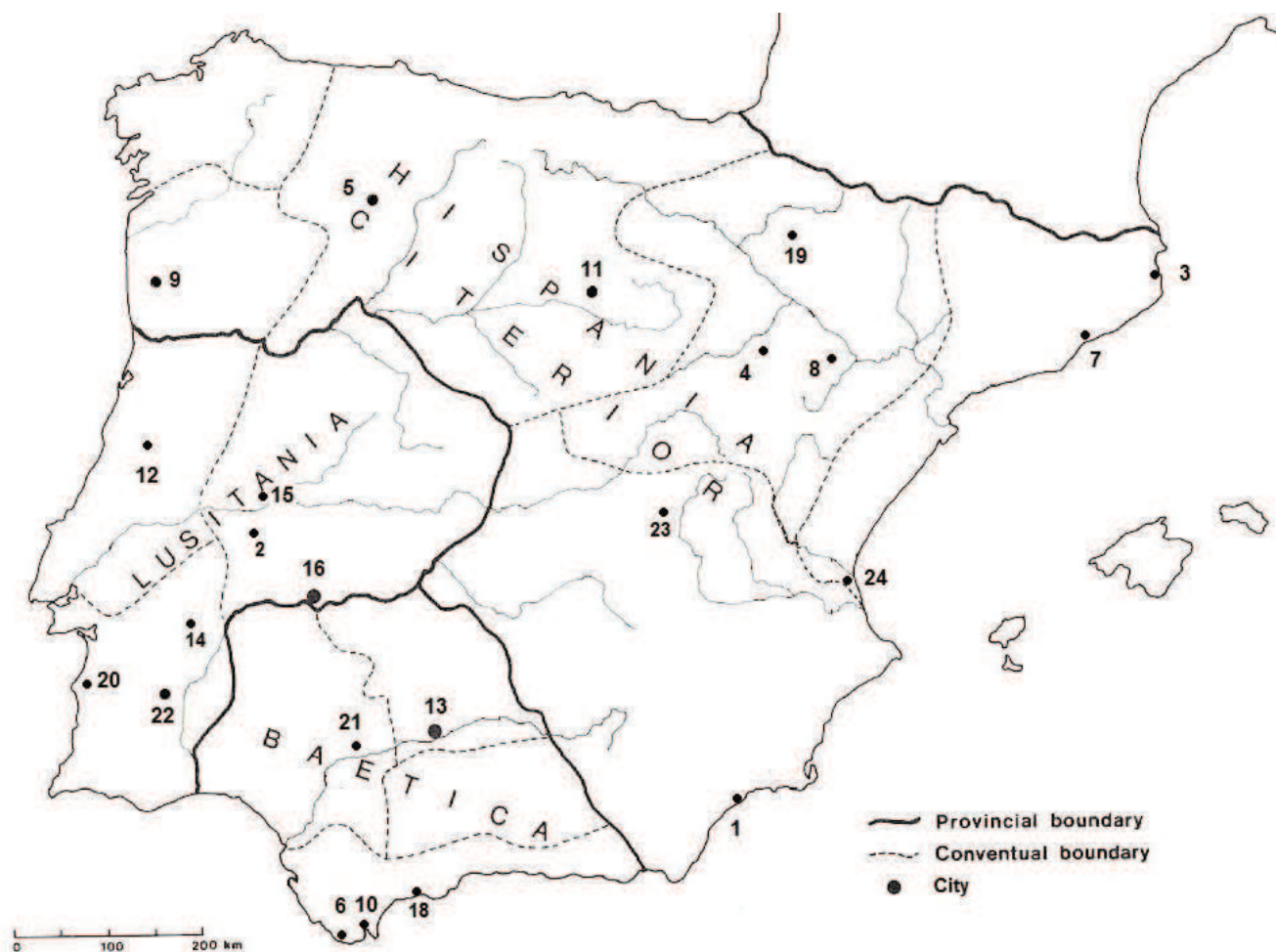
Dankzij het op punt stellen van het verwarmingssysteem konden tussen de 1ste eeuw voor en de 1ste eeuw na Christus grotere ruimtes worden verwarmd en voorzien van ramen. Aldus ontstonden in Rome de eerste keizerlijke badhuizen (Nielsen 1993a, 43-45). Deze indrukwekkende "paleizen voor het volk" combineerden het beste wat de Romeinse architectuur en decoratie te bieden had met het grootste technische vernuft en zouden steeds opnieuw als voorbeeld gelden voor de grote badhuizen die werden opgetrokken in de provincies (Gros 1996, 397-405). Kenmerken van deze imperiale thermen waren de symmetrie en de axialiteit van het grondplan, de aanwezigheid van grote hallen (*basilicae thermarum*) en de ommuring van het gehele badgebouw en bijhorende tuinen (MacDonald 1986, 217; Jones 2000). In de 2de eeuw n. Chr. werd een nieuwe planimetrie (ovale, hexagonale, octogonale vormen) gecombineerd met nieuwe gewelftypes (zoals generfde koepels) om te komen tot een speels en luchtig gebouw (Gros 1996, 402). Deze ontwikkelingen beperkten zich niet enkel tot de keizerlijke baden. Ook kleinere 'wijkbaden', het meest gebouwde type, volgden soms deze tendens en ruilden hun kenmerkende strikt lineair grondplan met uitsluitend rechthoekige vormen voor een complex circulaire en symmetrisch parcours (Yegül 1981). In de Late Oudheid werden nog weinig keizerlijke baden gebouwd. De badhuizen werden vaak kleiner en hadden nog slechts zelden

aangelegde sportruimtes (*palaestra*) (Yegül 2010, 181-213).

3 Romeinse publieke baden in het Iberisch Schiereiland

3.1 PROBLEMATIEK

Archeologische opgravingen in het Iberisch Schiereiland hebben zich slechts in de laatste twintig jaar kunnen losrukken van historische studies (fig. 1). Ook het onderzoek naar Romeinse baden heeft dus een aanzienlijke achterstand opgebouwd ten opzichte van bijvoorbeeld studies in Italië, Frankrijk, Turkije of Noord-Afrika. Een groot euvel blijft ook het succes van de romanisatie van de regio, aangezien vele antieke steden tot op de dag van vandaag bewoond bleven en de oude stadskern aldus begraven ligt onder de huidige (Kulikowski 2001). Wat specifiek de overblijfselen van badgebouwen betreft, is er een grote variatie in de spreiding per regio. De oostelijke en zuidelijke kusten van het schiereiland waren reeds vroeg in contact gekomen met de Hellenistische cultuur, waardoor de romanisatie sneller kon verlopen. Sommige regio's, vooral in het noorden en noordwesten, waar de Romeinen moeilijk voet aan de grond kregen, hebben de badgegewoontes nooit echt omarmd (Mora 1981). Hier zijn de restanten van badgebouwen dan ook schaars. Het merendeel van de baden in Spanje en Portugal werd gebouwd in de 2de eeuw n. Chr.

1. <i>Aguilas</i> (Aguilas, Sp.)	13. <i>Corduba</i> (Cordoba, Sp.)
2. <i>Ammaia</i> (São Salvador da Aramenha, P.)	14. <i>Ebora</i> (Evora, P.)
3. <i>Ampurias</i> (Empúries, Sp.)	15. <i>Egitania</i> (Idanha-a-Velha, P.)
4. <i>Arcobriga</i> (Monreal de Ariza, Sp.)	16. <i>Emerita Augusta</i> (Mérida, Sp.)
5. <i>Asturica Augusta</i> (Astorga, Sp.)	17. <i>Italica</i> (Santiponce, Sp.)
6. <i>Baelo</i> (Bolonia, Sp.)	18. <i>Las Bovedas</i> (S. Pedro de Alcántara, S.)
7. <i>Baetulo</i> (Badalona, Sp.)	19. <i>Los Bañales</i> (Uncastillo, Sp.)
8. <i>Belligio</i> (Azaila, Sp.)	20. <i>Mirobriga</i> (Santiago do Cacem, P.)
9. <i>Bracara Augusta</i> (Braga, P.)	21. <i>Munigua</i> (Mulva, Sp.)
10. <i>Carteia</i> (San Roque, Sp.)	22. <i>Pax Iulia</i> (Beja, P.)
11. <i>Clunia</i> (Peñalba de Castro, Sp.)	23. <i>Segobriga</i> (Saelices, Sp.)
12. <i>Conimbriga</i> (Condeixa-a-Velha, P.)	24. <i>Valentia</i> (Valencia, Sp.)

Figuur 1. Kaart van het Iberisch Schiereiland met aanduiding van de Romeinse provincies (situatie in de 1ste eeuw n. Chr.) en de badhuizen besproken in de tekst (naar Curchin 1991, 221, map 3).

3.2 CASE-STUDIES IN LUSITANIA

De Romeinse provincie *Lusitania*, die grofweg overeenkwam met het huidige Portugal en een deel van het Spaanse binnenland (fig. 1), viel slechts volledig onder Romeinse controle ten tijde van Iulius Caesar en werd de facto een provincie tussen 16 en 13 v.C. (Alarcao 1988, 12; Curchin 1991, 53). Het zou steeds een gebied blijven met een contrasterende mix van inheemse en Romeinse elementen (Keay 2001; Mantas 2004). De Romeinse badhuizen in deze regio zijn samengebracht in een werk van Maria Pilar Reis (2004). Voor dit onderzoek zullen vooral de Romeinse publieke baden in *Conimbriga* en *Mirobriga* worden toegelicht.

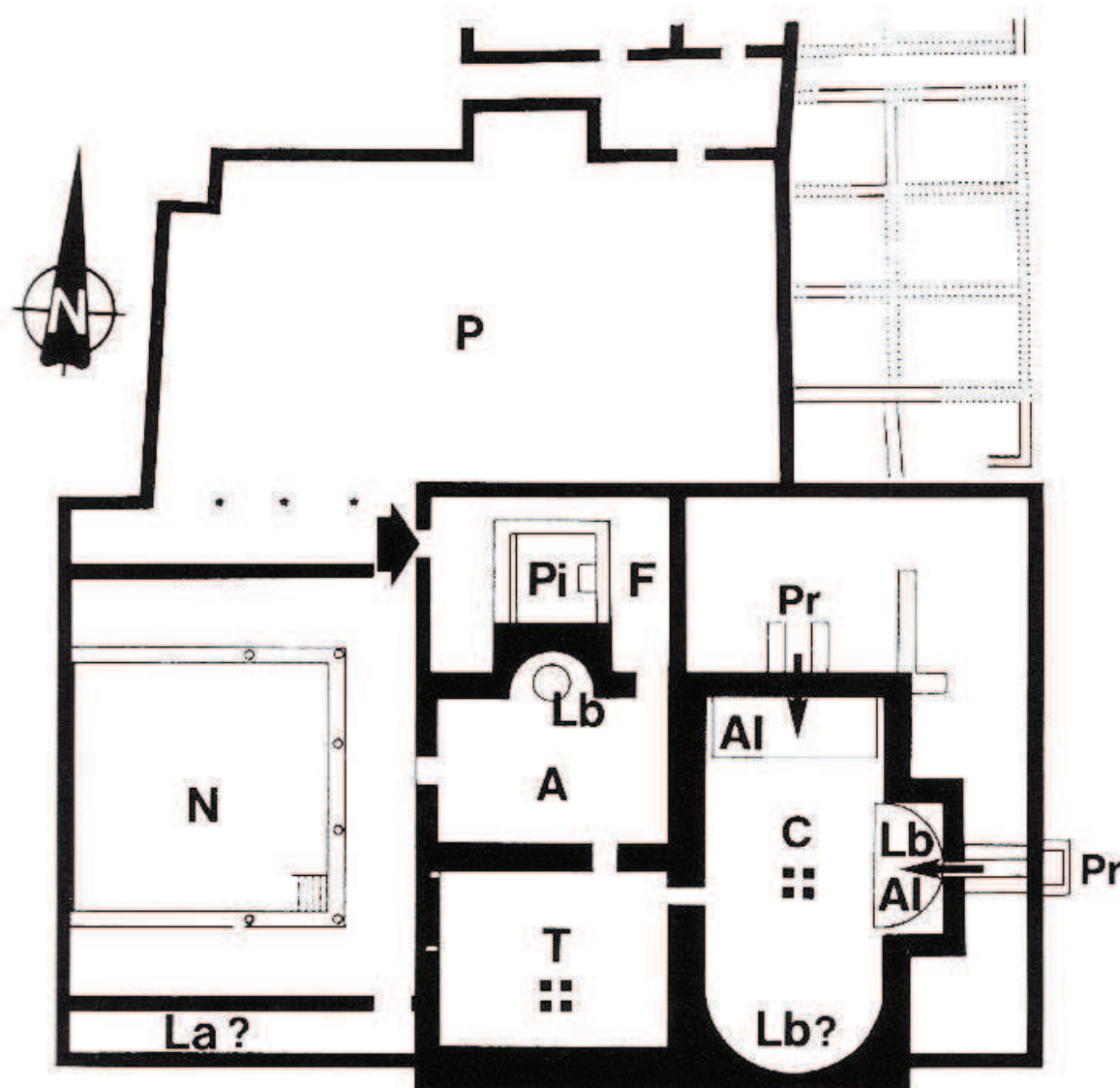
De Augusteïsche baden van *Conimbriga* (Condeixa-a-Velha, Portugal) werden waarschijnlijk in de vroege 1ste eeuw gebouwd ten zuidwesten van het forum van de stad, ten midden van een woonwijk (Alarcao & Etienne 1977, 41-50). Het gebouw, met een totale oppervlakte van 1400 m², heeft een groot gedeelte voorzien voor sport (*palaestra* en een groot zwembad of *natatio*), zoals ook in vroeg-Italische voorbeelden vaak het geval is (Nielsen 1993, 68). Het grondplan is een eenvoudige opeenvolging van de koude, lauwe en warme zaal (respectievelijk *frigidarium*, *tepidarium*, *caldarium*) (fig. 2). De mogelijke omkleedruimte (*apodyterium*) met halfcirkelvormige nis en waterschaal (*labrum*) en het *caldarium* met één apsidale zijde en tegenoverliggende verhitte badkuip (*alveus*) zijn eveneens kenmerken van de vroegste baden in Italië.

In de Flavische periode (2de helft 1ste eeuw n. Chr.) werden de Augusteïsche baden ontmanteld en overbouwd door een groter badcomplex (Alarcao & Etienne 1977, 113-123 & planche XXIX). Dit groter gebouw kreeg een nieuwe oriëntatie, met de verhitte zalen gericht op het zuiden voor een maximale benutting van de zonnehitte, en was zoals de imperiale modellen in Rome symmetrisch uitgedacht en voorzien van een ommuring. Ook het openwerken van ruimtes onder de vorm van hallen is een keizerlijk trekje. De *natatio* en *palaestra* blijven nadrukkelijk aanwezig, maar het badgebouw zelf wint aan belang. Het verwarmingssysteem maakt gebruik van arcades om de verhoging van het vloerniveau te creëren (*suspensura*), waaronder de warme lucht kan circuleren. Dergelijk systeem komt in de rest van het Romeinse rijk weinig voor¹.

¹ In de meeste gevallen maakt een Romeins *hypocaustum* gebruik van vierkante of ronde pijlers om een holle ruimte onder de vloer te creëren. Deze pijlers bestonden doorgaans uit terracotta tegels of uitzonderlijk uit een hittebestendig gesteente en konden tussen 60 en 90 cm hoog zijn. De wanden van de warme zalen werden eveneens verhit, dit door middel van vierkante of ronde holle tegels (*tubuli*) waardoor de hete lucht circuleerde. Deze *tubuli* stonden in verbinding met de holle ruimte onder de vloer en trokken de hete lucht aldus naar boven. Een oudere vorm van wandverhitting maakte gebruik van tegels met noppen (*tegulae mammatae*) om een dubbele wand te creëren (Schiebold 2010, 11-25).

In *Mirobriga* (Santiago do Cacem, Portugal) liggen twee badhuizen naast elkaar (Biers 1988, 284, fig. 70). De oudste van beide, de Oost-baden, dateren waarschijnlijk uit de 2de eeuw en kennen drie gebruiksfases. De oudste fase was mogelijk van het simpele rij-type (opeenvolging *frigidarium*, *tepidarium* en *caldarium*), terwijl in de latere fases werd overgeschakeld op een ring-type (Biers 1988, 112-

113). De recentere West-baden (eind 2de eeuw n. Chr.) vertonen eveneens een sobere, functionele architectuur (Biers 1988, 110-112). Beide baden maken gebruik van arcades, weliswaar in combinatie met klassieke pijlers, voor de creatie van de *suspensura*. De wandverwarming werd gecreëerd door een dubbele wand te voorzien, zonder *tubuli* (Biers 1988, 67-70 & 99).

Figuur 2. Grondplan van de Augusteïsche baden van Conimbriga (Portugal), 1ste eeuw n. Chr. Gebruikte afkortingen: F = frigidarium, T = tepidarium, C = caldarium, N = natatio, P = palaestra, Pi = piscina, Al = alveus, Pr = praefurnium, Lb = labrum, La = latrinae (in Nielsen 1993b, 123, fig. 120).

3.3 CASE-STUDIES IN BAETICA

Ook de provincie *Baetica* wordt door Augustus gecreëerd in dezelfde periode als *Lusitania* (zie infra), alhoewel het gebied reeds in de 2de eeuw v. Chr. onder Romeinse controle was gevallen (toen onder de naam *Hispania Ulterior*) (Keay 1988, 29-32). De publieke baden van *Munigua*, *Italica* en *Baelo* zullen hieronder nader worden bekeken (fig. 1).

Het kleine stadje *Munigua* (Mulva, Spanje) kreeg in de Flavische periode een bescheiden badhuis, dat evenwel tot in de 4de eeuw n. Chr. bleef bestaan. De architectuur en planimetrie wijzen op zeer eenvoudige en functionele 'wijkbaden' met een simpele articulatie van de kenmerkende drie-eenheid koude-lauwe-warme zaal (Hauschild 1977; Nielsen 1993b, 122, fig. 117). Het *hypocaustum* maakte wederom van arcades gebruik (Roldán Gómez 1996).

De *Baños de la reina Mora* in *Italica* (Santiponce, Spanje) tonen aan dat er ook in dit deel van het rijk indrukwekkende thermen werden gebouwd. Het monumentale gebouw, dat een volledige huizenblok van 110 bij 110 m zou hebben ingenomen, ligt slecht gedeeltelijk vrij, maar etaleert desalniettemin de 'keizerlijke' allures onder de vorm van ruime hallen en een uitzonderlijk groot verwarmd zwembad (*calida piscina*) (Mora 1981, 76; Nielsen 1993b, 121, fig. 115).

De baden van *Baelo* (Bolonja, Spanje), vermoedelijk uit de tweede helft van de 3de of vroege 4de eeuw n. Chr., leggen de link bloot van *Baetica* met de provincie *Mauretania*

*Tingitana*². Zowel bouw materiaal (geïmporteerde Noord-Afrikaanse bakstenen) als constructietechniek (*opus africanus*) zetten dit in de verf (Roldán Gómez 1996, 815-816). Een axiaal en lineair grondplan en een *hypocaustum* met arcades en dubbele wand kenmerken ook dit gebouw (Nielsen 1993b, 120, fig. 114).

Andere publieke baden in *Baetica*, zoals het grote badencomplex uit de 1ste eeuw n. Chr. in *Carteia* (Cadiz, Spanje) (Roldán Gómez 1996, 808) of de 3de eeuwse baden van *Las Bovedas* (San Pedro de Alcántara, Spanje) waar sprake is van een octogonale vormen in het grondplan (Mora 1981, 51), tonen aan dat monumentaliteit en speelse vormen zeker niet onbekend waren in deze gebieden.

3.4 CASE-STUDIES IN HISPANIA CITERIOR

De provincie *Hispania Citerior*, bestaande uit de oostelijke Spaanse kuststrook, werd in 2de eeuw v. Chr. aan het rijk geannexeerd. Onder het principaat van Augustus was de provincie reeds aangevuld met centrale en noordelijke territoria (Curchin 1991, 53). De baden van Los Bañales, *Baetulo* en *Ampurias* schetsten een beeld van de badgewoontes in deze provincie (fig. 1).

De baden in Los Bañales (Uncastillo, Spanje), met een gebruiksfase tussen de 1ste en de 3de eeuw n.

² Onder Diocletianus (298 n. Chr.) werd Mauretania Tingitana ook daadwerkelijk tot de 'Spaanse' diocesen gerekend.

Chr., heeft enkele 'oudere' kenmerken van thermen-architectuur, zoals nissen in de wanden van de wachtzaal (*apodyterium*), uitsluitend rechthoekige vormen in het grondplan en het gebruik van *teguale mammatae* om een dubbele wand te vormen (Lasuén Alegre 2008, 217-228).

De '*Termas del Clos de la Torre*' in *Baetulo* (Badalona, Spanje) uit de 1ste of 2de eeuw vallen eveneens op door hun conservatisme op architecturaal vlak. De kleedruimte is opnieuw voorzien van nissen en het *caldarium* is van het zogenaamde Pomeiaanse type, met verhitte badkuip en een *labrum*. Er zijn geen sporen gevonden van wandverwarming en het ondersteunen van de *suspensura* gebeurt enkel door arcades (Guitart Duran 1976, 62-77). Het geheel doet zeer 'ouderwets' aan.

De restanten van de baden van *Ampurias* (Empúries, Spanje) dateren uit de 2de en 3de eeuw n. Chr., maar staan mogelijk bovenop een badhuis uit de vroege 1ste eeuw n. Chr. Vooral de waterbevoorrading via een waterput en mogelijk bijhorend waterrad zijn interessant. Het *hypocaustum* volgt het standaardsysteem met vierkante pijlers (Aquilué 2006).

Er zijn nog tal van andere badgebouwen ontdekt in de grootste provincie van het Iberisch Schiereiland, die wijzen op de grote verscheidenheid que omvang, luxe en planimetrie in dit gebouwtype. De twee thermen in *Clunia* (Peñalba de Castro, Spanje) wijzen op imperiale ambities enerzijds ('*Termas de los Arcos I'*) en experimenteren met andere vormen anderzijds

(octogonale en ronde zalen in de '*termas de los Arcos II'*') (Núñez Hernández 2008, 174, fig 7 & 176, fig. 8). De '*termas mayores*' in *Asturica Augusta* (Astorga, Spanje) kunnen eveneens tot het keizerlijke type worden gerekend (Búron Alvarez 2006, 296-297). Opvallend is ook de vroege datering (republikeins of Iulio-Claudisch) van meerdere baden, zoals het geval is in *Bracara Augusta* (Braga, Portugal) *Bellio* (Azaila, Spanje), *Segobriga* (Saelices, Spanje), *Aguilas* (Spanje) of *Valencia* (Spanje) (Mora 1981). Deze laatsten maakten zelf nog geen gebruik van een *hypocaustum* (Ribera i Lacomba 2006, 84).

3.5 EEN 'IBERISCHE' SPECIFICITEIT?

De architectuur van Romeinse badhuizen is zodanig verscheiden, dat het steeds moeilijk is om bepaalde kenmerken toe te schrijven aan een specifieke regio of provincie. Geen twee badhuizen in heel het Romeinse rijk zijn hetzelfde. Toch kunnen zo nu en dan weerkerende trends of bepaalde patronen worden herkend die in een gebied meer of minder ingang hebben gevonden. Daarbij moet men echter altijd in het achterhoofd houden dat er nooit kan gesproken worden over vaste regels of een onwrikbaar model. Het basisconcept van gradaties in hitte (opeenvolging *frigidarium*, *tepidarium*, *caldarium*) wordt steeds in een unieke architecturale vorm gegoten naargelang plaatselijke voorkeuren en creatieve ingevingen van de architecten.

Een eerste vaststelling is toch wel het grote aantal baden dat in het schiereiland heden ten dage werd gerepertorieerd, wat wil zeggen dat deze typische Romeinse traditie wel

degelijk ingang vond bij (een deel van) de lokale bevolking (Keay 1988, 138). Het belang dat aan dergelijke gebouwen werd gehecht, valt ook af te leiden uit hun locatie binnen het stadsweefsel, evenals de ruimte die er in de stadskern werd vrijgehouden om deze openbare faciliteiten in te planten. De baden van *Italica* (*La reina Mora*), *Clunia* (*Termas de los Arcos I*), *Bracara Augusta* of *Conimbriga* (Trajaans complex) werden op een groot areaal, op een prominente plaats in de stad, neergezet. Dat veel van deze baden bovendien in het stadscentrum werden gebouwd, dicht bij het forum, wijst er ook op dat deze gebouwen bij de oudste publieke faciliteiten moeten gerekend worden (Nielsen 1993a:65).

Een tweede belangrijk punt betreft de chronologie van de baden. Uit deze beknopte sample blijkt dat er reeds zeer vroeg Romeinse baden in het schiereiland werden gebouwd, vanaf de republikeinse periode (vb: in *Belligio*, *Arcobriga*, Valencia). Vele baden hielden, ook in latere periodes (o.a. in *Conimbriga* – *termas da Muralha*, *Baelo*, *Baetulo*, *Bracara Augusta*), vast aan de vroegste types grondplannen, zoals die in Italië vooral worden aangetroffen in Pompeii. Eenvoudige varianten van het lineaire type met een typisch "Vitruvisch" *caldarium* (met apsidale zijde en overliggende *alveus*), gebruik van een *labrum* (vb: de Augusteïsche baden van *Conimbriga* en de baden van *Baetulo*) en nissen in het *apodyterium* (vb: de baden van *Munigua*) bleven in trek. Hoewel het imperiale type weinig voorkwam, was het zeker niet onbekend (vb: in

Clunia, *Italica* of *Austurica Augustes*).

Als derde opmerking kan gewezen worden op enkele specifieke technieken in de werking van de baden. Het *hypocaustum* maakte in veel gevallen gebruik van arcades waarop de *suspensura*-vloer steunde, iets wat in de andere Romeinse provincies beduidend minder populair was. Ook parallelle muren in plaats van pijlers kregen soms de voorkeur (vb: Oost-baden in *Mirobriga*), een techniek die in Italië uitsluitend in de republikeinse periode werd gebruikt. Voorts waren ook de oplossingen voor de wandverhitting opvallend, met *tegulae mammatae* die nog lang doorleefden of het creëren van een dubbele wand (meestal via concave bakstenen of door terracotta nagels), opnieuw getuigend van "a certain conservatism, a retention of an outmoded model" (Nielsen 1993a:67).

4 De 'baden van het forum' in Ammaia

4.1 GEOGRAFISCHE EN HISTORISCHE SITUERING VAN AMMAIA

De antieke stad *Ammaia* ligt in het oosten van Portugal (Alentejo-regio), in São Salvador do Aramenha, een deelgemeente van Marvão (Portalegre-district). In de Romeinse Hoge Keizertijd behoorde de stad tot de provincie *Lusitania* en meer bepaald tot de *conventus Emeritensis* (fig. 1). De Romeinse stad zou *ex novo* gesticht zijn, vermoedelijk in het begin van de 1ste eeuw onder Augustus (Mantas 2000, 397; Pereira 2005a, 39). Ten laatste in 44-45 zou ze het statuut van *civitas* hebben verkregen (Alarcão

1990,23). Na een bloeiperiode in de 1ste en 2de eeuw, begon de politieke macht min of meer te wankelen. Toch moet het traditionele beeld van crisis in de tweede helft van de 3de eeuw met een korrel zout worden genomen, aangezien de archeologische vondsten uit *Ammaia* geenszins op een achteruitgang wijzen. Het is zelf eerder "*um período de estabilidade ou mesmo prosperidade*" (Pereira 2005b:63) met een duidelijke bloei in de handel. Deze periode van welvaart liep zelfs nog door tot in de 4de eeuw (Pereira 2005b:65). In de loop van deze eeuw werden ook de eerste sporen van het christendom

zichtbaar in *Ammaia*. Vanaf de 5de eeuw trad een langzaam verval van de stad in (Corsi & Vermeulen 2007), maar over de hele periode van "barbaarse invallen" is weinig geweten (Pereira 2005b:66). De ontvolking van de stad duurde voort in de 6de eeuw, met een exodus naar talrijke kleine dorpen in de omgeving (Taelman et al. 2008, 31). Met de komst van de islamieten in de 8ste eeuw is de stad bijna volledig verlaten (Oliveira & Pereira 2005, 75). In de loop van de 9de eeuw zal veel van het bouw materiaal uit de stad, zoals granietblokken, gerecupereerd worden (Taelman et al. 2009, 173).

Figuur 3. Stadsplan van Ammaia (Portugal) zoals gereconstrueerd uit de geofysische prospectie en de opgravingen. 1 = forum, 2 = baden, 3 = zuidelijke stadspoort (in Corsi et al. 2012, 138, fig. 11).

4.2 DE LOCATIE EN HET GRONDPLAN VAN DE BADEN

Het enige badgebouw dat tot nu toe is ontdekt in *Ammaia*, werd tussen 1996 en 2003 opgegraven door *Fundação Cidade de Ammaia* (Borges 2002, 91) en opnieuw tussen 2008 en 2011 door de Universiteit Gent. De restanten bevinden zich in het centrum van de antieke stad, net ten zuiden van het forum (fig. 3) (Mantas 2000, 415). Deze centrale ligging wijst erop dat dit gebouw waarschijnlijk gelijktijdig met het monumentale forum (Augusteïsch) is gebouwd (Pereira 2005a, 44) en dus een belangrijke rol innam in de monumentalisering van de stad.

Het huidige grondplan van het badhuis (fig. 4), dat slechts deels is gekend door een beperkt opgravingsvlak en door de verstoring van een moderne rijweg, vertoont weinig zekerheden. Voorlopig zijn enkel een groot zwembad (*natatio*), waarschijnlijk onoverdekt, en een kleiner niet verhit plonsbad (*piscina*) te herkennen. Een opeenhoping van uitgebroken waterbestendige mortel en tegels van hypocaustpijlers wijst op de aanwezigheid van een nog te ontdekken verhit gedeelte. De gekende muren articuleren zich uitsluitend in rechthoekige vormen. De geofysische prospectie die is uitgevoerd rondom het badhuis³

toont ook duidelijk de maximale extensie van het gebouw en de omliggende straten. Daaruit blijkt dat het huizenblok waarin dit badhuis is gelegen volgens dezelfde assen van het Augusteïsch forum is aangelegd en dus mogelijk gelijktijdig werd gebouwd. Of het badgebouw van bij aanvang werd geconstrueerd of nadien werd ingeplant in dit huizenblok is nog niet achterhaald.

Figuur 4. Grondplan van de baden van het forum in Ammaia (Portugal) (naar Corsi & Vermeulen 2012, 184, fig. 2).

³ Het betreft het detecteren van de magnetische weerstand van de bodem om anomalieën in het magnetisch veld van de aarde op te sporen. Bouwmateriaal, baksteen, ovens en dergelijken

veroorzaken immers afwijkende waarden (Gaffney & Gater 2003).

'De baden van het forum' in *Ammaia* behoren tot het standaardtype stadsbaden met eenvoudig grondplan. De aanwezigheid van een klein onverhit plonsbad (*piscina*) wijst op een koude zaal (*frigidarium*) in de onmiddellijke omgeving, terwijl de tegels van hypocaust-pijlers duidelijk maken dat er in een bepaalde fase van het gebouw ten minste één verwarmde zaal moet zijn geweest. Een grondplan met de gebruikelijke opeenvolging *frigidarium*, *tepidarium* en *caldarium* lijkt aannemelijk. Een *natatio* van dergelijke afmetingen wordt meestal gevonden in publieke baden, wat een interpretatie als privé-badhuis ietwat onwaarschijnlijker maakt (de Haan 2010, 77-80). Het mogelijk 'Iberisch tintje' van dit gebouw kan eventueel gezien worden in de conservatieve architectuur (geen ronde, ovale of polygonale vormen) en oriëntering (met de verhitte zalen gericht op het noorden) van het gebouw. De dichtste parallellen in dezelfde grootte-categorie (ca. 1600 m²) vindt men in *Conimbriga* (Augusteïsche baden en de 'termas do aquedoto').

4.3 HYPOTHETISCHE RECONSTRUCTIES VAN HET GRONDPLAN

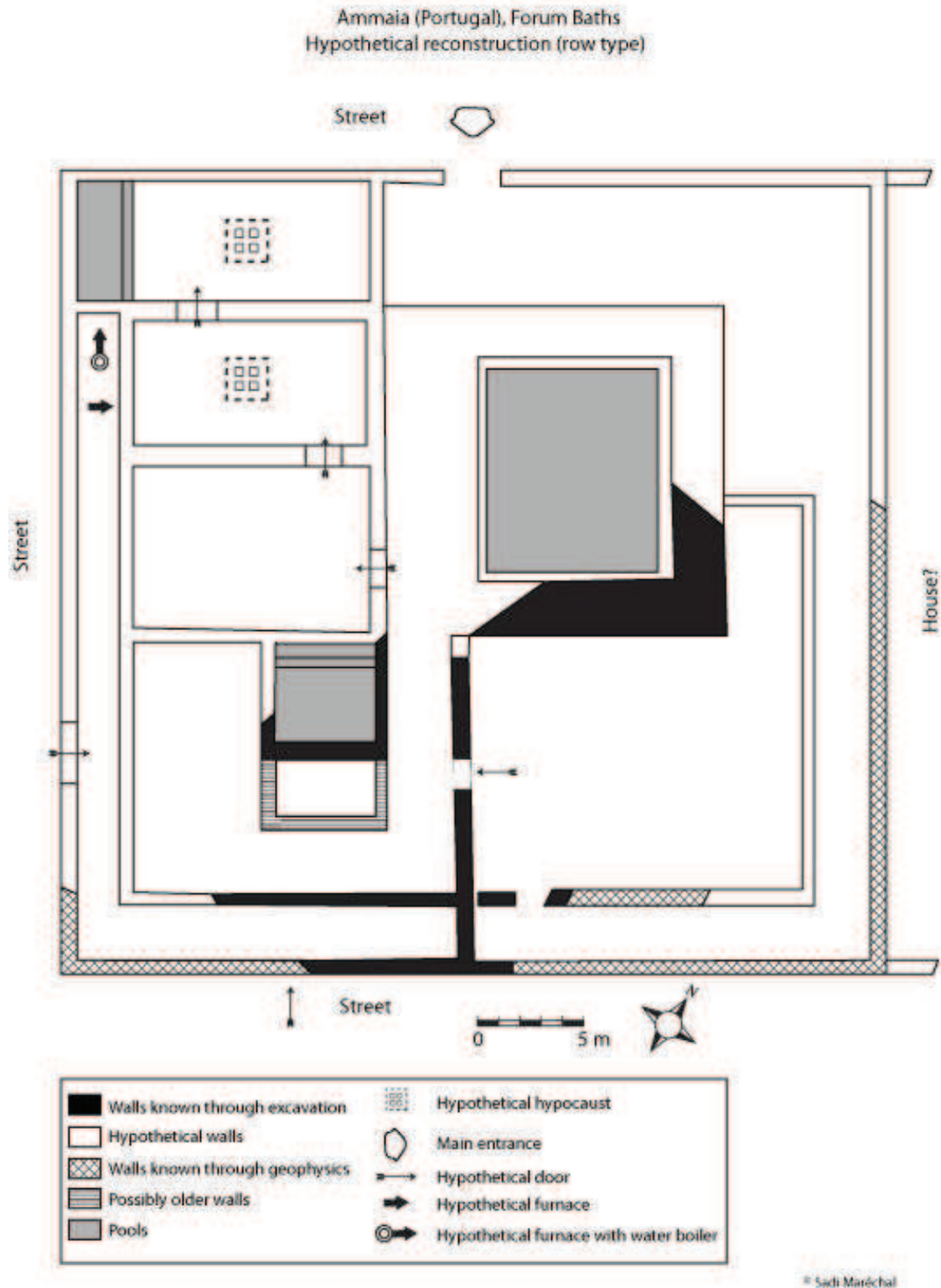
Op basis van de reeds blootgelegde structuren en de algemene kenmerken van het type eenvoudige stadsbaden, kan nu een poging worden ondernomen om het grondplan van dit badhuis aan te vullen en waar mogelijk ook te interpreteren.

De totale oppervlakte waarbinnen de baden werden gebouwd, is door de combinatie van opgravingen en geofysische prospectie gekend (zie *infra*). De simpele opeenvolging van een koude, lauwe en warme zaal in

een lineaire of circulaire configuratie is het meest plausibel. Daarbij zal de koude zaal in de buurt van het onverhit plonsbad hebben gelegen, ongetwijfeld ten noorden hiervan. Aldus zou dit *frigidarium* ook in verbinding staan met het zwembad. De verwarmde zalen, (*tepidarium* en *caldarium*) moeten zich dan eveneens ten noorden van zwembad en plonsbad hebben bevonden, aangezien in het zuidelijke (opgegraven) gedeelte van het badhuis geen enkel spoor van een *hypocaustum* in situ is gevonden. De dienstgangen en stookruimtes (*praefurnia*) moeten logischer wijze gezocht worden nabij de verhitte zalen en moeten gemakkelijk toegankelijk zijn vanaf de straat (voor de aanvoer van de brandstof en als ingang voor het personeel). Meestal bestaan deze zones uit niet meer dan een lange gang met op de geschikte locatie een haard (vb: *Conimbriga*, *Baelo*, *Baetulo*, *Belligio*, ...). In de baden van *Ammaia* komen de langwerpige ruimtes aan de zuid- of westzijde van het gebouw in aanmerking. Een mogelijke *palaestra* zou in de grote zone ten zuiden van het zwembad kunnen worden geplaatst. Uit de resultaten van het geofysisch onderzoek blijkt ook dat er in deze zone een soort porticus liep langs de zuid- en oostzijde. De rest van de zone was waarschijnlijk niet overdekt omwille van de grote overspanning die nodig zou zijn (ca. 380 m²). Andere zalen zoals de omkleedruimte, massagezalen of de toiletten die vaak bij en in badhuizen worden aangetroffen, waren misschien niet aanwezig en kunnen hoe dan ook niet geïdentificeerd worden in de huidige stand van het onderzoek. De hoofdingang van het

badgebouw lag waarschijnlijk aan de noordzijde, uitgevend op de belangrijke straat die langs het forum en de *basilica* liep. Als er zich effectief een *palaestra* in het zuiden

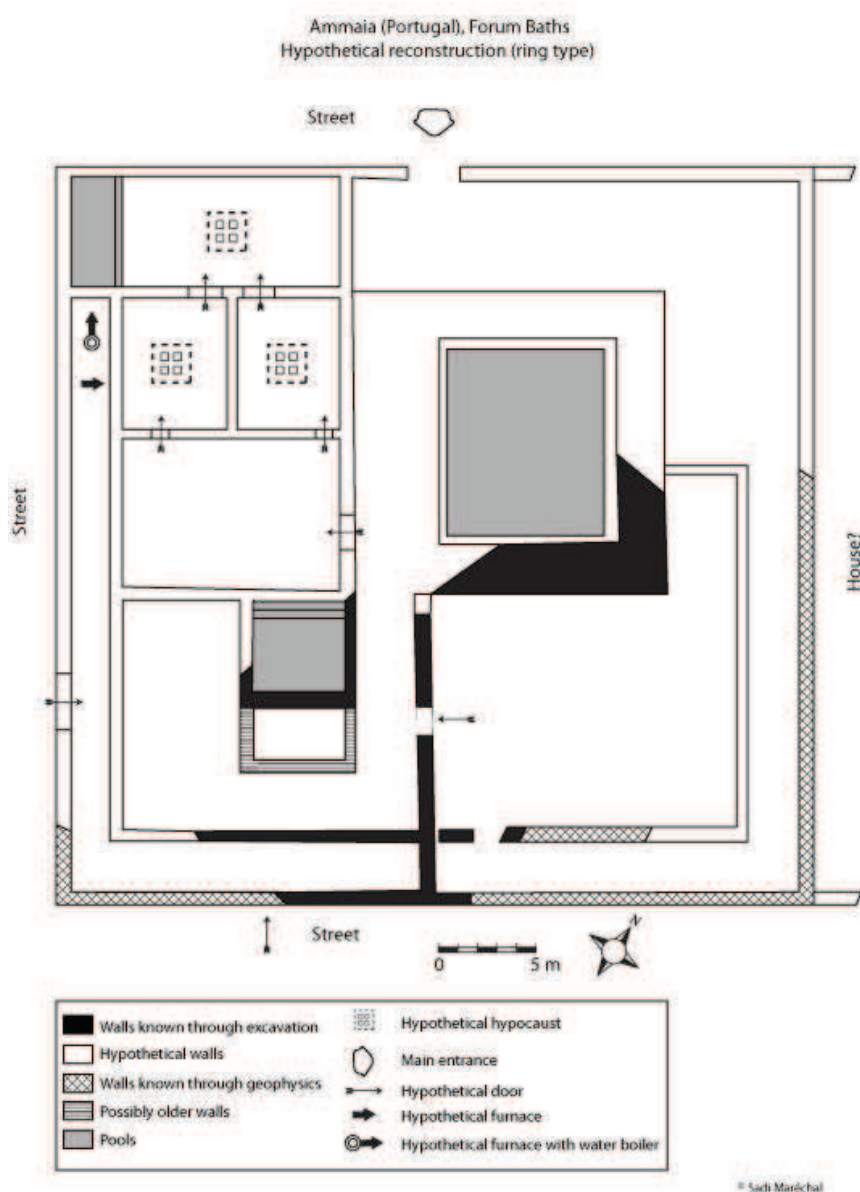
bevond, kon er ook hier een ingang zijn. De dienstingangen bevonden zich ofwel in het zuiden, ofwel in het westen.

Figuur 5. Hypothetische reconstructie van het grondplan van de baden in Ammaia (rijtype) (ontwerp: auteur).

Op basis van de voorgaande opmerkingen, kunnen nu enkele mogelijke articulaties van deze verschillende zalen worden voorgesteld. In de eerste hypothese (fig. 5) liggen de belangrijkste zalen mooi op één lijn (axiaal lineair) met in het zuiden de koude zalen en in het noorden de warme. De lengteas van de zalen heeft een oost-west oriëntering. Deze eenvoudige schikking laat de bezoekers toe om zich achtereenvolgens uit te kleden en te wassen, te zweten en zich

opnieuw te verfrissen (retrograad parcours). Het voordeel van deze configuratie op praktisch vlak, is dat de dienstruimte, gereconstrueerd in het westen (zie supra), zowel *tepidarium* als *caldarium* kan bedienen. Het *caldarium* kan aan de westzijde zodoende ook een rechtstreeks verhitte *alveus* hebben. De mortelkernen in de zone die hier wordt aangeduid als amb. D (fig. 4) zouden eventueel als fundering voor zuilen van een porticus hebben kunnen dienen.

Figuur 6. Hypothetische reconstructie van het grondplan van de baden in Ammaia (ringtype) (ontwerp: auteur).

Een andere, minder waarschijnlijke configuratie (fig. 6), vereist de toevoeging van een derde verwarmde zaal. Tussen *frigidarium* in het zuiden en *caldarium* in het noorden liggen dan twee kleinere warme zalen (vb: *tepidarium* en *sudatorium*) die elk verbonden zijn met deze beide zalen maar niet met elkaar. Zodoende zou de bezoeker dan een circulair parcours kunnen afleggen zonder tweemaal door dezelfde zaal te passeren. Het *sudatorium* ligt dan logischer wijze aan de westzijde, daar waar een directe verhitte ruimte door een haard mogelijk is. Het is alleszins niet onmogelijk dat dergelijke vroege baden reeds een derde verhitte ruimte hadden (vb: *Belligio*, *Ampurias*), maar het is de vraag of de architect de moeite zou hebben gedaan om een circulair parcours te creëren als het populaire lineaire type een eenvoudigere oplossing was.

Alternatieve hypothesen kunnen zeker niet worden uitgesloten. Verder onderzoek, zeker van het gedeelte onder de rijweg, is absoluut noodzakelijk om dit gebouw beter te begrijpen.⁴ De resultaten van de aardewerk-studie uit de opgravingen moeten overigens ook meer licht werpen op de interne chronologie van het gebouw en de successieve bouwfasen.

5 Besluit

De vroege introductie van de Romeinse badtradities in het Iberisch Schiereiland weerspiegelt zich in het grote aantal vroege badgebouwen dat gevonden werd in dit deel van het rijk. Opvallend genoeg blijven deze eenvoudigere types baden, gekenmerkt door een rechthoekige en lineaire planimetrie, zeer populair gedurende de hele Romeinse periode, ook nadat de infrastructuur in Italië was losgebroken uit de conventionele en rigide patronen. De arcades voor de creatie van een *suspensura* lijken trouwens ook de voorkeur te genieten boven traditionele rechthoekige pijlers. Dat badhuizen toch een lang en geliefd leven gegund waren, valt af te leiden uit hun grote aantal, hun prominente plaats in de stad (vaak als één der eerste publieke gebouwen) en hun lange gebruik met vele restauraties.

De baden van *Ammaia* passen mooi in het Iberisch plaatje. Eenvoudige, rechtlijnige vormen, een mogelijk vroege inplanting in het stadsweefsel en een conservatieve architectuur. Aangezien er nog maar weinig van het grondplan bekend is, zijn de bruikbare parallellen eerder schaars. Vooral de Augusteïsche baden van *Conimbriga* kunnen behulpzaam zijn om een beter inzicht te verwerven in de mogelijke configuratie en de belangrijkste bekommernissen van de architect. De hypothetische reconstructies van het grondplan moeten dan ook in die richting worden gezocht: een lineaire of cirkelvormige articulatie van een koude, lauwe en warme zaal, aangevuld met een zwembad en eventueel een sportruimte of binnentuin. De locatie van dit badgebouw, nabij het centrum van

⁴ De resultaten van het GPR onderzoek uitgevoerd in de zomer van 2011 werden voorgesteld in de doctoraatsstudie van Lieven Verdonck (UGent).

de stad, wijst alleszins op de belangrijke rol die het heeft vervuld in het dagelijkse leven van de inwoners van de stad: als trefpunt van de redenaars na hun speeches, als verzoenings-plaats voor een hard bevochten handels-contract in de basiliek of als ontspanning tijdens de luie namiddagen in de zomer. Zo belangrijk was dergelijk gebouw voor de Romeinen, zo belangrijk is dergelijk gebouw voor de archeologen bij het begrijpen van

een antieke stad. Immers geen betere plaats om zich onder te dompelen in de Romeinse cultuur dan in het lokale badhuis.

Dankwoord

Ik bedank prof. dr. F. Vermeulen (UGent), dr. D. Taelman (UGent) en dr. L. Verdonck (UGent) voor hun bijdrage bij het vergaren en het verwerken van de informatie voor dit artikel.

Bibliografie

ADAM J. P. 1984: *La construction romaine: matériaux et techniques*, Paris.

ALARCÃO J. 1988: *Roman Portugal, volume I: introduction*, Warminster.

ALARCÃO J. 1990: Identificação das cidades da Lusitânia portuguesa e dos seus territórios, in: GORGES J.-G. (Ed.), *Les Villes de Lusitanie Romaine: hierarchies et territoires, Table ronde internationale du CNRS*, Talence, 21-33.

ALARCÃO J. & ETIENNE R. 1977: *Fouilles de Conimbriga 1. L'Architecture*, Paris.

AQUILUÉ X., CASTANYER P., SANTOS M. *et al.* 2006: The Greek city of Emporion and its relationship to the Roman Republican city of Empúries, *Journal of Roman Archaeology* suppl. 62, 18-31.

BIERS W. R. 1988: Mirobriga: investigations at an Iron Age and Roman site in Southern Portugal by the University of Missouri-Columbia, 1981-1986. *BAR International Series* 451, Oxford.

BORGES S. 2002: A cidade romana de Ammaia as termas do forum (notícia preliminar), *Ibn Marúan, Revista cultural do Concelho de Marvão* 12, 85-97.

BRÖDNER E. 1977: Zur Entwicklungsgeschichte des Bades. 1. Teil, *Antike Welt* 8 (Heft 4), 45-56.

BRÖDNER E. 1983: *Die römischen Thermen und das antike Badewesen: eine kulturhistorische Betrachtung*, Darmstadt.

BURÓN ALVAREZ M. 2006: El Trazado Urbano de Asturica Augusta: Génesis y Evolución, in Anoniem, *Nuevos elementos de ingeniería romana. III Congreso de las Obras Públicas Romanas*, Salamanca.

CORSI C., JOHNSON P.S. & VERMEULEN F. 2012. A geomagnetic survey of *Ammaia*: a contribution to understanding Roman urbanism in Lusitania, *Journal of Roman Archaeology* 25, 121-145.

CORSI C. & VERMEULEN F. 2007: Elementi per la ricostruzione del paesaggio urbano e suburbano della città romana di Ammaia in Lusitania, *Archeologia Aerea* 13, 13-30.

CORSI C. & VERMEULEN F. 2012. Water in Ammaia. Infrastructures and leisure in a Roman town of Lusitania, in: KREINER R. & LETZNER W. (eds.), *SPA : sanitas per aquam: Tagungsband des Internationalen Frontinus-Symposiums zur Technik- und Kulturgeschichte der antiken Thermen ; Aachen, 18. - 22. März 2009*, Leuven, 183-187.

CURCHIN L. A. 1991: *Roman Spain: conquest and assimilation*, New York.

DE HAAN, N. 2010: *Römische Privatbäder. Entwicklung, Verbreitung, Struktur und sozialer Status*, Frankfurt am Main.

DELAINE J. 1989: Some observations on the transitions from Greek to Roman baths in Hellenistic Italy, *Mediterranean Archaeology* 2, 111-125.

DELAINE J. 1999: Bathing and Society, *Journal of Roman Archaeology* suppl. 37, 7 – 16.

FAGAN G. 1999: *Bathing in Public in the Roman World*, Ann Arbor.

FAGAN G. 2006: Bathing for health with Celsus and Pliny the Elder, *The Classical Quarterly* 56, 190-207.

GAFFNEY C. & GATER J. 2003: *Revealing the Buried Past: Geophysics for Archaeologists*, Stroud.

GINOUVES R. 1962: *Balaneutikè; recherches sur le bain dans l'antiquité grecque*. Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome. Série 1; 200, Paris.

GROS P. 1996: *L'Architecture romaine du début du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire. 1. Les monuments publics*, Paris.

GUIART DURÁN J. 1976: *Baetulo: topografía arqueológica, urbanismo e historia*, Monografías badalonesas no. 1, Badalona.

HAUSCHILD T. 1977: Exkurs. Bemerkungen zu Thermen und Nymphäum von Munigua, *Madrider Mitteilungen* 18, 284-286.

JONES M.W. 2000: *Principles of Roman Architecture*, London.

KEAY S. J. 1988: *Roman Spain*. Exploring the Roman world, London.

KEAY S.J. 2001: Romanisation and the Hispaniae, in: KEAY S. J. & TERRENATO N. (eds.) 2001. *Italy and the West: comparative issues in romanization*, Oxford, 117-145.

KULIKOWSKI, M. 2001: The interdependence of town and country in Late Antique Spain, in: T. BURNS & J. W. EADIE (eds.), *Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity*, East Lansing.

LASUÉN ALEGRE M.D. & NASARRE OTÍN E. 2008: El yacimiento arqueológico de Los Bañales (Uncastillo, Zaragoza): ensayo de actualización, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua* 21, 207-234.

MACDONALD W. 1986: *The Architecture of the Roman Empire II. An Urban Appraisal*, Yale Publications in the History of Art 35, New Haven & London.

MANTAS V.G. 2000: Asociedade luso-romana do município de Ammaia. In: GORGES J.-G & NOGALES BASARRATE T. (eds.), *IV Mesa Redonda Internacional, Sociedad y cultural en Lusitania romana*, Mérida, 391-420.

MANTAS V.G. 2004: A Lusitânia e o Mediterrâneo: identidade e diversidade numa província Romana, *Conimbriga* 43 (2004), 63-83.

MAYS L.W. 2010: A Brief History of Water Technology During Late Antiquity: Before the Romans. In: MAYS L.W. (ed.), *Ancient Water Technologies*, New York.

MORA G. 1981: Lãs Termas Romanas em Hispania, *Archivo Español de Arqueologia* 54, 37-86.

NIELSEN I. 1993a: *Thermae et balnea. the architecture and cultural history of roman public baths, i: text*, Aarhus.

NIELSEN I. 1993b: *Thermae et balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths, II: Catalogue and Plates*, Aarhus.

NÚÑEZ HERNÁNDEZ S.I. 2008: Conjuntos termales públicos en ciudades Romanas de la cuenca del Duero, *Zephyrus* LXII (julio-diciembre 2008), 163-193.

OLIVEIRA J. d. & PEREIRA S. 2005: Do Domínio Islâmico à "Reconquista Cristã" na Freguesia de S. S. da Aramenha. In: OLIVEIRA J. d. (ed.), *São Salvador da Aramenha. História e Memórias da Freguesia*, Ibn Maruán Revista cultural do Concelho de Marvão 13 (número especial), Marvão, 73-79.

PEREIRA S. 2005a: A Freguesia da Aramenha sob o Domínio Romano. In: OLIVEIRA J. d. (Ed.), *São Salvador da Aramenha. História e Memórias da Freguesia*, Ibn Maruan , Revista cultural do Concelho de Marvão 13 (número especial), Lisboa, 223-230.

PEREIRA S. 2005b: Da Desagregação do Império ao Período Visigótico na Freguesia de S. S. da Aramenha. In: OLIVEIRA J. (ed.), *São Salvador da*

Aramenha. *História e Memórias da Freguesia*, Ibn Maruán, Revista cultural do Concelho de Marvão 13 (número especial), Marvão, 63-71.

REIS M. P. 2004: *Las termas y balnea romanos de Lusitania*. Studia Lusitana, 1. Madrid.

RIBERA I LACOMBA A. 2006: The Roman foundation of Valencia and the town in the 2nd – 1st c. B.C., *Journal of Roman Archaeology* suppl. 62, 75-89.

ROLDÁN GÓMEZ L. 1996: Aspects constructifs des thermes romains de la Baetica. In: VISMARA C., RUGGERI P. & KHANOUSSI M. (eds.), *L'Africa Romana: atti del XI convegno di studio, Cartagine, 15-18 dicembre 1994*. Pubblicazioni del Dipartimento di storia dell'Università di Sassari 28, Ozieri, 791-823.

Taelman D., Deprez S., Vermeulen F. et al. 2008: "Lapidinae Ammaiensis": een geoarcheologische case-study voor de civitas Ammaiensis (noordelijke Alentejo, Portugal), *Tijdschrift voor mediterrane archeologie* 20.39, 28-36.

Taelman D., Deprez S., Vermeulen F. et al. 2009: Granite and rock crystal quarrying in the Civitas Ammaiensis (north-eastern Alentejo, Portugal): a geoarchaeological case study, *Babesch* 84, 171-182.

Trümper M. 2009: Complex Public Baths Buildings of the Hellenistic Period. A Case Study in Regional Differences. In: BOUSSAC M.-F., FOURNET T. & REDON B. 2009. *Le bain collectif en Egypte: Balaneîa = Thermae = Hamma ma t*, Cairo, 139-179.

Yegül F. K. 1981: The small city baths in classical antiquity and a reconstruction study of Lucian's «Baths of Hippias», *Archeologia Classica* XXXI, 108-131.

Yegül F. K. 1992: *Baths and bathing in classical antiquity*, New York.

Yegül F. K. 2010: *Bathing in the Roman World*, New York.

Archeologisch depotbeleid in Vlaanderen

Chris PUTMANS

[Eng]

The main issues in this article are the way archaeological depositories appear in Flanders, the problems concerning these depositories and how these can be solved. By means of a questionnaire and visits with an additional questionnaire, we have tried to answer the first two questions.

By studying the current initiatives and by formulating an alternative we hope to present a solution for these problems. More rules and guidelines are paramount, which will hopefully find their way in the new archaeology decree. With every possible solution it is key to work together and to unite expertise.

[Ned]

De vragen die centraal staan in dit artikel zijn hoe het depotlandschap er vandaag de dag in Vlaanderen uit ziet, welke problemen zich stellen en hoe deze mogelijk opgelost kunnen worden. Door middel van een enquête en werkbezoeken met een bijkomende vragenlijst wordt betracht op de eerste

twee vragen een antwoord te vinden. Door het bestuderen van de lopende initiatieven in Vlaanderen en het formuleren van een mogelijk alternatief proberen we om oplossingen te bieden voor de problemen. Heel belangrijk is dat er meer regels en richtlijnen moeten komen, die hopelijk zullen aanwezig zijn in het nieuwe archeologiedecreet. Bij alle mogelijke oplossingen voor deze problemen is het belangrijk om samen te werken en de expertise te bundelen.

1 Inleiding

Een archeologisch depot is meer dan louter een opslagplaats. Toch bekijken archeologen dit vaak louter op die manier. Een depot zou echter een integraal deel van zowel het praktische, uitvoerende archeologische proces als de archeologische onderzoekscyclus moeten zijn.

Binnen het bestek van dit artikel zullen we nagaan hoe het archeologisch depotlandschap er vandaag de dag in Vlaanderen uit ziet, welke problemen zich stellen en hoe we hier mogelijk een oplossing voor kunnen bieden. Er vond een enquête plaats bij depots om een beeld te krijgen van de huidige situatie. Daarnaast bespreken we ook 19 bezoeken,

afgelegd aan een selectie van deze depots, waar de depotverantwoordelijke een aantal bijkomende vragen beantwoordt heeft. Deze bezoeken en de enquête vestigden de aandacht op enkele probleempunten die zich stellen en op enkele initiatieven die lopende zijn in Vlaanderen.

Na de uiteenzetting van de werkwijze wordt een beknopt overzicht gegeven van het wettelijk kader waarin het depotlandschap functioneert en hoe dit invloed heeft op de praktijk. Vervolgens zullen enkele sprekende resultaten van de enquête en de aanvullende vragenlijst aan bod komen, en leiden we een aantal probleempunten af die zich stellen. Tot slot bekijken we hoe de lopende initiatieven en andere

mogelijkheden die problemen al dan niet kunnen oplossen.

2 Werkwijze

Bij de aanvang van dit onderzoek is het idee opgevat om een enquête af te nemen bij de verschillende spelers in het veld om een goed beeld te krijgen van de huidige stand van zaken inzake archeologische depots in Vlaanderen. Vooraleer daarmee begonnen kon worden zijn we in contact gekomen met de 'Denkgroep Archeologische Collecties'. Deze denkgroep was op het moment van kennismaking voornamelijk aan het werk rond depots en dit op drie manieren:

1. de bestaande en mogelijke archeologische depots in Vlaanderen in kaart brengen om een netwerk op te kunnen maken;
2. selectiecriteria opstellen, naar voorbeeld van English Heritage;
3. digitale opslag van archieven bekijken.

In 2009 ondernam de denkgroep archeologische collecties een soortgelijke enquête op de studiedag 'Is kiezen verliezen?', georganiseerd door de dienst Erfgoed van de Provincie Antwerpen op 20 februari 2009 (S.n. 2009). Deze enquête was nog niet verwerkt op het moment van kennismaking en we zijn met de denkgroep overeengekomen om hieromtrent samen te werken. We kregen de ingevulde enquête-formulieren voor verwerking, inclusief een lijst met instanties die de denkgroep nog van plan was te contacteren. 51 instanties werden aangeschreven, uiteindelijk hebben 40 instanties gereageerd. Eens de resultaten ingegeven waren in een

databank, waren deze makkelijker te raadplegen en te interpreteren.

Omdat de vraagstelling van de oorspronkelijke enquête anders was als deze vooropgesteld voor dit artikel, achtten we het noodzakelijk om de bestaande enquête uit te breiden in functie van mijn onderzoek. Daarom werden van de 51 oorspronkelijk aangeschreven instanties, 24 geselecteerd voor een bezoek. Uiteindelijk hebben 19 bezoeken plaatsgevonden. Ook deze resultaten werden in de databank ingevoegd.

Tijdens de bezoeken en de verwerking van de enquête zijn een aantal probleempunten aan het licht gekomen. De gesprekken met de depotbeheerders legden knelpunten bloot waar de Vlaamse depots mee worstelen. Via de websites van de provincies en via de depot-beheerders ontdekten we verschillende initiatieven die lopende waren.

3 Wettelijk kader

3.1 BEKNOPTE DUIDING WETTELIJK KADER

Archeologie behoort in België tot de culturele materies waarvan de bevoegdheid bij de Gewesten en de Gemeenschappen ligt. Hierdoor hebben de vier regio's (Vlaanderen, Wallonië, het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de Duitstalige Gemeenschap) hun eigen wetgeving in verband met het archeologische patrimonium ontwikkeld alsook eigen diensten en aparte instellingen die zich met het beheer van dit patrimonium bezig houden. Bovendien speelt de Europese gemeenschap op het vlak van archeologie een steeds grotere rol.

Het Verdrag van Malta (1992), ook wel de Conventie van La Valetta genoemd, is hiervan het meest opvallende voorbeeld. Het is een Europees Verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed. Het werd opgetekend in 1992, door België ondertekend in 2002 en door Vlaanderen geratificeerd in 2010. In dit verdrag staat de integratie van de archeologie in de ruimtelijke ordening centraal. Belangrijk hierbij is een proactief voorkomingsbeleid en het behoud van archeologische erfgoedwaarden *in situ*. Op het gebied van depotbeheer vinden we in het Verdrag van Malta de melding in Artikel 4 § 3 dat de ondertekende partij, zijnde de overheid, de verantwoordelijkheid heeft om passende bewaarplaatsen te voorzien voor de archeologische overblijfselen die van de oorspronkelijke verblijfplaats zijn verwijderd. De term 'passende bewaarplaats' is echter heel subjectief. Er wordt geen enkele richtlijn gegeven over de infrastructuur noch de manier van opslaan. Als de partij in kwestie het opslaan van vondsten in een vochtige kelder 'passend' vindt, dan houdt hij zich perfect aan de regels.

Als we op het Vlaamse speelveld nagaan welke regelgeving er is omtrent depotbeheer, dan vinden we bitter weinig. In het Archeologiedecreet¹ staat geen

enkele vermelding van depotbeheer. In de Uitvoeringsbesluiten van het Archeologie-decreet² vinden we een passage terug onder Afdeling 3 – Algemene voorwaarden voor het uitvoeren van archeologische opgravingen en archeologische prospecties in de bodem. In Artikel 14 § 1 lezen we dat een verbintenis nodig is om een volledig opgravingsarchief met alle stukken, tekeningen, plannen, foto's en vondstcatalogus op te bouwen, en de bestemming van dit opgravingsarchief vast te leggen.

In het Erfgoeddecreet³ wordt in Artikel 65 § 1 gesteld dat de Vlaamse Regering aan provinciebesturen of aan de rechtspersonen die rechtstreeks of onrechtstreeks onder determinerende invloed staan van de provinciebesturen, een jaarlijkse werkingssubsidie kan toekennen voor de uitvoering van een cultureel erfgoedbeleid. In § 2 licht men toe dat een werkingssubsidie beschikbaar is voor o.a. desgewenst de uitbouw van een regionaal depotbeleid, in overleg met de lokale besturen en de cultureel-erfgoedorganisaties, dat tegemoet komt aan de noden van het cultureel

¹ Het Decreet van 30 juni 1993 houdende bescherming van het archeologisch patrimonium, gewijzigd bij de decreten van 18 mei 1999, 28 februari 2003 en 10 maart 2006.

² Het Besluit van de Vlaamse regering van 20 april 1994 tot uitvoering van het decreet van 30 juni 1993 houdende de bescherming van het archeologische patrimonium, gewijzigd bij besluit van de Vlaamse Regering van 12 december 2003 en 20 juni 2006.

³ Het Decreet van 23 mei 2008 houdende de ontwikkeling, de organisatie en de subsidiëring van het Vlaams cultureel-erfgoedbeleid.

erfgoed dat aanwezig is op het grondgebied.

Dit gaat weliswaar niet specifiek over een archeologisch depotbeleid, maar om een ruimer erfgoedbeleid. De grens tussen archeologische depots en erfgoeddepots gaat hierdoor vervagen gezien archeologie een belangrijk deel uitmaakt van het erfgoed.

3.2 DE VERTALING IN DE PRAKTIJK

Door dit schrijnend gebrek aan begeleiding en richtlijnen gaat elke instantie zijn eigen weg op het vlak van depotbeheer. Door de vele preventieve opgravingen groeit het archief en de hoeveelheden vondsten enorm aan. De verschillende instanties die archeologisch materiaal bewaren – musea, universiteiten, IAD's, commerciële bedrijven, verenigingen, de Vlaamse gemeenschap, steden, gemeenten, provincie,... – slaan het archeologisch materiaal ieder op hun eigen manier op. Vaak kennen deze instanties een heuse historische achterstand, wat de drempel voor vernieuwing nog hoger maakt, daar het de kostprijs des te hoger maakt.

Door het gebrek aan richtlijnen voor het bewaren van vondsten en het feit dat dit ook niet nagekeken wordt, is er geen enkele zekerheid over de bewaaromstandigheden van vondsten bij particulieren. De vondsten die zich niet in een depot bevinden, zijn ook niet toegankelijk voor wetenschappelijk onderzoek of voor het grote publiek.

Omwille van het feit dat het erfgoeddecreet de bal bij de provincies legt, zijn deze bezig met elk een eigen depotbeleid uit te bouwen. Momenteel zijn

verschillende initiatieven lopende, maar we moeten afwachten hoe deze uitdraaien en hopen dat in het vernieuwde archeologiedecreet meer richtlijnen aanwezig zullen zijn.

4 Enquête

In de enquête informeerden we naar:

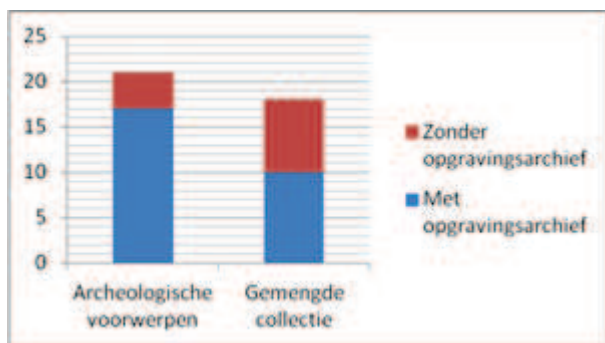
1. de aard van de collectie,
2. de eigendomstoestand van de collectie,
3. de herkomst van de collectie,
4. de aard van het depot (tijdelijk – definitief),
5. of de instantie verbonden is met anderen,
6. of de instantie samenwerkt met anderen,
7. de depotinfrastructuur,
8. de expertise (depotbeheerder – conservatie & restauratie)
9. de publiekswerking.

Tijdens de bezoeken is een bijkomende vragenlijst afgenomen met vragen rond de druk waaronder de depots staan, of het depot toegankelijk is voor derden, of ze standaardformulieren hebben voor overdracht. Ook is gepeild naar hun mening rond provinciale of regionale depots. Verder is geïnformeerd naar het opgravingsarchief en naar de digitale databank die ze al dan niet gebruiken.

Uit de antwoorden van de 40 instanties die deelnamen aan de enquête en de 19 werkbezoeken die plaatsvonden, werd een selectie gemaakt van de resultaten die pertinent zijn voor verder onderzoek.

4.1 HET OPGRAVINGSARCHIEF

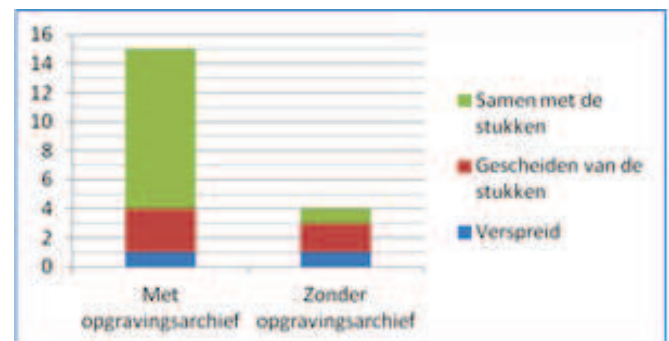
Uit de enquête blijkt dat het merendeel van de depots met archeologische voorwerpen ook over een opgravingsarchief beschikken en ongeveer de helft van de depots met een gemengde collectie; dit wil zeggen dat het depot buiten archeologisch, ook nog ander materiaal huisvest. (grafiek 1) Met het opgravingsarchief wordt bedoeld de documenten die bij de vondsten horen, zoals plannen, velddagboeken en andere geschreven nota's, foto's, ...

Grafiek 1. Aard collectie t.o.v. opgravingsarchief (enquête).

De meeste (15 van de 19) van de werkbezoeken betrof een instantie mét opgravingsarchief (grafiek 2). De enige instantie zonder opgravingsarchief die zei dat het zich toch samen met de stukken bevond was PAM Velzeke. Het opgravingsarchief bevindt zich officieel bij de buitendienst van het VIOE, maar deze resideren in hetzelfde gebouw, waardoor de documenten toch samen met de stukken bewaard kunnen blijven. Voor de opgravingsarchieven die zich gescheiden van de stukken bevonden, gaat het in de kolom 'met opgravingsarchief' om een locatie in een ander gebouw. In de kolom 'zonder opgravingsarchief' bewaart de opgravende instantie deze

documenten. Archeologen hebben de neiging om het opgravingsarchief bij te houden, ook als de volledige collectie elders wordt opgeborgen. Op deze manier verwatert de link tussen de documenten en de vondsten. Om de mogelijkheid te behouden later nog interpretaties uit de vondsten te halen, is het belangrijk om die link te vrijwaren. Er zou moeten getracht worden de vondsten en het opgravingsarchief samen op te slaan.

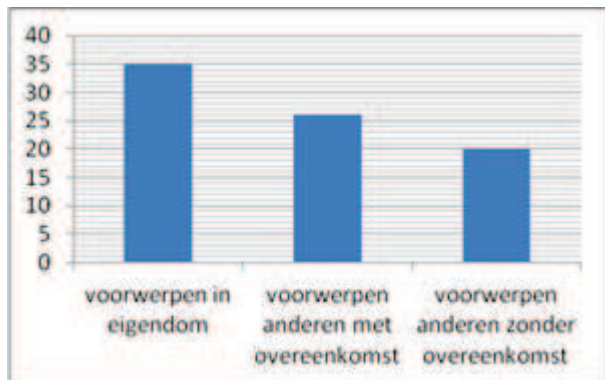

Grafiek 2. Opgravingsarchief gescheiden of samen met de stukken (bijkomende vragenlijst).

4.2 EIGENDOMSTOESTAND COLLECTIE

In de enquête werd gepeild naar waar de eigendomsrechten liggen van de aanwezige stukken (grafiek 3). Een duidelijke tendens is dat slechts drie instanties aangeven in de toekomst ook nog bereid te zijn voorwerpen van derden zonder overeenkomst op te nemen. Dit zijn telkens depotverantwoordelijken die alles aanvinkten bij deze vraag. Het is duidelijk dat de depots meer en meer geneigd zijn officiële overeenkomsten te sluiten over bruiklenen om verdere misverstanden te voorkomen. Het is belangrijk om aan te geven dat voor de 20 instanties die voorwerpen van derden in hun bezit hebben zonder overeenkomst, de eigenaars in

principe elk moment de vondsten terug kunnen vorderen. In dit geval is alle vat op de vondsten verloren.

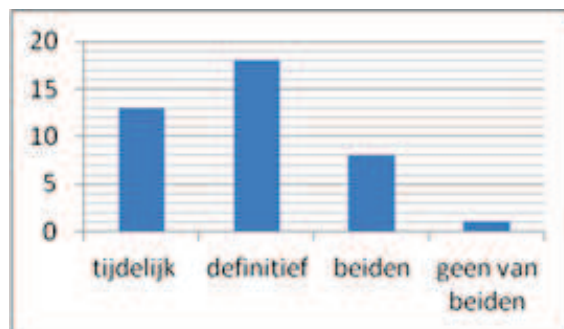
Grafiek 3. Eigendomstoestand collectie (enquête).

Uit de bijkomende vragenlijst is gebleken dat 11 van de 19 depots beschikten over standaard-formulieren voor overdracht. Twee instellingen gebruikten die van een andere instantie, en bij drie zijn hier plannen voor.

4.3 AARD DEPOT

Het totaal van antwoorden op de vraag naar de aard van de depot, tijdelijk of definitief, vindt zijn neerslag in de grafiek 4. De instantie die over geen van beide beschikt, gaf wel aan in de toekomst een definitief depot te wensen.

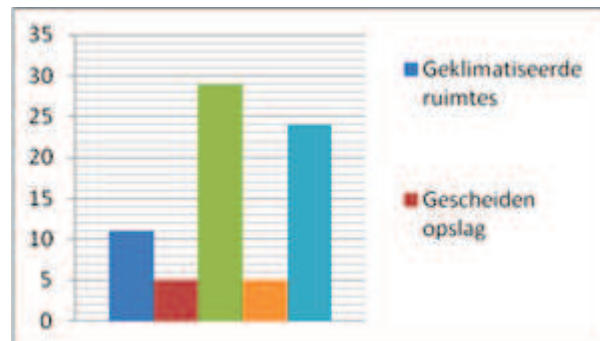
Opvallend is dat als we gaan kijken naar wat de aard van de depots zijn, we zien dat geen enkel bedrijf een definitief depot heeft. Ook geeft geen enkel bedrijf aan dit in de toekomst te wensen. Aan de hand van de bezoeken en de telefoon-gesprekken is duidelijk geworden dat veel bedrijven het de taak van de overheid achten in definitieve depots te voorzien.

Grafiek 4. Aard depot (enquête).

4.4 DEPOTINFRASTRUCTUUR

Grafiek 5 geeft de huidige depotinfrastructuur weer bij de instanties die deelnamen aan de enquête. Vooral op het gebied van geklimatiseerde ruimtes en de gescheiden opslag, maar ook wat betreft de quarantaine-ruimtes geven veel instanties aan deze infrastructuur naar de toekomst toe te willen voorzien. Iedereen wil een betere infrastructuur, maar dit kost geld en daar wringt het schoentje.

Grafiek 5. Depotinfrastructuur (enquête).

4.5 EXPERTISE

Slechts 23 van de 40 instanties die deelnamen aan de enquête beschikken over een depot-beheerder. Als we kijken naar de scholing gaat de voorkeur duidelijk uit naar een beheerder opgeleid als archeoloog. De functie is echter te vaak opgenomen door iemand die binnen de werking reeds een andere taak fulltime op zich neemt.

4.6 REGIONALE DEPOTS

Tijdens de werkbezoeken werd gepolst naar de mening van de depotbeheerder over regionale depots. Vijftien instanties zijn vóór het idee van regionale of provinciale depots, twee zijn tegen en twee hebben een dubbel gevoel. De algemene tendens is dat het archeologisch materiaal regionaal moet bewaard blijven zodat dat de link met de vindplaats niet verloren gaat. Eveneens zijn er praktische redenen: onnodige verplaatsingen worden vermeden als het materiaal dichtbij voorhanden is. Wel zou er op moeten toegezien worden dat het archeologisch materiaal de nodige aandacht krijgt. Als het om een erfgoeddepot gaat, dan moet er ook een archeoloog aanwezig zijn.

4.7 DIGITALE DATABANK

Veertien van de 19 instanties van de werkbezoeken beschikken over een databank, maar bij slechts vijf hiervan is in die databank de plaatsing van de vondsten in het depot verwerkt. Vier andere instanties beogen dit wel nog.

5 Problemen bij de huidige depotpraktijk

Uit de resultaten van de enquête en de gesprekken met de depotbeheerders zijn een aantal probleempunten gehaald die zich afspelen in de Vlaamse depots.

5.1 INFRASTRUCTUUR / VERPAKKINGSMATERIALEN

Als eerste pijnpunt kunnen de gebrekkige infrastructuur en verpakkingsmaterialen aangehaald worden. Het lijkt voor de hand liggend dat een depot op zijn minst

over voldoende rekken en kasten zou beschikken, maar zelfs dit is niet altijd het geval (fig. 1). De foto geeft een situatie weer waarbij de beschikbare rekken reeds vol zitten en het overige materiaal noodgedwongen op deze manier 'tijdelijk' wordt opgeslagen.

Figuur 1. Extreem voorbeeld gebrek infrastructuur.

Tijdens de bezoeken is ook opgevallen dat verpakkingsmaterialen niet altijd adequaat zijn, zeker bij depots met een historische achterstand. Figuur 2 toont een doos met oude verpakkingsmaterialen die de depotbeheerder van het VIOE verzameld heeft als illustratiemateriaal. Op figuur 3 ziet u hoe het wél moet.

Figuur 2. Voorbeeld slechte verpakkingsmaterialen.

Figuur 3. Voorbeeld van correct verpakken.

De voormalige conservatiespecialiste van het VIOE, Ansje Cools (2009), heeft een handleiding geschreven over het correct verpakken van archeologisch materiaal, maar niet iedere depotbeheerder heeft hier kennis van en zeker niet in elk depot kan geld vrijgemaakt worden voor de toepassing van deze richtlijnen. Er zijn bijgevolg depots waar het glas en het metaal samen met de keramiek in kartonnen dozen wordt bewaard, maar evenzeer andere waar het metaal bijvoorbeeld correct is bewaard in luchtdichte plastic dozen met silica-gel.

5.2 NIET-ONDERZOCHE CONTEXTEN

In de depots zitten geregeld contexten die nog niet (volledig) onderzocht zijn. Vaak zijn dit vondsten uit een opgraving door een commercieel bedrijf. Die maken een basisrapport op, de vondsten verdwijnen in een depot en de vraag is vervolgens of ooit nog iemand die context volledig zal onderzoeken.

5.3 HISTORISCHE ACHTERSTAND

Sommige depots kennen een grote historische achterstand, met ondermeer vondsten die niet correct verpakt zijn en verpakkingsmaterialen die aan vervanging toe zijn (fig. 4). Hoe groter de

achterstand, hoe hoger het prijskaartje om dit *up to date* te krijgen en hoe hoger de drempel om dit daadwerkelijk te doen.

Figuur 4. Voorbeeld van verpakkingsmateriaal dat dringend aan vervanging toe is

5.4 FINANCIËLE VERANTWOORDELIJKHEID

Het is vaak onduidelijk wie de financiële verantwoordelijkheid draagt voor het opbergen van vondsten. Is dit de veroorzaker van de opgraving, de eigenaar van de vondsten of het depot zelf? Dit is niet altijd duidelijk en hier moeten telkens goede afspraken rond gemaakt worden.

5.5 EIGENDOMSRECHT VONDSTEN

Het is ook belangrijk de eigendom van de archeologische vondsten te bekijken. Vondsten uit archeologische opgravingen zijn in België volgens de eigendoms wet in het Burgerlijk Wetboek bezit van de grondeigenaar. Dit zorgt voor heel wat problemen: door de overerving van vondsten kan versnippering ontstaan en kan de context verloren gaan. Ook door verkoop aan

bijvoorbeeld antiekwijken kan veel verloren gaan. Bij het aanvraagformulier voor een opgravingsvergunning moet wel een overeenkomst toegevoegd worden waarin het eigendomsrecht geregeld wordt. Zoals boven aangehaald, bestaat er altijd de kans dat de eigenaar de vondsten liever in een kast in zijn woonkamer zet dan in een depot.

5.6 OVERZICHT

Een volgend probleem is dat er geen overzicht is van welke vondsten zich waar bevinden. Het is verplicht om bij de aanvraag van een opgravingsvergunning aan te geven waar de vondsten ondergebracht zullen worden, maar wat er nadien mee gebeurt, wordt niet doorgegeven. Het kan ook zijn dat bij de opgraving uitzonderlijk veel of uitzonderlijk grote stukken worden opgegraven die de vooropgestelde instantie niet kan huisvesten, of wordt na enkele jaren een gedeelte uitgeleend. Ook de voornoemde eigendomstoestand speelt hierin een rol. Als de vondsten naar een particulier zijn gegaan, kunnen die na enkele jaren verspreid geraken onder familieleden of doorverkocht worden zonder dat hier een overzicht van bestaat. In deze gevallen gaat de link met het opgravingsarchief en dus de context onherroepelijk verloren.

5.7 PLAATSGEBREK – INSTANTIES DIE ENKEL TIJDELIJKE DEPOTS WILLEN

Een ander groot probleem is het plaatsgebrek. Uit de enquête is gebleken dat de meeste depots onder aanzienlijke druk staan, op een paar uitzonderingen na. Er zijn ook instanties die enkel een tijdelijk

depot willen. Zoals eerder aangehaald, achten de commerciële bedrijven het de taak van de overheid om in definitieve depots te voorzien. Maar dan moeten die depots er natuurlijk wel zijn. Bestaan deze niet, dan gaan de vondsten naar andere instanties, die vaak zelf al met een plaatsgebrek kampen.

5.8 AFWEZIGHEID IN HET ONDERWIJS

Als laatste zouden we willen aanhalen dat er binnen de archeologieopleidingen, zowel in Leuven als in Gent, amper aandacht is voor depotbeheer, informatiebeheer, of zelfs maar het correct verpakken van archeologisch materiaal. Er zijn weinig afgestudeerden die weten hoe ze correct moeten handelen indien ze bijvoorbeeld een vochtig stuk hout uit de grond halen. Zij die het wel weten, hebben dit waarschijnlijk te danken aan hun stage. Dit is wellicht eerder een conservatieprobleem dan een depotprobleem, maar ook dit wordt amper of niet besproken. Deze situatie heeft veel te maken met onderbestaffing, maar het probleem kan niet ontkend worden.

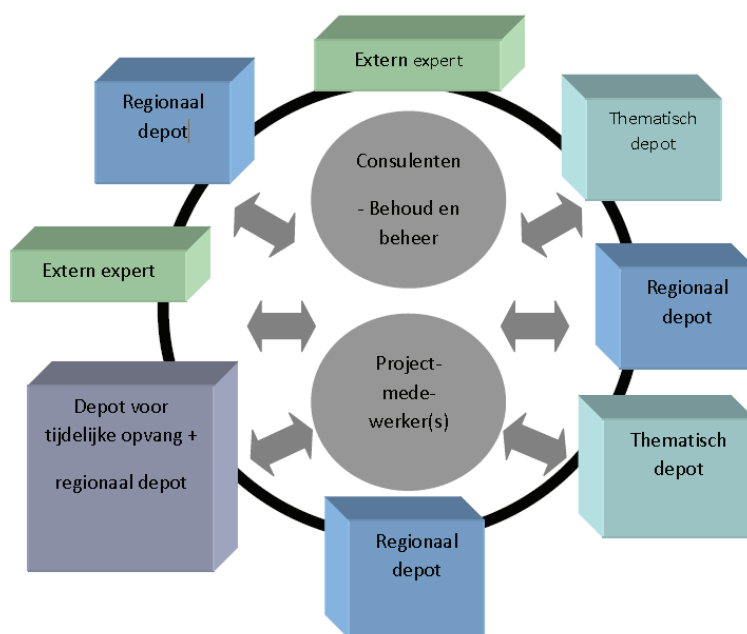
6 Mogelijke oplossingen

De laatste jaren is het bewustzijn dat een gedegen depotbeleid noodzakelijk is aanzienlijk gestegen. Door het bovenvermelde erfgoed-decreet zijn de provincies hieromtrent in gang geschoten en elke provincie heeft dit nu anders ingevuld. Verschillende initiatieven zijn lopende: in Antwerpen wordt gewerkt aan een Provinciaal Archeologisch Depot dat vondsten van commerciële bedrijven zal ontvangen, in West-Vlaanderen werkt men aan een netwerk van

gespecialiseerde depots waarvoor trekkers worden aangeduid, in Vlaams-Brabant wil men de bestaande depots organiseren in een netwerk met nadruk op nooddepots en in Limburg wordt een erfgoeddepot georganiseerd in de kazernes van Tongeren, waar zowel archeologie als ander erfgoed in ondergebracht zullen worden. Hieronder zal kort overlopen worden welke problemen door deze diverse benaderingen opgelost kunnen worden.

6.1 NETWERK

De meeste initiatieven en modellen van de provincies gaan uit van een netwerk. Of het een centrale koepelorganisatie, een netwerk met regionale depots of met thematische depots betreft, het belangrijke aan deze netwerken is dat er sprake is van samenwerking. De kennis en expertise van de individuele instanties wordt gebundeld – al dan niet door middel van consultants centraal in het netwerk, zoals in het model van West-Vlaanderen (figuur 5) (Steen *et al.* 2008).

Figuur 5. Theoretische weergave interactieve netwerk West-Vlaanderen

Netwerken kunnen een positieve invloed hebben op een aantal van de vooropgestelde problemen:

- Infrastructuur / Verpakkingsmaterialen

Indien er consultants aanwezig zijn in het netwerk, sensibiliseren en ondersteunen zij de andere depots. Maar ook zonder consultants raakt de expertise van een regio of een provincie

gebundeld, waardoor er meer kennis komt omtrent adequate infrastructuur en correcte verpakkingsmaterialen. In de thematische depots zal men extra aandacht kunnen besteden aan veeleisende materialen, al moet wel rekening gehouden worden dat met de oprichting van thematische depots de context uiteen gerukt is. Deze netwerken doen natuurlijk weinig aan het

kostenplaatje van de infrastructuur.

- Niet-onderzochte contexten

De netwerken bieden geen rechtstreekse oplossing voor de niet-onderzochte contexten, maar over het algemeen kan men wel stellen dat door samenwerkingsverbanden te sluiten de algemene aandacht voor het depot verhoogd zal zijn en de kwaliteit zal stijgen. Wanneer de niet-onderzochte contexten op een adequate manier beheerd worden, blijft het langer mogelijk om ze alsnog te onderzoeken.

- Historische achterstand

Ook voor de historische achterstand geldt het dat door samenwerkingsverbanden de aandacht zal verhogen. Door meer kennis over behoud en beheer kan het besef groeien dat de historische achterstand aangepakt moet worden.

- Plaatsgebrek – instanties die enkel tijdelijke depots willen

De meeste modellen beschikken over additionele depots, waardoor het plaatsgebrek zal dalen. Instanties die enkel een tijdelijk depot willen, kunnen hun vondsten kwijt in een regionaal/provinciaal/thematisch depot, zonder extra druk te leggen om de reeds bestaande depots.

6.2 SELECTIE

In september 2010 gaf Liesbeth Van Camp, de depotbeheerder van het VIOE, een presentatie tijdens de vergadering van de 'Denkgroep Archeologische Collecties'. In deze presentatie werpt zij een blik op de mogelijkheden voor selectie in

archeologische depots. Ze stelt daarin een model voor van *selectie assessment met selectieklassen*. De vondstassemblages worden opgedeeld in vijf selectieklassen:

1. permanent bewaren,
2. te herzien,
3. periodiek te herzien,
4. afstoten en documenteren – met een onderverdeling in
 - a. schenking,
 - b. herbestemming
 - c. vernietiging,
5. destructief onderzoek.

Door de collectie op te delen in selectieklassen open je de mogelijkheid voor het afstoten van vondsten (selectieklasse 4), waardoor uiteraard meer ruimte gecreëerd wordt in het depot. Wanneer bijvoorbeeld de reconstructie van het vondstmateriaal en documentatie onmogelijk geworden is door slechte deponering is alle zin van bewaren verdwenen.

6.3 EXPERTISECENTRUM

Een ander mogelijk initiatief is een expertisecentrum op Vlaams niveau. Op dit ogenblik lopen een heel aantal initiatieven op provinciaal niveau, maar nog niets concreets op Vlaams niveau.

Een deel van dit expertisecentrum zou bestaan uit een Centrale Archeologische Depot Inventaris (CADI). Een Centrale Archeologische Inventaris (CAI) bestaat al, die een overzicht tracht te vormen van alle sites in Vlaanderen, maar de CADI zou weergeven waar de vondsten van die sites zich nu bevinden. In

deze databank zouden we kunnen opnemen:

- De site
- Het jaar van opgraven
- Locatie (instantie – adres – contactpersoon), zowel van vondsten als documentatie
- Materiaalsoort + datering (bv. Keramiek – ijzertijd)
- Of de context al dan niet onderzocht is
- Zo ja, de referenties naar het gepubliceerde materiaal

Een groot voordeel hiervan is dat we zo een overzicht krijgen van waar zich nog contexten bevinden die nog niet onderzocht zijn. Zo kan een onderzoeker naar Mesolithisch materiaal bijvoorbeeld een niet onderzochte context vinden waar hij het bestaan niet vanaf wist, maar die misschien wel van cruciaal belang kan zijn voor zijn/haar onderzoek. Studenten die een materiaalstudie willen doen over bijvoorbeeld ijzertijdkeramiek kunnen dit dan op een relatief eenvoudige manier. Als dusdanig kan misschien de opgebouwde achterstand – mede door de commerciële bedrijven – een beetje ingehaald worden. Het is ook mogelijk om een overzicht naar de beschikbare referentiecollecties hierin op te nemen.

Dit expertisecentrum kan op Vlaams niveau advies verstrekken over infrastructuur, beheer, databanken, verpakkingsmaterialen, conservatie, bruikleen, eigendomsrechten, financiële verantwoordelijkheid enz. In West Vlaanderen (Steen *et al.* 2008) en Vlaams-Brabant (Steen *et al.* 2010) zullen deze taken vervuld worden door de consultants in het

netwerk, maar niet alle provincies beschikken of zullen beschikken over een dergelijk netwerk. Op het gebied van bruikleen, eigendomsrechten en financiële verantwoordelijkheid zou het ook een pluspunt zijn om in elke provincie dezelfde principes te hanteren. Op die manier kunnen alle depots, zelfs de particulieren die een kast met archeologische vondsten in eigendom hebben, meegenieten van de expertise van de grotere depots.

Financieel lijkt dit initiatief haalbaar te zijn. Er worden geen extra depots opgericht, dus moet enkel een loon voorzien worden voor de medewerker(s) en een kantoor, hetgeen in het gebouw van het VIOE zou kunnen ondergebracht worden. Indien er geld beschikbaar is, zou overwogen kunnen worden om een soort beurs toe te kennen aan depots die willen vernieuwen / verbeteringen aanbrengen.

In combinatie met de initiatieven van de provincies – als deze zich blijven inzetten voor de depots – kunnen stelselmatig alle gestelde problemen opgelost worden. Uiteraard vereist dit een blijvende inzet van alle spelers in het veld. De denkgroep archeologische collecties is bezig met een aantal goede initiatieven, zoals het ontwikkelen van selectiecriteria en de hoop is dat deze denkgroep zich hiervoor zal blijven inzetten.

Voor het probleem van de afwezigheid in het onderwijs zal ook bij de universiteiten het bewustzijn dat een gedegen depotbeleid noodzakelijk is aangewakkerd moeten worden. Initiatieven zoals lezingen of gastcolleges hieromtrent zouden reeds een stap in de goede richting zijn.

7 Besluit

In Vlaanderen is op wetmatig en uitvoerend vlak een schrijnend gebrek aan richtlijnen voor archeologische of andere erfgoed-depots. De provincies zijn sinds het nieuwe erfgoed-decreet voorzien van een jaarlijkse werk-subsidie voor de uitvoering van een cultureel-erfgoedbeleid en sindsdien zijn een aantal goede initiatieven rond depotwerking opgestart. Hierdoor is ook het bewustzijn gegroeid dat een gedegen depotbeleid noodzakelijk is. De denkgroep archeologische collecties draagt bij tot dit bewustzijn en naar de toekomst toe dient dit bewustzijn zich te verspreiden over heel Vlaanderen, tot bij de kleinste erfgoed-bewaarders. Een blijvende aandacht voor depotwerking is dus noodzakelijk.

De probleempunten die te onderscheiden vielen – infrastructuur, niet-onderzochte contexten, historische achterstand, financiële verantwoordelijkheid, eigendomsrecht, overzicht, plaats-gebrek en afwezigheid in het onderwijs – kunnen niet in één vingerknip opgelost worden, maar men is op de goede weg. De meeste onderzoekers stellen één of ander

samenwerkingsverband voor en dat is heel belangrijk. Door samenwerking kan kennis gebundeld worden en kan men komen tot adequate en duurzame manieren van behoud en beheer. Ook moeten telkens goede afspraken gemaakt worden rond registratie, financiële verantwoordelijkheid enzovoort. De hoop is dat in het nieuwe archeologiedecreet de depot-problematiek geïmplementeerd wordt, zodat het bewustzijn nog kan vergroten en de nodige fondsen vergaard kunnen worden. De opstelling van een CADI kan het veld alleen maar ten goede komen, maar dit moet in combinatie gebeuren met de initiatieven van de provincies. Het is niet één maar een combinatie van initiatieven dat mogelijks de oplossing kan bieden.

Dankwoord

Graag had ik Prof. dr. Jeroen Poblome bedankt voor de goede begeleiding en het nalezen van dit artikel. Ook de denkgroep archeologische collecties verdient dank voor de vlotte samenwerking. Een speciale dank voor Liesbeth Van Camp voor het mij bezorgen van extra informatie en aan Koen Goeminne voor de ICT-assistentie.

Bibliografie

Alle foto's komen uit de eigen mediabibliotheek.

Alle grafieken zijn door de auteur vervaardigd.

S.n. 2009: *Studiedag Is kiezen verliezen? Archeologische collecties in depots in Vlaanderen: op zoek naar toepasbare selectiecriteria* [online],

http://www.provant.be/nieuws/vrije_tijd/cultuur/erfgoed/nieuwsitem_erfgoed_studiedag_i.jsp (geraadpleegd op 21 Februari 2011).

COOLS A. 2009: *Inpakken, een kunst. Het verpakken van archeologische vondsten*, Brussel.

DE RUYSSER S. 2004: *De wenselijkheid en de mogelijkheden van een gemeenschappelijke depotwerking in een stedelijke context* [online], http://www.faronet.be/files/pdf/pagina/de_wenselijkheid_en_de_mogelijkheden_0.pdf, (geraadpleegd op 24 februari 2011).

DRIESEN P. 2003: *Wenselijkheids- en haalbaarheidsstudie voor een open, geïntegreerde en integrale depotwerking in Limburg* [online], http://www.faronet.be/files/pdf/pagina/depotwerking_rap_l_volledig.pdf, (geraadpleegd op 24 februari 2011).

DRIESEN P. & WESEMAELE. 2001: *Standaarden voor de registratie van archeologische objecten in een museale context*, Registratie en automatisering van museale collecties 6, Brussel.

MONSIEUR P. 1999: *Archeologische collecties*, Beheer, conservatie en restauratie van museale collecties 2, Brussel.

S.n. 2009: *Studiedag Is kiezen verliezen? Archeologische collecties in depots in Vlaanderen: op zoek naar toepasbare selectiecriteria* [online], http://www.provant.be/nieuws/vrije_tijd/cultuur/erfgoed/nieuwsitem_erfgoed_studiedag_i.jsp, (geraadpleegd op 21 februari 2011).

STEEN I. & VAN DEN NIEUWENHOF P. 2008: *Naar een regionaal erfgoeddepotbeleid in de provincie West-Vlaanderen* [online], http://www.west-vlaanderen.be/genieten/Cultuur/erfgoed/Documents/studie_erfgoeddepots.pdf, (geraadpleegd op 24 februari 2011).

STEEN I. & VAN DEN NIEUWENHOF P. 2010: *De mogelijkheden van een regionaal erfgoedbeleid in de provincie Vlaams-Brabant*, Leuven.

De lokale bronsmuntslag in de regio van Pisidië en Pamphylië tijdens de derde eeuw n.C.

Fran STROOBANTS

[Eng]

This study aims to reconstruct and explain the rich civic coin production in Pisidia and Pamphylia during the third century AD, a period when these two regions in the southwest of Asia Minor went through a distinct military, socio-economic and monetary evolution. Firstly, a quantitative analysis is carried out to reconstruct a regional mean of coin production. Secondly, the observed patterns and evolutions are analysed by means of some urban case-studies. In many cases the cause for an increase in coin production can be related to an increased military presence and/or the organisation of large-scale agones hieroi. However, some cities show a lack of active minting when one of these phenomena occurred. When a city had other stocks of small change at their disposal, there seems to have been no necessity to mint their own coinage, even during periods of increased purchasing power. In this way, it is possible that some kind of regional system existed with cities increasing their coin production at alternating intervals and only when strictly necessary, depending on the presence of absence of external stocks of small change.

[Ned]

Deze studie tracht de stedelijke bronsmuntslag in Pisidië en Pamphylië in kaart te brengen voor de derde eeuw n.C., een periode waarin deze regio's in het zuidwesten van Asia Minor een opmerkelijke militaire, socio-economische en monetaire ontwikkeling doormaakten. Ten eerste wordt via een kwantitatieve analyse een regionaal gemiddelde voor de muntproductie gereconstrueerd. Ten tweede worden de waargenomen patronen en evoluties geanalyseerd aan de hand van enkele stedelijke case-studies. Een toename in muntproductie blijkt in vele gevallen veroorzaakt te zijn door een verhoogde militaire activiteit en/of de organisatie van grootschalige agones hieroi. Wanneer een stad echter beschikte over een voldoende voorraad aan kleingeld, werd de eigen muntproductie niet opgedreven, ondanks een eventuele toename van de koopkracht. Op deze manier lijkt er een soort regionaal systeem te hebben bestaan, waarbij steden afwisselend overgingen tot aanmunting en enkel wanneer dit strikt noodzakelijk was, afhankelijk van de aan- of afwezigheid van externe voorraden aan kleingeld.

1 Inleiding

Toen het muntatelier te Perge omstreeks het jaar 276 n.C. voorgoed zijn deuren sloot, kwam er een definitief einde aan de eeuwenlange traditie van lokale muntslag in het Oosten. Deze technologie kwam reeds ten tijde van de Griekse en Hellenistische onafhankelijke *poleis* tot ontwikkeling en zette zich ook

tijdens de eerste drie eeuwen van de Romeinse overheersing verder, wanneer verschillende stedelijke centra in de Oost-Romeinse provincies een eigen productie van bronzen kleingeld kenden. Deze stedelijke muntslag vormt sinds het midden van de vorige eeuw een belangrijk onderzoeksthema in het veld van de numismatiek, geschiedenis en archeologie. Via studies van de productie- en

circulatiepatronen, de iconografie en de metrologie wordt getracht de monetaire ontwikkelingen binnen hun historische context te plaatsen. In zowat elk van deze studies wordt melding gemaakt van een bijzondere regionale ontwikkeling tijdens de laatste helft van de derde eeuw. Wanneer ongeveer alle stedelijke muntateliers omstreeks de regering van Gallienus (260-268 n.C.) hun aanmunting van bronsmunten voorgoed hadden stopgezet, bleven een aantal ateliers in Pisidië en Pamphylië, twee geografische regio's in het zuidwesten van *Asia Minor* of het huidige Turkije, nog aanzienlijke hoeveelheden munten slaan tijdens de regeringen van keizer Claudius II Gothicus (268-270 n.C.), Aurelianus (270-275 n.C.) en Tacitus (275-276 n.C.). Ondanks deze opvallende evolutie op regionale schaal, werd de zeer rijkelijke derde-eeuwse muntslag van Pisidië en Pamphylië nog nooit aan een individuele studie onderworpen. Hier wil dit artikel dan ook verandering in brengen: het betreft een exhaustieve studie van de derde-eeuwse productie van bronsmunten in de regio van Pisidië en Pamphylië, waarbij naast het reconstrueren en analyseren van de evoluties in aanmunting getracht wordt deze patronen binnen de historische ontwikkeling van de regio te verklaren.

2 Socio-economische ontwikkelingen in het derde-eeuwse Pisidië en Pamphylië

Tijdens de derde eeuw n.C. werd het Romeinse Rijk voor het eerst in zijn geschiedenis met een continue druk aan zowel de oostelijke als westelijke grenzen geconfronteerd, wat tot grootschalige politieke,

economische, sociale en morele veranderingen leidde. Dit was niet in het minst het geval voor de regio van Pisidië en Pamphylië, gelegen in het zuidwesten van *Asia Minor* (fig. 1). Het gebied bood in het zuiden toegang tot de Middellandse Zee en was in het westen, noorden en oosten beschermd door natuurlijke barrières van gebergten (zie o.a. Mitchell 1993, 70-71; Brandt 2005, 12-19; Grainger 2009, xi-xiv). Door deze gunstige geografische ligging kreeg de regio van Pisidië en Pamphylië tijdens de derde eeuw een sleutelrol toebedeeld in de logistieke en strategische rijkspolitiek.

Enerzijds werden de soldaten die zich aan de oostelijke rijksgrens bevonden voorzien van levensmiddelen via de *annona militaris*¹. Deze voorraden werden in het binnenland van *Asia Minor* verzameld en vervolgens via de

1 De term *annona militaris* slaat op de bevoorrading van het leger, die werd georganiseerd door de Romeinse overheid en bestond uit belastingsheffingen van graan, olijfolie, wijn en manschappen in de verschillende provincies van het rijk, eventueel aangevuld met staatsaankopen. Deze bevoorrading gebeurde vanuit *Asia Minor* zowel over land als over zee, waarbij de voorraden, ingezameld bij de lokale gemeenschappen, richting Syrië, Egypte, de Balkan en de noordelijke grens aan de Eufraat verscheept werden. Over land liep de transportroute vanuit Byzantium via de *Via Tauri*, waarna ze via de Cilicische vlakte en het Amanusgebergte de Syrische bergpas bereikte. De overzeese verbinding verliep vanuit Pamphylië via de haven van Side, waardoor het belang van deze stad enorm toenam (zie o.a. Elton 2008, 290-296; Mitchell 1993, 250-253).

belangrijke Pamphylic haven van Side richting Syrië verscheept werd (Mitchell 1993, 250-253; Elton 2008, 292-294, 296). Anderzijds deden de beschermde gebieden van het Taurusgebergte dienst als door-gangszone en tijdelijke verblijf-plaats voor militaire eenheden tijdens de verschillende Perzische,

Parthische en Gotische campagnes (Mitchell 1993, 228-232, 238). Daarenboven konden de haven-steden Perge en Side door hun veilige ligging uitgroeien tot belangrijke hoofdkwartieren van de Romeinse vloot en militaire troepen (Mitchell 1993, 238; Vanhaverbeke & Waelkens 2003, 121).

Figuur 1. Kaart van het westen van Romeins Asia Minor. Het kader geeft bij benadering de regio van Pisidië en Pamphylië aan (Talbert 1985, 160).

Deze doorgedreven militarisering van Pisidië en Pamphylië had zowel positieve als negatieve gevolgen voor de regio. Hoewel de eisen en plundertochten van de Romeinse soldaten tot grote moeilijkheden op het platteland en opstanden van de lokale bevolking leidden (zie o.a. Mitchell 1993, 232-235; Vanhaverbeke & Waelkens 2003, 118, 121), leken steden die een belangrijke rol speelden in de keizerlijke politieke, logistieke en strategische belangen een periode van bloei door te maken. Dit was het gevolg van de vele titels en privileges die de Romeinse staat aan deze centra toekende. Dergelijke rechten verzekerden namelijk enerzijds de loyaliteit en hulp van de stedelijke overheid aan de keizer, en verleenden de steden anderzijds een superieure positie ten aanzien van hun naburige centra. Dit laatste was van groot belang binnen de Hellenistische traditie van lokaal patriottisme en interstedelijke rivaliteit (Mitchell 1993, 238, 250-253; Waelkens 2002, 356-357; Vanhaverbeke & Waelkens 2003, 118; Elton 2008, 290-296). Eén van de belangrijkste en meest verleende privileges was die van de toestemming tot het organiseren van *agones*, festivals met artistieke en atletische competities. Via dit voorrecht trachtte de heersende keizer de sympathie en loyaliteit van bepaalde strategisch belangrijke centra te winnen (Price 1984, 108-110; Mitchell 1993, 217-225; Klose 2007, 132). Omwille van haar belangrijke rol in de keizerlijke belangen, zag de regio van Pisidië en Pamphylië dan ook een enorme toename van het aantal kleinere *themides* en grootschalige *agones*

hieroi tijdens de derde eeuw (Mitchell 1990, 191; Weiss 1991, 370-374; Weiss 1992, 154; Mitchell 1993, 225).

Dergelijke voorrechten vielen echter niet enkel te beurt aan de steden in kwestie zelf, maar ook aan hun lokale elite, die als verantwoordelijken en sponsors van het stedelijke leven optraden. Als tegenprestatie voor hun steun aan de Romeinse staat werd hen een plaats als administratieve of militaire functionaris binnen de keizerlijke hiërarchie toegekend, waarbij een aantal individuen het tot senator of proconsul schopten (zie o.a. Brown 1971, 22-33, 40; Mitchell 1993, 198-199, 217-225; Devijver 1997, 147-151; Mitchell 1999, 421-433). Deze situatie, die voor beide partijen belangrijke voordelen inhield, zou in Pisidië en Pamphylië leiden tot een fenomeen dat Stephen Mitchell als de "*second wave of Romanisation*" (Mitchell 1999) beschreef. Als gevolg van het aangaan van een dergelijke genegotieerde relatie tussen de Romeinse staat en de provinciale machtshebbers kenden beide partijen voor het eerst duidelijk gelijkaardige belangen. Dit leidde ertoe dat de Pisidische en Pamphyliche steden zich ideologisch en praktisch steeds meer op het Romeinse Keizerrijk richtten.

"Social change in third century Pisidia may be summarised as a thorough ideological Romanisation of the local aristocracy. The region's hopes for success or failure were indivisibly bound up with the fortunes of the reigning emperors and their armies [...] Pisidia has been part of the Roman Empire since the principate of Augustus, but it was not until the integrity of the

empire first came under serious threat in the third century, that the local landowners and city notables finally embraced the culture of Roman power, of its emperors and its armies." (ibid., 433).

In het stedelijke milieu reflecteerde deze transformatie zich onder andere in de verregaande ontwikkeling van de keizerscultus, het oprichten van monumenten voor keizers en overwinningen, de aanname van een Romeinse nomenclatuur door de lokale, nu keizerlijke elite en de organisatie van festivals of *agones hieroi*, opgedragen aan de keizerlijke familie (zie o.a. Mitchell 1990, 189-193; Mitchell 1993, 198-199, 217-225; Mitchell 1999, 421-433; Van Nijf 2001, 307-334). Het is met andere woorden duidelijk dat de regio van Pisidië en Pamphylië waarschijnlijk veel beter kon omgaan met het derde-eeuwse militaire en economische tumult dan traditioneel gedacht werd. Eerder dan te spreken van een snel verval, lijken de steden een fundamentele transformatie op socio-economisch vlak te hebben ondergaan (Harl 1987, 87-88).

3 De evolutie van de lokale bronsmuntslag

De militaire dreiging van de derde eeuw had echter ook gevolgen op monetair vlak. In de oostelijke Romeinse provincies bestond reeds sinds de Hellenistische periode het fenomeen van de lokale muntslag. Dit hield in dat individuele steden zelf bronsmunten produceerden, die op de lokale markt als kleingeld functioneerden. Hoewel deze aanmuntingen in de derde eeuw een explosieve groei doormaakten, zowel wat betreft het geproduceerde

volume als het aantal ateliers, werd de technologie tijdens de regering van keizer Gallienus op de meeste plaatsen definitief stopgezet.² De officiële en sterk ontwaarde *antoniniani*, die zowel via de aanwezige militaire eenheden (Jones 1963, 325-326; Harl 1987, 19; Mitchell 1993, 255-256; Ziegler 1996, 121, 124, 126-127) als via de nieuw opgerichte rijksateliers (zie o.a. Jones 1963, 341-342; Howgego 1985, 98-99; Butcher 1988, 20, 26-27; Howgego 1995, 138-139; Katsari 2003a; Burnett 2004, 63-64; Katsari 2005, 272, 273) massaal verspreid werden, namen de rol van kleingeld over en maakten de productie van bronsgeld niet langer noodzakelijk en winstgevend. Ook de dalende interesse in dergelijke stedelijke aangelegenheden (zie *supra*) zorgde ervoor dat de elite van de eigen muntslag afzag (Howgego 1985, 71-72, 98-99; Howgego 1995, 139-140; Katsari 2003a).

Opvallend binnen deze context is echter dat net de strategisch belangrijke regio van Pisidië en Pamphylië, gekenmerkt door een gezamenlijke militaire en socio-economische evolutie (zie *supra*), een afwijkende evolutie vertoont. Ten eerste werd de regio gedurende de gehele derde eeuw gekenmerkt door een zeer rijkelijke bronsmuntslag. Ten tweede gingen een

2 Voor een overzicht van de evolutie van de stedelijke bronsmuntslag in de derde eeuw, zie: Butcher 1988, 19; Callu 1969, 23; Harl 1996, 109, 111; Howgego 1985, 98; Johnston 1984, 250; Jones 1963, 310-312, 325-326; Katsari 2005, 267-268; Leschorn 1981, 253-256, 258-260, 263-264.

aantal Pisidische en Pamphyliche centra nog geruime tijd tot aanzienlijke bronsaanmuntingen over nadat zowat alle lokale ateliers in de Oost-Romeinse provincies hun deuren reeds hadden gesloten. Zo muntten Selge, Sagalassos, Prostanna, Seleuceia Sidera en Antiochia ad Pisidiam nog verder aan onder de regering van Claudius II en zijn er uit de regeerperiode van keizer Aurelianus nog bronsmunten gekend uit Perge, Side, Selge, Sillyum en Cremna. Onder Tacitus was de productie van lokale bronsmunten ten slotte beperkt tot Perge, waarna ook de lokale bronsmuntslag in Pisidië en Pamphylië definitief werd stopgezet (Jones 1963, 341; Callu 1969, 25; Butcher 1988, 21; Johnston 2007, 62).

Ook het voortleven van de lokale muntslag in Pisidië en Pamphylië werd reeds op verschillende manieren verklaard. Een eerste interpretatie schrijft de uitzonderlijke aanmuntingen toe aan de beperkte toevloed van de *antoniniani* in de regio, als gevolg van de geografisch geïsoleerde positie van het gebied en het ontbreken van een keizerlijk muntatelier in de nabije omgeving. Deze afwezigheid van *antoniniani* had tot gevolg dat de bronsmunten in het westen van *Asia Minor* hun functie als kleingeld behielden en de aanmunting in Pisidië en Pamphylië nog een tijdlang noodzakelijk en mogelijk ook winstgevend bleef (Jones 1963, 341; Howgego 1985, 71; Butcher 1988, 21; Howgego 1995, 140). Johnston stelt een alternatieve interpretatie voor om de voortzetting van de bronsmuntslag in het zuidwesten van *Asia Minor* te verklaren. Volgens haar wijst de

massale productie van stukken met een nominale van tien *assaria* in de regio sinds de jaren 250 op het feit dat de wisselkoers van de bronsmunten hier op die manier werd aangepast dat tien *assaria* overeenkwamen met één *denarius* en twintig *assaria* met één *antoninianus*. Indien dit het geval was, nam de koopkracht van één *assarion* toe, waardoor de bronsmunten hier wel de concurrentie met de officiële zilvermunten konden blijven aangaan (Johnston 2007, 70).

4 Doel

Ondanks haar zeer rijkelijk karakter en de opvallende evolutie op regionale schaal, werd de muntslag van Pisidië en Pamphylië nog nooit aan een individuele studie onderworpen. Dit is echter van belang omwille van twee redenen. Ten eerste toonden recente studies (zie o.a. Johnston 2007; Elton 2008; Poblome 2008) duidelijk aan dat ontwikkelingen en evoluties zich tijdens het Romeinse principaat voornamelijk op het niveau van de regio manifesteerden. Ten tweede kan dergelijk regionale kader als achtergrond functioneren voor toekomstig onderzoek van stedelijke muntcontexten. Men kan namelijk pas afwijkende evoluties in de muntslag van een bepaalde stad onderkennen, wanneer men ze tegen een regionale standaard kan afwegen (Reece 1982, 352; Reece 1994, 266-267).

De doelstelling van deze studie is binnen deze visie geformuleerd: ook in dit numismatisch onderzoek wordt de regionale schaal namelijk als voornaamste eenheid van ontwikkeling beschouwd. Kort

samengevat is de bedoeling van deze studie tweevoudig. Eerst en vooral tracht het onderzoek een regionaal kader te creëren met betrekking tot de lokale bronsmuntslag in de regio van Pisidië en Pamphylië vanaf de regering van keizer Septimius Severus (198-211 n.C.) tot keizer Tacitus (275-276 n.C.), dat dienst kan doen als representatieve standaard. Als dusdanig kan het in later onderzoek gebruikt worden om de aard, de kwantiteit en het belang van de evoluties in de stedelijke muntslag ten opzichte van dit gemiddelde te evalueren. Ten tweede wordt getracht de waargenomen evoluties in de muntproductie te verklaren aan de hand van enkele specifieke stedelijke case-studies.

5 De reconstructie van het regionale gemiddelde

Voor het in kaart brengen van de regionale tendensen in de productie van lokale bronsmunten te Pisidië en Pamphylië werd een beroep gedaan op bronnenmateriaal uit publieke en private collecties, afkomstig van musea, penningkabinetten, universiteiten en private verzamelaars.³ De lokale

bronsmunten uit de Oost-Romeinse provincies vertonen het portret en de titulatuur van de heersende Romeinse keizer op de voorzijde, terwijl de naam van de aanmuntende stad in kwestie op de achterzijde werd aangebracht. Het is dus mogelijk het moment van productie binnen een ruim tijds kader te dateren en de aanmunting en het initiële gebruik toe te schrijven aan een bepaalde stad. Als dusdanig kan het onderzoek van stedelijke bronsmunten in muntcatalogi een inzicht geven in de relatieve productie van de verschillende aanmuntende steden per keizer. Wanneer deze gegevens vervolgens met elkaar vergeleken worden, zowel in tijd als in ruimte, wordt het mogelijk de tendensen in het ritme van de aanmuntingen in de regio van Pisidië en Pamphylië voor de derde eeuw te reconstrueren en te interpreteren (Reece 1987, 323).

Toch brengt dit bronnenmateriaal enkele problemen met zich mee

Tübingen, de Pfälzer Privatsammlung in München, de Lewiscollectie in het Corpus Christi College te Cambridge, de Leypold-collectie in de Oostenrijkse Nationale Bank te Wenen, het Hunterian Museum te Glasgow, de Righetti-collectie in het Historisch Museum te Bern, de Marc Bar-collectie in het penningkabinet te Brussel, de von Aulock-collectie in Berlijn en de Lindgrencollectie in de Universiteit van San Francisco. Op de munten uit het Penningkabinet te Brussel, het British Museum en de Lindgren-collectie na, werden al deze collecties gepubliceerd door het zogenaamde *Sylloge Nummorum Graecorum*-project, dat als doel heeft geïllustreerde catalogi van Griekse munten in publieke en private collecties, waartoe ook de lokale bronsmunten uit de Oost-Romeinse provincies gerekend worden, uit te geven.

³ De data die de basis van het kwantitatief onderzoek vormden zijn afkomstig uit zestien publieke en private collecties, met name de bronsmunten van het British Museum in Londen, het Penningkabinet te Brussel, het Penningkabinet te Parijs, het Deens Nationaal Museum te Kopenhagen, het Herzog Anton Ulrich-Museum te Braunschweig, het Fitzwilliam Museum te Cambridge, de Newham Davis-collectie in het Marischal College te Aberdeen, de universiteit van

(Katsari 2003b, 47-48). Zo is bijvoorbeeld de precieze vondstcontext van dergelijke munten zelden tot nooit bekend (Katsari 2011, 32). Ook zijn zowat alle collecties samengesteld volgens het zogenaamde 'verzamelaarsprincipe', met als doel om minstens één stuk te verwerven van zoveel mogelijk verschillende types zodat de aangelegde verzameling als referentiekader kan dienen (Reece 1993, 333). Daarnaast interesseren verzamelaars zich voornamelijk voor zeldzame en waardevolle exemplaren met een bepaald type afbeelding op de voor- of achterzijde. Zowel de publieke als private collecties zijn daarom meestal slechts een zeer kleine selectie van de munten die teruggevonden werden, die op hun beurt maar een fractie van het totaal aantal geproduceerde en exemplaren vormen (Reece 1993, 333). Men is dan ook verplicht steeds een groot aantal catalogi te raadplegen eer men van een representatief staal kan spreken en een betrouwbare reconstructie van het productiepatroon kan opbouwen. Wanneer men echter de bronsmunten afkomstig van dergelijke collecties vergelijkt met opgravingvondsten, wordt duidelijk dat zij vaak toch een gelijkaardig patroon schijnen te volgen (Katsari 2011, 33). Dit was bijvoorbeeld ook het geval voor de munten van Sagalassos, waar zowel de exemplaren afkomstig uit collecties als uit de opgravingen een duidelijke piek onder de keizers Macrinus en Claudius II Gothicus vertonen.

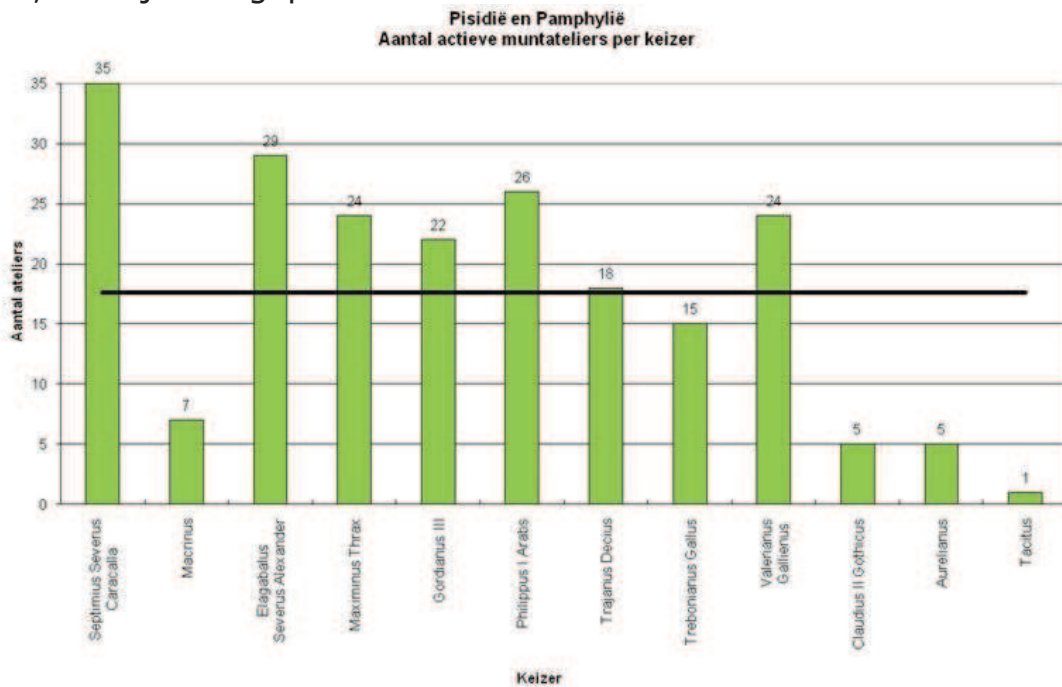
De lokale bronsmunten, in totaal 4103 exemplaren, werden per regering gekwantificeerd. In een

aantal gevallen is het echter zeer moeilijk om de munten aan een specifieke regering toe te wijzen. Zo valt er bijvoorbeeld geen onderscheid te maken tussen de munten die keizer Gallienus sloeg tijdens zijn co-regentschap met keizer Valerianus (253-260 n.C.) en de exemplaren uitgegeven ten tijde van zijn alleenheerschappij (260-268 n.C.). Omwille van deze problematiek worden de munten uit respectievelijk de regeerperioden van Septimius Severus en Caracalla (198-217 n.C.), Severus Alexander en Elagabalus (218-235 n.C.) en Valerianus en Gallienus (253-268 n.C.) samen gegroepeerd en behandeld. Om vervolgens het mogelijke effect van de duur van de verschillende regeerperiode op het aantal geproduceerde munten uit te sluiten, wordt het aantal munten die toe te wijzen zijn aan een bepaalde regering steeds gedeeld door het aantal maanden die de regering telt en vervolgens vermenigvuldigd met 100, als variatie op de formule van Ravetz-Casey (Ravetz 1964, 206; Casey 1986, 88-90). Naast het aantal geproduceerde munten, werd ook het aantal muntslaande steden per regeerperiode berekend. De zo bekomen waarden, die het regionale kader of 'gemiddelde' van de stedelijke muntslag vormen, werden vervolgens via histogrammen geanalyseerd.

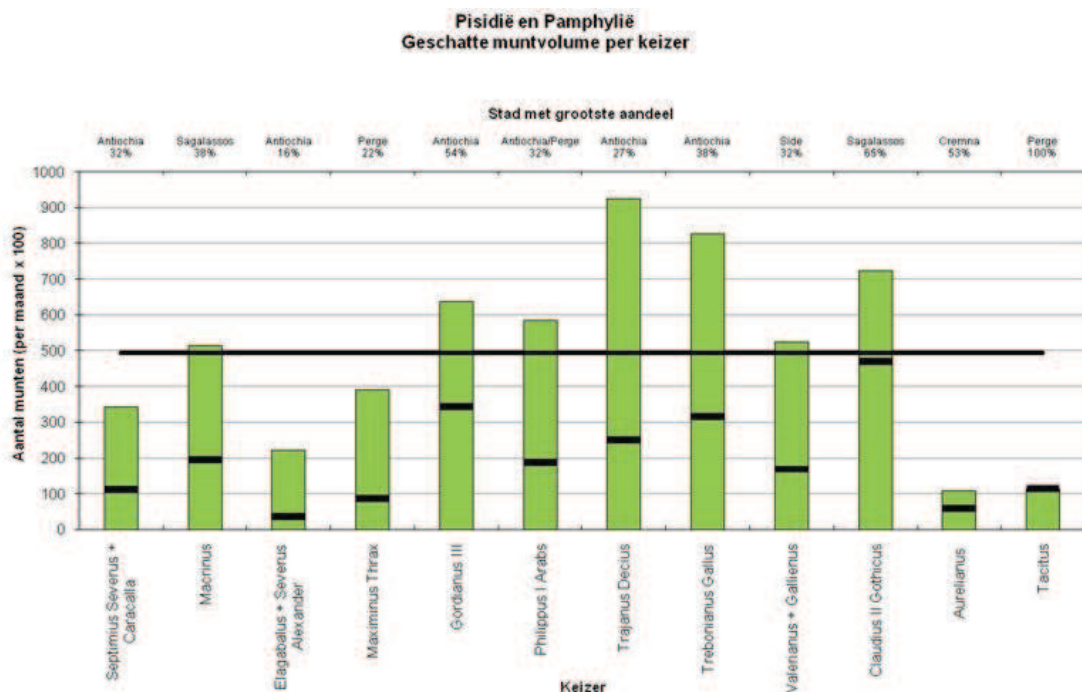
De kwantificatie van het muntmateriaal toont aan dat er weinig eenduidige patronen in de derde-eeuwse muntproductie te onderkennen zijn. Zowel het aantal actieve muntateliers (fig. 2) als het geproduceerde volume (fig. 3) vertonen geen eenduidig stijgende of dalende tendens. Wel is het duidelijk

dat het aantal actieve ateliers zeer hoog blijft tot tijdens de regering van de keizers Valerianus en Gallienus, terwijl het geproduceerde

volume tot onder Claudius II Gothicus aanzienlijke hoeveelheden blijft bereiken.

Figuur 2. Grafische weergave van het aantal actieve ateliers per keizer voor de regio van Pisidië en Pamphylië in de derde eeuw. De horizontale lijn geeft het gemiddelde aantal actieve ateliers voor de derde eeuw in de regio aan.

Figuur 3. Grafische voorstelling van het geschatte muntvolume per keizer voor de regio van Pisidië en Pamphylië in de derde eeuw. De doorlopende zwarte lijn geeft het gemiddelde aantal geproduceerde munten voor de derde eeuw in de regio weer. De korte zwarte lijntjes vertegenwoordigen voor de periode in kwestie het aandeel van het meest productieve ateliers, benoemd op de horizontale as bovenaan.

Daarnaast bleek een groot aandeel van de aanmunting per keizer zich vaak in één centrum, in het bijzonder Side, Perge, Sagalassos, Antiochia ad Pisidiam of Cremna, te situeren (fig. 3). De belangrijkste centra voor stedelijke muntslag blijken Antiochia ad Pisidiam en Perge geweest te zijn, die respectievelijk gedurende zes en drie perioden verantwoordelijk zijn voor de grootste aanmuntingen in de regio.⁴

6 Interpretatie van de tendensen in muntproductie

Vervolgens werden de evoluties in de muntproductie op een contextuele wijze geanalyseerd aan de hand van enkele specifieke stedelijke case-studies. Hierbij werd de vraag gesteld waarom welbepaalde centra tijdens een bepaalde regering al dan niet besloten hun muntproductie op de drijven. Deze case-studies werden gekozen op basis van twee criteria. Enerzijds gaat het om steden die tijdens een bepaalde regering duidelijk van het regionaal gemiddelde afwijken en waar dus blijkbaar een prikkelende factor aanwezig was om de stedelijke aanmunting op te drijven. Anderzijds diende het te gaan om centra waar

voldoende archeologische, monetaire en historische informatie voor beschikbaar is om de bekomen numismatische data mee te confronteren.

Het is niet de bedoeling om alle afzonderlijke pieken en dalen in de derde-eeuwse muntslag te Pisidië en Pamphylië te verklaren, maar eerder om een aantal hypothesen te testen die mogelijk aan de basis van de evoluties in muntproductie lagen. Door de studie van enkele goed gedocumenteerde stedelijke situaties zal nagegaan worden of respectievelijk de aanwezigheid van militaire troepen, de organisatie van *agones*, de graad van urbanisatie en de regionale circulatie van bronsgeld een effect op de muntslag had. Ten slotte zal er vanuit deze case-studies een synthese met betrekking tot de evolutie van de derde-eeuwse muntproductie voor de gehele regio van Pisidië en Pamphylië naar voren geschoven worden.

6.1 MILITAIRE AANWEZIGHEID

Zoals eerder in dit artikel uitgebreid werd besproken, viel de regio van Pisidië en Pamphylië in de derde eeuw te beurt aan een steeds sterker wordende militarisering. Dergelijke aanwezigheid van Romeinse militaire troepen wordt in de literatuur⁵ vaak gezien als oorzakelijk voor een stijging in de lokale muntproductie in een regio of

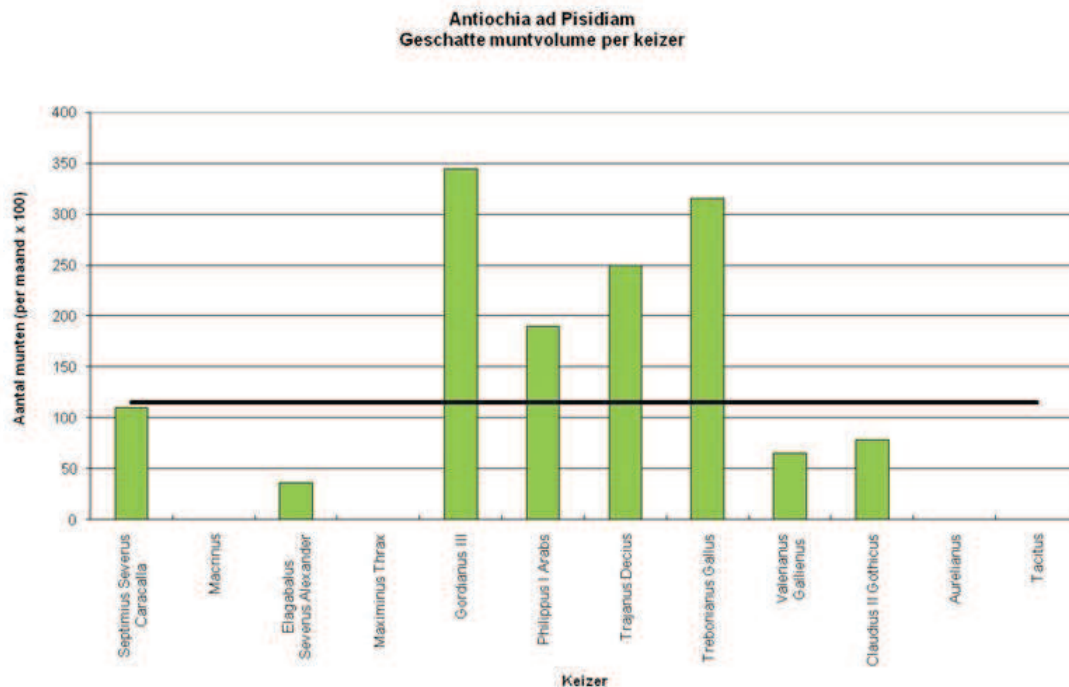
4 In dit artikel wordt slechts zeer kort bij de puur kwantitatieve resultaten stilgestaan, enerzijds wegens plaatsgebrek, anderzijds om meer aandacht te kunnen besteden aan de interpretatie van enkele opmerkelijke evoluties onder punt 7. Voor een uitgebreidere bespreking van de waarden, dient de masterproef die de basis vormde voor dit artikel geraadpleegd te worden (Stroobants 2010).

5 Zie o.a. Harl 1987, 19; Jones 1963, 325-326; Mitchell 1993, 255-256; Ziegler 1996, 121, 124, 126-127. Voor enkele kritische bemerkingen bij deze hypothese, zie Elton 2008, 298-230; Katsari 2008, 252-263 en Katsari 2011, 216-219.

stad. Een doortocht van het leger zorgde inderdaad mogelijk voor een snelle ontwikkeling van de lokale economie. De soldaten, die hun loon in imperiale zilveren *denarii* of *antoniniani* ontvingen, hadden namelijk nood aan bronsgeld om hun dagdagelijkse transacties in de Oost-Romeinse provincies te vervolledigen. Dit had tot gevolg dat zowel voor de geldwisselaars, die het gemunte edelmetaal van de troepen omwisselden in lokaal bronsgeld, als voor de lokale handelaars, die nood hadden aan wisselgeld voor

transacties op de markt, een stijging in de hoeveelheid beschikbare stedelijke munten noodzakelijk was. Bijgevolg werd er in zulke omstandigheden door de stedelijke overheid tot muntproductie overgegaan.

Als dusdanig zou een toename in muntproductie symptomatisch kunnen zijn voor de aanwezigheid of doortocht van militaire eenheden, die door hun koopkracht voor een opbloei van de lokale monetaire economie zorgden.

Figuur 4. Grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor de stad Antiochia ad Pisidiam in de derde eeuw. De zwarte lijn geeft het gemiddelde aantal geproduceerde munten voor de derde eeuw weer.

6.1.1 Antiochia ad Pisidiam onder Gordianus III

De eerste stad wiens lokale bronsmuntslag aan een case-study onderworpen wordt om deze hypothese te testen, is de Romeinse

kolonie Antiochia ad Pisidiam. Door haar rol als spil van de *Via Sebaste*⁶,

⁶ Weg die in 6 v.C. tijdens de regering van keizer Augustus werd aangelegd, en de kolonies van Pisidië met elkaar en met de Pamphylicse vlakten en havens verbond (Mitchell 1993, 70).

was deze stad van groot strategisch belang binnen de regio (Levick 1967, 38-41). Wanneer we de evoluties in de stedelijke muntslag voor de derde eeuw bekijken, valt in vergelijking met het regionale gemiddelde voornamelijk de grote piek tijdens de regering van Gordianus III op (fig. 4). Ten eerste werd tijdens deze periode geen piek bereikt in het aangemunte volume in de gehele regio van Pisidië en Pamphylië. Daarenboven concentreerde 54% van het totale aantal geproduceerde munten in Pamphylië en Pisidië onder Gordianus III zich in Antiochia (fig. 3).

De piek onder Gordianus III wordt traditioneel verklaard door de mogelijke aanwezigheid van militaire troepen onder leiding van de keizer zelf in de kolonie, mogelijk tijdens de veldslag tegen de Perzische Sassaniden tussen 242 en 243.

Figuur 5. Keerzijde van een bronsmunt uit Antiochia ad Pisidiam, uitgegeven onder keizer Gordianus III. De keizer wordt afgebeeld te paard, met lauwerkrans en militaire klederdracht. Met de rechterhand maakt hij een groetend gebaar, in de linkerhand draagt hij een scepter. Voor hem loopt een soldaat met een lans en een trofee. Achter het paard zijn twee soldaten met legioenstandaarden zichtbaar (Kryzanowksa 1970, plaat XXXII.15).

A. Kryzonowska, die een gedetailleerde studie maakte van de stedelijke muntslag in Antiochia vanaf de Hellenistische periode tot de regering van Claudius II Gothicus, gebruikt de iconografie van bepaalde muntreeksen om deze hypothese te staven.

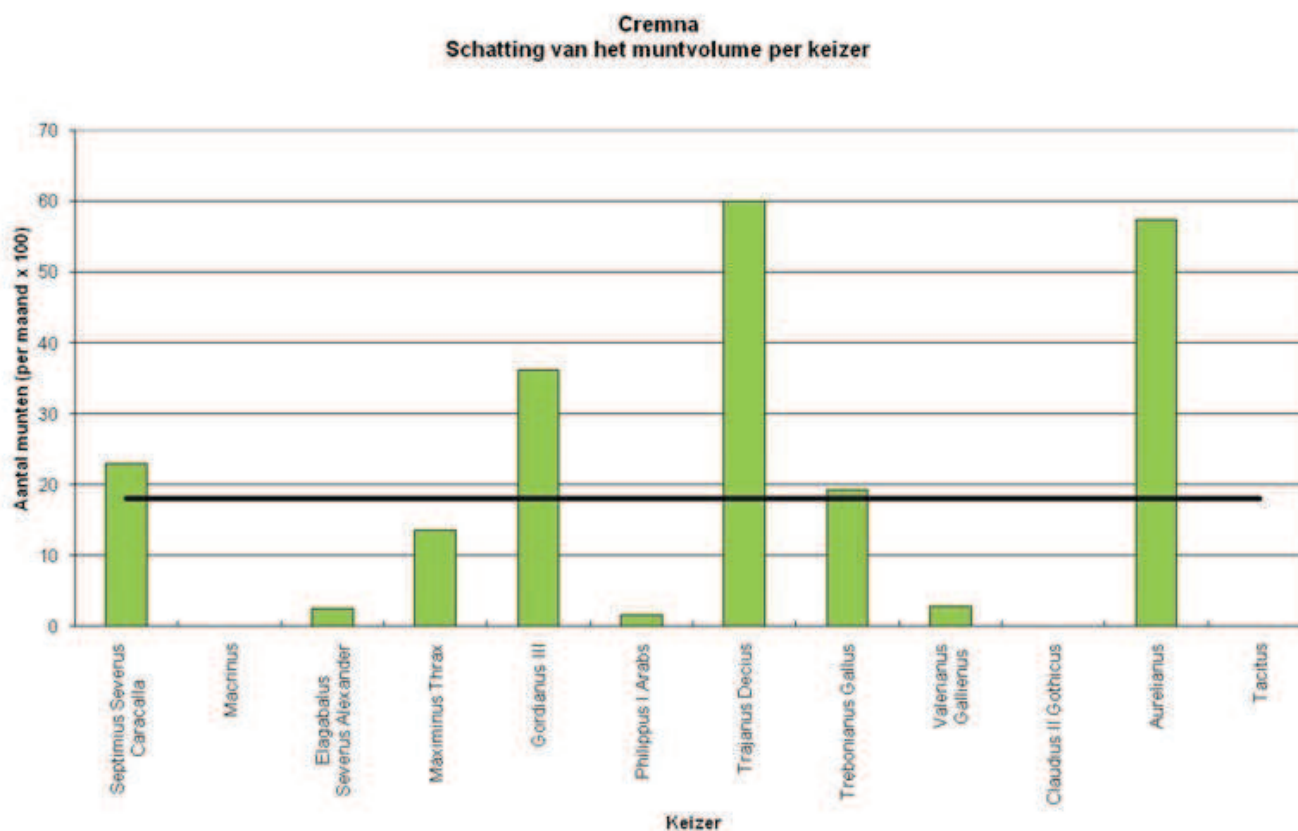
Voornamelijk de zogenaamde *Adventus*-munten (SNG von Aulock 4955; Kryzanowksa 1970, plaat XXXII.15), die de aankomst van de keizer in een stad afbeelden, zijn in dit opzicht zeer belangrijk (fig. 5). Dergelijke munten tonen de keizer in militaire klederdracht te paard terwijl hij met één hand een groetend gebaar maakt. Deze exemplaren zijn typisch Romeins van aard en werden ook in het officiële atelier te Rome aangemunt wanneer de keizer na een veldtocht naar de hoofdstad terugkeerde (Kryzanowska 1970, 56-57). Volgens Kryzanowska werden deze en andere bronsmunten massaal geproduceerd om te kunnen voorzien in de grootschalige kosten die het verblijf van militaire eenheden en het keizerlijke hof met zich meebracht. De bezoekers hadden niet enkel nood aan voedsel en infrastructuur, maar daarnaast dienden ook publieke ceremoniën of festivals georganiseerd te worden om het verblijf van de keizer te vieren. Kryzanowska ziet ook de metrologische veranderingen die de munten in Antiochia in deze periode ondergaan als bewijs voor deze hypothese. Tijdens de regering van Gordianus III werden namelijk grote hoeveelheden *sestertii* aangemunt (*Ibid.*, 175-185), die vrijwel steeds meer dan twintig gram wogen. Dit staat in sterk contrast met de voorgaande en volgende periode, wanneer voornamelijk *asses* of halve

asses met een gewicht van minder dan tien gram werden aangemunt (*Ibid.*, 135-175, 185-211). Volgens de auteur deden de kleine asses eerder dienst als betaalmiddel voor dagdagelijkse transacties op de lokale markt, terwijl de meer waardevolle *sestertii* gebruikt werden om als officieel betaalmiddel voor grootschalige Romeinse uitgaven te dienen (*Ibid.*, 62-63, 88-91).

Bij deze interpretatie dringen zich echter een aantal bedenkingen op. Ten eerste lijkt het vreemd dat de grootschalige kosten die het leger met zich meebracht door stedelijke bronsmunten betaald zouden worden. Voedsel en infrastructuur werd waarschijnlijk gewoon geëist van de lokale inwoners zonder dat zij hier een vergoeding voor kregen, zoals blijkt uit de vele klachten uit de derde eeuw over uitbuiting en afpersing door de troepen (zie o.a. Mitchell 1993, 232-235). De ceremoniën en feesten die met het verblijf van de keizer gepaard gingen werden daarnaast waarschijnlijk gesponsord door de stedelijke overheid of rijke eliteleden. Het aanmunten van grote *sestertii* kan daarenboven verklaard worden binnen het monetaire kader van de derde eeuw. Mogelijk zorgde de ontwaarding van de *denarii* en de derde-eeuwse prijsstijgingen er namelijk voor dat ook het bronsgeld moest worden aangepast om het in circulatie te kunnen houden. Dit gebeurde in Pisidië en Pamphylië in eerste instantie door de uitgifte van grotere denominaties (Johnston 2007, 32). Indien dit inderdaad als verklaring kan dienen voor de

situatie in Antiochia onder Gordianus III, valt op dat de metrologische aanpassingen in de kolonie echter zeer vroeg gebeurden in vergelijking met de rest van Pisidië en Pamphylië. Ondanks deze opmerkingen kan de stijging in de muntproductie onder Gordianus III nog steeds in verband gebracht worden met mogelijke militaire en keizerlijke aanwezigheid, in die zin dat de bronsmunten niet als soldij, maar als ruil- en wisselgoed voor het officiële zilvergeld van de soldaten gebruikt werden. Dit verklaart mogelijk ook de vroege overgang naar grotere denominaties in Antiochia. Door de aanwezigheid van militaire eenheden onder Gordianus III kwam de kolonie reeds vroeg in contact met het sterk ontwaarde officiële zilvergeld en werden zij toen al verplicht hun bronsmunten hieraan aan te passen.

Hoewel het aannemelijk is dat de aanwezigheid van Romeinse militairen, mogelijk onder leiding van de keizer, inderdaad de piek in de muntslag in Antiochia onder keizer Gordianus III verklaart, kan een dergelijke interpretatie niet gelden voor het grote aangemunte volume onder de keizers Philippus I Arabs, Trajanus Decius en Trebonianus Gallus (fig. 4) in de stad. Omwille van de tijdelijke vrede met de Perzen, die onder Philippus I Arabs in 244 was afgekocht, bleef het relatief rustig in het Oosten en ondernamen de keizers geen expedities in die richting. Voor deze grootschalige aanmuntingen, zal met andere woorden een andere verklaring gezocht dienen te worden.

Figuur 6. Grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor de stad Cremna in de derde eeuw. De zwarte lijn geeft het gemiddelde aantal geproduceerde munten voor de derde eeuw weer.

6.1.2 Cremna onder Valerianus / Gallienus

Een tweede case-study wordt geleverd door de Romeinse kolonie Cremna, waar de welvaart na twee eeuwen van bloei tot een abrupt einde kwam in 276 met de inname van de stad door de Isauriër Lydios (Waelkens & Mitchell 1988, 57-58). Ook in Cremna zijn er vanuit de epigrafie aanwijzingen van militaire aanwezigheid. Zo kan een inscriptie (IGSK LVII, 14), aangebracht op een mijlpaal, waarschijnlijk in verband gebracht worden met de tocht van Valerianus naar Antiochia in Syria in 255-256, toen hij tegen de Sassanidische Perzen ten strijde trok (Rens 2009, 219). Wanneer we deze aanwezigheid van soldaten in Cremna echter met de muntslag in de desbetreffende periode (fig. 6)

confronteren, wordt duidelijk dat de doortocht van de troepen hier blijkbaar geen bevorderend effect had op de muntslag. Onder Valerianus / Gallienus dook het aangemunte volume namelijk ver onder het stedelijke gemiddelde. In tegenstelling tot de situatie in Antiochia ten tijde van Gordianus III, zorgde de koopkracht van de soldaten in Cremna dus blijkbaar niet voor een verhoogde productie van stedelijke bronsmunten. Anderzijds is voor de regeringen van Trajanus Decius en Aurelianus geen militaire aanwezigheid in de kolonie geattesteerd, en kan deze hypothese hier niet dienen om de pieken in de muntslag te verklaren.

6.2 DE ORGANISATIE VAN AGONES

Een tweede manier om de rijkelijke bronsmuntslag in het derde-eeuwse *Asia Minor* te verklaren, is door de explosieve toename van het aantal *agones* in die periode. In dit geval worden de stedelijke bronsmunten meestal geïnterpreteerd als een middel om de spelen aan te kondigen of te herinneren. De stedelijke autoriteit zorgde als dusdanig niet enkel voor publiciteit voor de *agones*, maar drukten in de iconografie daarenboven hun stedelijk patriotisme en/of loyaliteit aan de keizer uit (Van Nijf 2001, 312; Newby 2005, 247-248, 251). Daarnaast is het echter belangrijk om rekening te houden met de enorme economische voordelen die de organisatie van dergelijke grootschalige *agones* met zich meebracht voor de stad in kwestie, zoals onder andere blijkt uit volgend citaat bij Dio Chrysostomos (*Orationes* 35.16):

"Where the greatest crowd is assembled, there also the most money will flow together." (Klose 2007, 125).

Door de enorme aantallen deelnemers en bezoekers die dergelijke festivals aantrokken uit een wijde omgeving, speelden zij een belangrijke rol op het vlak van de handel. De financiële en logistieke moeilijkheden die transport over land in de oudheid met zich meebracht, zorgden er namelijk voor dat klanten eerder over een lange afstand reisden om bepaalde goederen te kopen dan dat de producten zelf in bulk naar de potentiële klanten getransporteerd werden, alleszins wat betreft dagdagelijkse transacties op kleine

schaal. Het plaatsvinden van een *agon* gaf de lokale boeren en handelaars dan ook de mogelijkheid om hun producten aan de bezoekers te verkopen (Mitchell 1995, 213). Net zoals het geval was bij de aanwezigheid van militaire troepen, moest de stedelijke autoriteit ook in dit geval in voldoende bronsgeld voorzien dat als wisselgeld op de lokale markt functioneerde. De verantwoordelijke functionaris in kwestie kon er dan voor kiezen om deze munten, die uit noodzakelijkheid voor het draaien van de lokale markt geproduceerd moesten worden, te voorzien van een agonistische iconografie en/of legende.

Figuur 7. Keerzijde van een bronsmunt uit Side, uitgegeven onder keizer Gordianus III. Centraal wordt een tafel met prijskroon en twee palmtakken afgebeeld. In de legende is de formule "IEPOC" weergegeven. (Nollé 1990, 257, munt 94).

6.2.1 Side onder Gordianus III en Valerianus / Gallienus

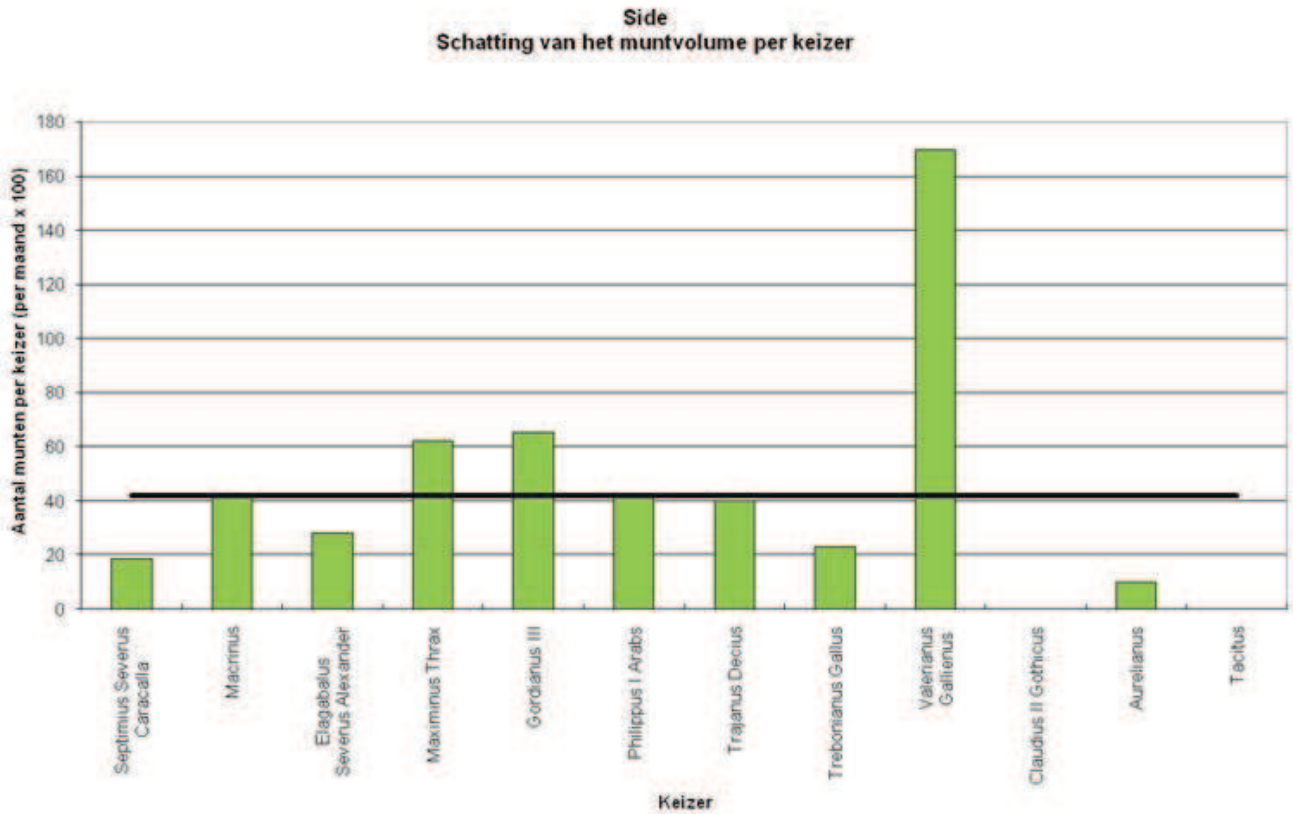
De stad Side levert een zeer bruikbare case-study om deze hypothese te testen. Tijdens de regering van keizer Gordianus III werd aan deze Pamphylicse havenstad de toestemming tot het organiseren van een *agon*, meer

bepaald de *Pythia*, verleend (Weiss 1981). Vanaf dit moment verschijnt dan ook de inscriptie ΔΩPEA (Nollé 1990, 257, Munt 90) op een groot aantal lokale bronsmunten, die verwijst naar de keizerlijke toestemming voor het organiseren van deze spelen. De inscripties ΙCΟΠΥΘΙΟC (*Ibid.*, 257, munt 93), ΙΕΡΟC (SNG von Aulock 4832, 8542; Nollé 1990, 257, munt 92-94) en ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟC (Nollé 1990, 257, munt 94) houden eveneens verband met de viering van de *Pythia*. Daarnaast getuigt ook de iconografie van meer dan de helft van de bronsmunten die onder Gordianus III werden geslagen van een duidelijk agonistische thematiek, via afbeeldingen van tafels met prijskronen en palmtakken (fig. 7).

Ook in latere perioden, meer bepaald tijdens de regeringen van Philippus I Arabs, Trajanus Decius, Trebonianus Gallus en Valerianus / Gallienus werden de *Pythia* te Side nog een aantal keer georganiseerd (Weiss 1981, 315-334, 341-343; Nollé 1990, 258-259; Weiss 1991, 370-374; Nollé 2001, 451-452). Het privilege van het toekennen van een dergelijke belangrijke *agon* aan Side heeft uiteraard te maken met het strategische belang van de stad tijdens de regering van Gordianus III. Het was namelijk via deze haven dat de *annona militaris*, die diende als bevoorrading tijdens de veldtochten die Gordianus III tegen de Perzische Sassaniden ondernam, richting Syrië en de oostgrens werd verscheept. Om de blijvende steun en hulp van de stad te garanderen,

gaf Gordianus III de toestemming tot het organiseren van prestigieuze *Pythia*. Zo kon Side zijn positie als belangrijkste stad van Pamphylië bevestigen ten opzichte van zijn buurcentra, met de andere havenstad Perge als belangrijkste concurrent (Weiss 1981, 340-341; Klose 2007, 130-132). De viering van deze spelen verklaart mogelijk de aanzienlijke bronsaanmunting te Side onder Gordianus III (fig. 8). Het blijft echter wel de vraag waarom het volume van de muntslag in de daaropvolgende regeringen van keizer Philippus I Arabs, Trajanus Decius en Trebonianus Gallus echter opnieuw onder het gemiddelde dook, terwijl gelijkaardige *hieroi* ook onder deze heersers georganiseerd werden.

Tijdens de regering van Valerianus / Gallienus werden naast deze *Pythia* (BMC Pamphylia 99; SNG Paris 913) ook de zogenaamde *Agon Mystikos* (BMC Pamphylia 118; SNG Paris 914, 932; SNG von Aulock 4846; Nollé 1990, 257, munt 98) heringericht, die reeds onder keizer Hadrianus aan de stad geschonken was, en werden *Olympia* (Atlan 1976, 49, nr. 133) gevierd. Naast de namen van de festivals getuigt ook de munticonografie (BMC Pamphylia 118; SNG Paris 880, 887, 909, 914, 925, 932, 936; SNG von Aulock 4846, 8850; Nollé 1990, 257, munt 97, 99), bijvoorbeeld via afbeeldingen van tafels met prijskronen en palmtakken, van de organisatie van deze *agones* (fig. 9) (Weiss 1981, 336-337; Nollé 1987, 254; Nollé 1990, 258).

Figuur 8. Grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor de stad Side in de derde eeuw.

Figuur 9. Keerzijde van een bronsmunt uit Side, uitgegeven onder keizer Valerianus / Gallienus. Centraal is een tafel met prijskroon en palmtak afgebeeld. Aan weerszijden van de kroon ligt een geldbeugel (Nollé 1990, 257, munt 97).

Ook hier kan de inrichting van dergelijke festiviteiten verklaard worden door de belangrijke rol die Side speelde in de logistieke organisatie van de rijksverdediging tijdens de Perzische en Gotische invallen onder keizer Valerianus / Gallienus. Naast het feit dat de haven nog steeds instond voor de bevoorrading van de troepen aan het oostelijke front, werd de stad nu hoogstwaarschijnlijk ook gebruikt voor het tijdelijke verblijf van militaire eenheden, die via Pamphylië richting Syrië trokken. Om de loyaliteit van de stad ten opzichte van de Romeinse staat in dergelijke cruciale oorlogsfase niet in gevaar te brengen, trachtte keizer Valerianus de sympathie van de stedelingen te winnen door hen een

tweede *agon hieros* toe te kennen (Weiss 1981, 336-337). Het feit dat tijdens de regering van Valerianus / Gallienus zowel de *Pythia*, *Olympia* als de *Agon Mystikos* plaatsvonden, verklaart dan ook mogelijk de enorme piek in de muntslag die Side op dat moment bereikte (fig. 8) en die maar liefst 32% van het totale aangemunte volume in Pisidië en Pamphylië uitmaakte (fig. 3). De stad werd namelijk door het plaatsvinden van drie grootschalige festivals mogelijk tweemaal verplicht tot een verhoging van de productie van kleingeld, om aan de toegenomen koopkracht op de lokale markt tijdens dergelijke feestelijkheden te kunnen beantwoorden.

Uit dit laatste voorbeeld blijkt overigens dat kortstondige of permanente militaire aanwezigheid en de organisatie van festivals kennelijk met elkaar in verband konden staan (zie ook Mitchell 1995, 213). Dit heeft echter eveneens implicaties voor de interpretatie van de evolutie in de stedelijke bronsaanmunting. Het is immers mogelijk dat beide gebeurtenissen gelijktijdig plaatsvonden. Misschien werden de *agones hieroi* gevierd op het moment dat de troepen, al dan niet in het gezelschap van het keizerlijke hof, de stedelijke centra bezochten en traden de soldaten zelf als deelnemers en toeschouwers op. Hun aantallen werden daarnaast aangevuld met bezoekers uit het omliggende gebied en samen zorgden zij voor een enorme toename van het aantal kopers op de lokale markt. Daarnaast is het mogelijk dat de *agones* zeer kort voor of na het bezoek van de militaire troepen doorgingen, afhankelijk van wanneer de keizer

het recht tot organisatie verleende. Dit impliceert dat de lokale markt binnen een beperkt tijdsinterval maar liefst twee maal met een grootschalige toename van de koopkracht geconfronteerd werd. Op die manier is het niet zeker of het de militaire aanwezigheid of de organisatie van spelen is die de opbloei van de lokale economie en daaruit volgende toename in de lokale bronsmuntslag te Side onder Gordianus III en Valerianus / Gallienus verklaart, maar is het de combinatie van deze aspecten die als hypothese naar voren geschoven moet worden.

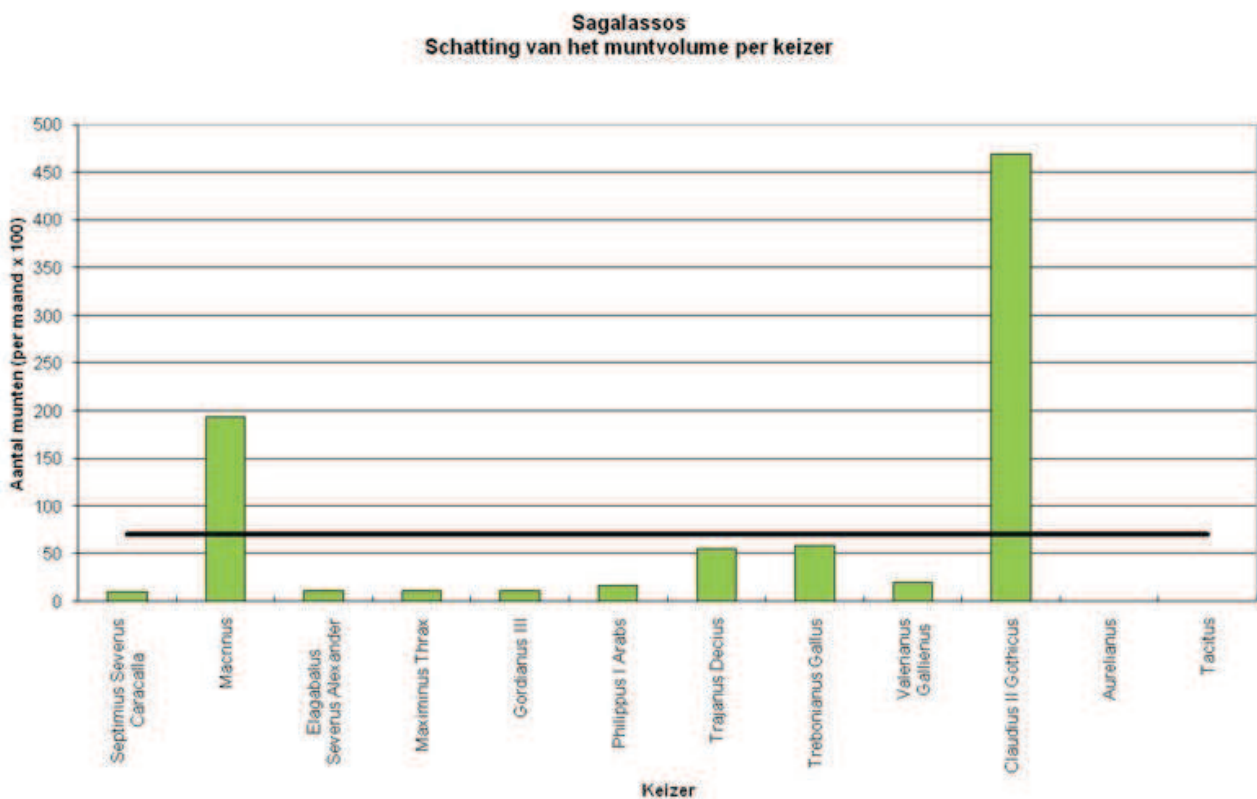
6.3 DE GRAAD VAN URBANISATIE

Een mogelijke derde verklaring voor de evolutie en schaal van de lokale bronsmuntslag wordt gegeven door C. Katsari, en verwijst naar de graad van urbanisatie van de producerende stad in kwestie (Katsari 2008, 244-263; Katsari 2011, 219-220). Samengevat gaat zij er van uit dat sterk ontwikkelde stedelijke centra door een dito lokale markt gekenmerkt werden en dan ook een grotere voorraad aan kleingeld dienden te produceren om het economische leven draaiende te houden.

Wanneer men de onderzoeksresultaten confronteert met deze hypothese, lijkt ze over het algemeen inderdaad te kunnen gelden voor de derde-eeuwse bronsmuntslag in de regio van Pisidië en Pamphylië. Wat betreft het aantal geproduceerde munten, blijkt uit de kwantificatie ten eerste dat het volume in grote en middelgrote steden als Side, Perge en Sagalassos veel hoger te liggen dan in kleine centra als Colbasa, Palaeopolis en

Magydos. Daarnaast ligt logischerwijs het aantal muntateliers veel hoger in het sterk geürbaniseerde Pisidië, waar voor de derde eeuw een totaal van 29 centra actief is, dan in het minder verstedelijkte gebied van Pamphylië, waar hoogstens 6 centra munt sloegen. Een meer gedetailleerde studie van de resultaten toont echter aan dat ook deze hypothese onmogelijk als volledige verklaring kan gelden. Zo toont de stad Sagalassos, tijdens het

Romeinse principaat één van de belangrijkste centra binnen Pisidië, inderdaad een hoge derde-eeuwse muntproductie in vergelijking met het regionale gemiddelde. Wanneer men echter de data in detail bekijkt, wordt duidelijk dat deze waarde voornamelijk veroorzaakt wordt door twee pieken in de aanmunting, met name ten tijde van keizer Macrinus en keizer Claudius II Gothicus (fig. 10).

Figuur 10. Grafische weergave van het geschatte muntvolume per keizer voor de stad Sagalassos in de derde eeuw.

Ondanks het sterk geürbaniseerde karakter van de stad, was de muntslag tijdens het grootste gedeelte van de derde eeuw echter zeer gering. Andere belangrijke steden zoals het Pamphyliche Phaselis gingen daarenboven op geen enkel moment in de derde eeuw over tot actieve bronsaanmunting. Het omgekeerde

fenomeen is zichtbaar in de kleinere centra Prostanna en Seleuceia, die ondanks hun beperkte belang toch een aanzienlijke piek in hun muntproductie bereiken tijdens de regering van keizer Claudius II Gothicus. Kortom: terwijl een aantal kleinere centra in bepaalde perioden aanzienlijke muntvolumes produceerden, leken enkele belangrijke

steden eerder op geringe schaal munt te slaan of zelfs volledig van productie af te zien. Ook de factor van urbanisatie kan dus niet gebruikt worden om de aanmuntingspolitiek van de steden en de regio eenduidig te verklaren.

6.4 MOGELIJKE EXTERNE VOORRADEN AAN KLEINGELD

Tot hier toe is het duidelijk dat de drie voorgaande hypothesen elk hun waarde hebben, maar geen van allen gebruikt kunnen worden om het volledige mechanisme uit te leggen achter de beslissing van een stad om de lokale bronsmuntslag al dan niet te intensifiëren. In een aantal gevallen gingen sterk geürbaniseerde centra niet tot aanmunting over, ondanks een toename van koopkracht op de lokale markt, bijvoorbeeld ten gevolge van de aanwezigheid van troepen of de organisatie van *agones*. Andere steden bleken dan weer wel hun muntproductie op te drijven op momenten dat hier in het historisch of archeologisch bestand geen aantoonbare reden voor aanwezig is. Het is dan ook van belang een eigen, vierde hypothese toe te voegen die de circulatiepatronen van het brongeld in beschouwing neemt.

Vroegere studies (zie voornamelijk Jones 1963; Callu 1969; Howgego 1985; Johnston 2007) leidden tot twee belangrijke inzichten met betrekking tot de circulatie van de bronsmunten. Enerzijds bleken de stedelijke munten over de stadsgrenzen heen aanvaard te worden en als dusdanig binnen een regionale radius te circuleren. Anderzijds verduidelijkte de studie van muntschatten dat de circulatieduur van een bepaalde

muntreeks niet tot de regering van uitgifte beperkt was. De combinatie van beide aspecten zou kunnen verklaren waarom steden niet altijd het initiatief tot eigen aanmunting namen. Wanneer men bijvoorbeeld de derde-eeuwse evolutie van de muntproductie te Cremna in detail bekijkt (fig. 6), ziet men dat de terugval in de muntslag tijdens de regering van Valerianus / Gallienus werd voorafgegaan door een zeer actieve productiefase onder keizer Trajanus Decius en Trebonianus Gallus. Mogelijk had de stad dan ook nog voldoende voorraad aan kleingeld uit vorige perioden op het moment dat militaire troepen van Valerianus / Gallienus (zie *supra*) de stad bezochten. Wat de situatie in Side onder respectievelijk Philippus I Arabs, Trajanus Decius en Trebonianus Gallus betreft (fig. 8), werd de stijgende vraag naar kleingeld tijdens het viertien van de *agones* (zie *supra*) mogelijk opgevangen door voorhanden zijnde munten uit de ruimere regio te gebruiken. Wanneer men immers de algemene evolutie van de muntproductie in Pisidië en Pamphylië bekijkt, blijkt dat er tijdens de heerschappij van de drie keizers in kwestie inderdaad meer dan gemiddeld werd aangemunt. Mogelijk maakte Side dan ook gebruik van de bronsmunten van de naburige steden Perge, Attaleia en Aspendos, die respectievelijk ten tijde van Philippus I Arabs, Trajanus Decius en Trebonianus Gallus een piek in de stedelijke muntslag bereikten.

6.4.1 *Sagalassos*

Uiteraard kan deze interpretatie niet bevestigd worden zonder gedocumenteerde vondstcontexten. Men

kan immers nooit met zekerheid vaststellen of munten uit een bepaalde stad ook in andere centra gebruikt werden indien niet bekend is waar ze werden teruggevonden. Daarenboven kunnen ook enkel uitspraken gedaan worden over de circulatieduur via goed gedocumenteerde contexten. In de volgende paragraaf volgt een korte studie van de opgravingsvondsten uit het Pisidische Sagalassos, om als dusdanig binnen deze stedelijke context na te gaan of de beschikbaarheid van bronsmunten uit andere centra inderdaad in verband staat met de evolutie in de stedelijke productie.

Om na te gaan of de beschikbaarheid van bronsmunten uit andere centra of vorige periodes inderdaad in verband staat met de evolutie van de stedelijke productie, werd een analyse gemaakt van de derde-eeuwse muntvondsten te Sagalassos, opgegraven tijdens de campagnes uitgevoerd tussen 1990 en 2012⁷ (Scheers 1993a; Scheers 1993b; Scheers 1995; Scheers 1997; Scheers 2000; identificaties Penningkabinet – Koninklijke Bibliotheek van België). Deze resultaten moeten echter als voorlopig beschouwd worden, aangezien de identificaties vanaf de

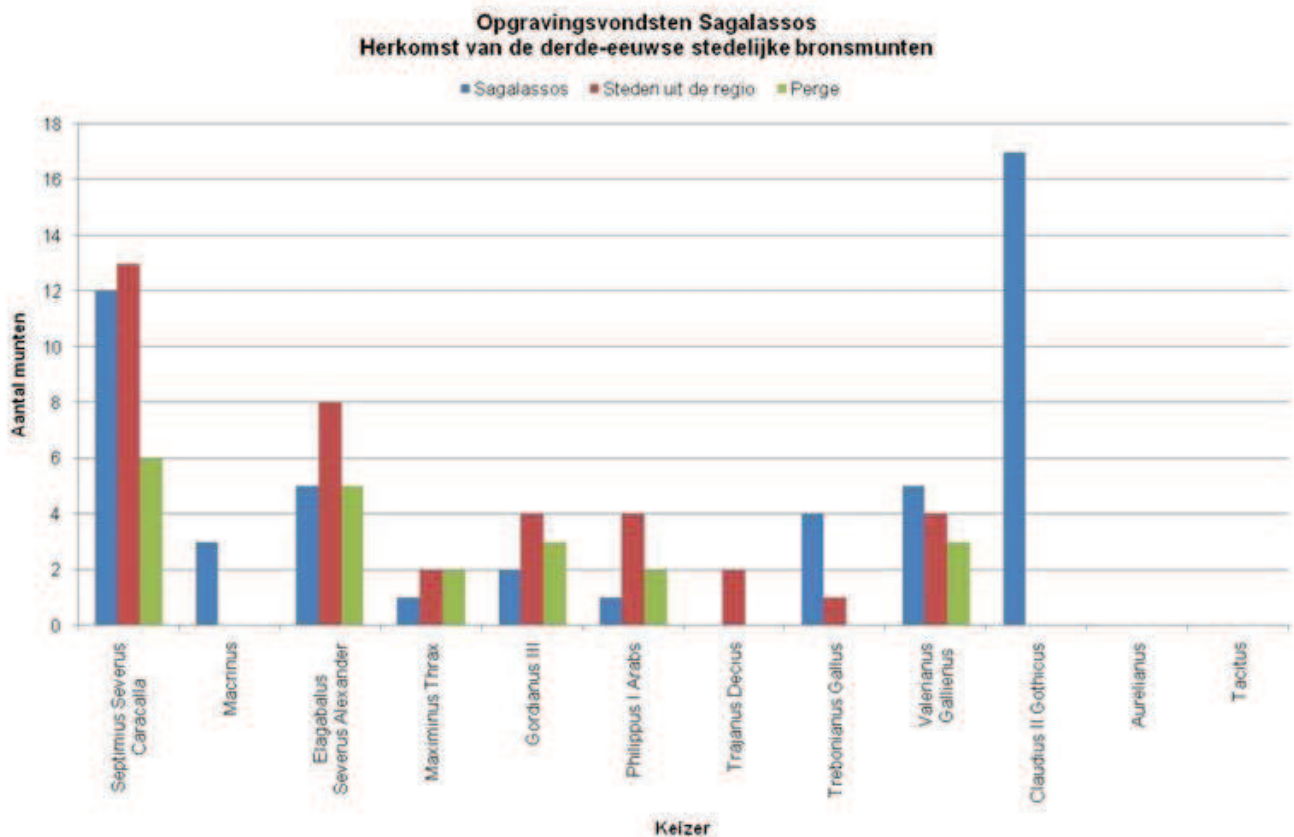
campagne van 2005 nog niet definitief zijn. Wat ten eerste het hergebruik van munten uit een voorgaande periode betreft, wordt de lange circulatieduur van bronsmunten in *Asia Minor* bevestigd door het feit dat de meeste derde-eeuwse bronsmunten afkomstig zijn uit latere Romeinse contexten (Scheers 1993a, 201-202; Scheers 1993b, 256-257; Scheers 1995, 318-320; Scheers 1997, 343-350; Scheers 2000, 533-543; Poblome 2008, 198, 205). Wel moet men rekening houden met het feit dat het hier vaak om erosie- of opvullingslagen gaat, wat de chronologische relevantie van de munten sterk doet verminderen. Toch kan men over het algemeen stellen dat wanneer in een bepaald tijdsinterval grote aantallen munten werden geproduceerd, deze voorraad ook in latere perioden aan de nood aan kleingeld kon voldoen. Ten tweede was het mogelijk een aantal patronen te herkennen betreffende de herkomst van de bronsmunten (fig. 11).

Van de 88 derde-eeuwse munten waren er in totaal 50 afkomstig uit Sagalassos zelf en 38 uit andere steden. Tijdens de regeringen van Elagabalus / Severus Alexander, Maximinus Thrax, Gordianus III, Philippus I Arabs en Trajanus Decius, wanneer de muntproductie te Sagalassos relatief laag bleef, circuleerden kennelijk voornamelijk munten uit andere steden. Opvallend is dat het overgrote deel van de 'vreemde' bronsmunten gevonden te Sagalassos uit één centrum, met name het Pamphylicsche Perge, afkomstig is (fig. 11). Dit fenomeen is symptomatisch voor de belangrijke relatie die tijdens het

7 De munten van de jaren 2000 tot 2004 werden eveneens door Prof. em. Scheers geïdentificeerd. De munten gevonden tijdens de campagnes vanaf 2005 tot op heden, worden geïdentificeerd in het Penningkabinet van de Koninklijke Bibliotheek van België door Fran Stroobants en Johan van Heesch. De publicatie van deze muntvondsten volgt in de nabije toekomst.

principaat tussen Perge en Sagalassos bestond en ook in de wederzijdse uitwisseling van andere materiaalcategorieën tot uitdrukking kwam. Zo werden bijvoorbeeld relatief grote hoeveelheden van de lokale *Sagalassos red slip* ware geattesteerd te Perge, voornamelijk

tijdens de vroege keizertijd, en werd in Sagalassos een type van tafelwaar met loodglazuur geïmporteerd dat sterke overeenkomsten met aardewerk uit Perge vertoonde (Poblome & Waelkens 2003, 181; Poblome 2008, 206-207).

Figuur 11. Grafische weergave van de vergelijking van het aantal munten uit Sagalassos met het aantal munten uit de steden in de regio en met het aantal munten uit Perge per keizer, uitgevoerd voor de derde-eeuwse opgravingsvondsten uit Sagalassos.

Met deze beperkte studie als uitgangspunt, kan men besluiten dat in perioden met slechts een beperkte muntproductie te Sagalassos zelf, het kleingeld hoofdzakelijk afkomstig was van externe centra. Voornamelijk Perge speelde in de derde eeuw een belangrijke rol als 'muntleverancier'. Het is pas wanneer de externe voorraad aan kleingeld een terugval kende in de directe omgeving, zoals het geval was tijdens de korte regering van

keizer Macrinus en onder keizer Claudius II Gothicus, dat de stedelijke overheid te Sagalassos zich genoodzaakt zag hun aanmunting aanzienlijk op te voeren om de lokale markt draaiende te houden.

Figuur 12. Bronsmunt uit Sagalassos, uitgegeven onder keizer Claudius II Gothicus. De afbeelding op de keerzijde toont een lopende mannelijke figuur met helm. In de linkerhand draagt hij een fakkel, in de rechterhand een lans (SNG von Aulock 5202; munt collectie Penningkabinet).

Dat de stad Sagalassos (fig. 10), samen met de nabijgelegen centra Prostanna, Seleuceia, Selge en Antiochia, nog tot dergelijke rijkelijke bronsaanmunting overging tijdens de regering van Claudius II Gothicus, heeft volgens R. Cluett te maken met het feit dat het strategische zwaartepunt tijdens de Gothische inval te Side (Dexippos 100.F.29) naar het Pisidische binnenland zou verplaatst zijn. Binnen dit kader zou het meest zuidelijk gelegen Selge, dat relatief goed beschermd werd door bergkammen, dienst hebben gedaan als verdedigingslinie en als basis gediend hebben voor een tegenoffensief over land. Sagalassos en de nabijgelegen steden Seleukeia en Prostanna traden op als verzamelplaatsen van de militaire troepen en het noordelijke Antiochia bood in geval van nood een defensieve uitwijkmogelijkheid. Zodoende groeiden deze centra uit tot de logistieke spil van de campagnes die Claudius II Gothicus tegen de Goten ondernam en zorgde de militaire aanwezigheid voor een belangrijke stijging in de muntproductie. De belangrijke rol die deze steden speelden binnen de

keizerlijke strategie wordt in Sagalassos weerspiegeld in de *homonoia* of het symbolische verbond dat de stad met Rome sloot. Naar dit verbond wordt in inscripties (bijvoorbeeld IGR III.350-353) vaak met de formule "πρωτη Πισιδων φιλης και συμμαχου Ρωμαιων", "de eerste stad van Pisidia, vriend en bondgenoot van de Romeinen" en in de muntslag (BMC Pisidia 59; SNG Paris 1857-1859; SNG von Aulock 5208-5209) met de legende 'ΡΩΜΑΙΩΝ' verwezen (Cluett 2001, 389-390). Ten slotte kan hieraan toegevoegd worden dat ook de munticonografie in een aantal zeldzame gevallen een duidelijk militaire iconografie vertoonde, zoals het geval was bij een muntreeks uit respectievelijk Sagalassos (fig. 12) en Prostanna (fig. 13). Of deze theorie inderdaad een grond van waarheid bevat, zal echter nog verder dienen aangetoond te worden.

Figuur 13. Bronsmunt uit Prostanna, uitgegeven onder keizer Claudius II Gothicus. De afbeelding op de keerzijde toont de oorlogsgod Ares. In de linkerhand houdt hij een schild en speer vast, met de rechterhand leunt hij op een zwaard. (SNG Paris 1725).

6.5 INTERPRETATIE VAN DE REGIONALE STANDAARD

Over het algemeen kunnen we voor Pisidië en Pamphylië besluiten dat, wanneer de vraag naar kleingeld op de lokale markt toenam, steden mogelijk pas zelf tot aanmunting overgingen wanneer de stijgende vraag niet kon beantwoord worden door muntvoorraden uit voorgaande perioden of uit andere steden te gebruiken. Dit verklaart min of meer het onregelmatige aanmuntingspatroon in Pisidië en Pamphylië, in die zin dat steden perioden van intense productie afwisselden met periodes waarin weinig of geen stedelijke munten werden uitgegeven, afhankelijk van het feit of nabijgelegen centra al dan niet een periode van aanzienlijke aanmunting doormaakten. Op deze manier werd een soort van evenwicht bereikt en ontwikkelde zich kennelijk een soort regionaal netwerk van muntproductie te Pisidië en Pamphylië. Via dit netwerk was de regio verzekerd van een voldoende voorraad aan kleingeld om de stijgende vraag op te vangen die het gevolg was van haar grote strategische belang, en dit tot ver in de derde eeuw. Dat in Pisidië en Pamphylië, in tegenstelling tot de overige Oost-Romeinse steden, ook nog op grote schaal tot muntproductie werd overgegaan tijdens de regering van Claudius II Gothicus, Aurelianus en Tacitus, is het gevolg van het feit dat de regio ook toen nog een cruciale rol speelde in de keizerlijke militaire en logistieke belangen. Het systeem functioneerde totdat de lokale muntslag uiteindelijk overbodig en niet meer winstgevend werd, zowel voor de uitgevende elite, die zich als

gevolg van de “*second wave of Romanisation*” steeds minder voor stedelijke aangelegen interesseerde, als voor stad op zich, ten gevolge van de groeiende toevloed aan ontwaarde *antoniniani* (zie *supra*). Wanneer de voordelen van zelf-representatie en monetair gewin stilaan verdwenen, groeide de stedelijke muntslag uit tot een soort niet-wenselijke noodzaak en verdween deze dan ook volledig tijdens de regering van keizer Tacitus.

7 Besluit

De hier voorgestelde studie had tot doel om enerzijds de regionale evoluties in de lokale bronsaanmunting te Pisidië en Pamphylië voor de derde eeuw n.C. in kaart te brengen en anderzijds de schommelingen in de muntproductie te verklaren. Dit gebeurde aan de hand van enkele stedelijke case-studies waarin het numismatisch materiaal geconfronteerd werd met de ruimere archeologische en historische context. Het werd duidelijk dat zich geen duidelijke stijgende of dalende trend in de muntproductie aftekende, zowel wat betreft het geproduceerde volume als het aantal actieve ateliers. Daarenboven was een belangrijk deel van de regionale muntproductie tijdens een bepaalde regering meestal geconcentreerd in één centrum. De studie van de urbane contexten toonde aan dat enerzijds de aanwezigheid van militaire troepen en anderzijds de organisatie van *agones*, die beide sterk toenamen in het derde-eeuwse Pisidië en Pamphylië en in een aantal gevallen ook gelijktijdig voorkwamen, vaak verantwoordelijk

waren voor de toename in de stedelijke muntproductie. Deze hypothesen kunnen echter niet het volledige mechanisme achter de aanmunting verklaren. De derde-eeuwse opgravingsvondsten uit Sagalassos maakten duidelijk dat steden enkel hun muntproductie aanzienlijk opdreven indien ze niet konden terugvallen op externe voorraden aan kleingeld uit voorgaande perioden of naburige centra. Doordat op die manier een systeem ontstond waarin steden afwisselend hun muntproductie opdreven, was de regio verzekerd van een voldoende voorraad aan kleingeld om de stijgende vraag op te vangen tot ver in de derde eeuw,

en dit tot de lokale muntslag uiteindelijk overbodig en niet meer winstgevend werd.

Dankwoord

Mijn dank gaat uit naar mijn promotor, prof. dr. Johan van Heesch voor de uitstekende begeleiding bij alle stadia van dit onderzoek. Daarnaast een woord van dank aan prof. dr. Jeroen Poblome en dr. Constantina Katsari die steeds bereid waren als specialisten ter zake mijn vragen te beantwoorden. Ten slotte wens ik ook mijn collega Céline Ben Amar te bedanken voor het nalezen van het artikel.

Bibliografie

- ATLAN S. 1976: *1947-1967 yılları Side kazıları sırasında elde edilen sikkeler*, Ankara.
- BRANDT H. 2005: *Lycia et Pamphylia. Eine römische Provinz im südwesten Kleinasien*, Mainz.
- BROWN P. 1971: *The World of Late Antiquity AD 150 – 750*, Londen.
- BURNETT A. 2004: *Coinage in the Roman World*, Londen.
- BUTCHER K. 1988: *Roman Provincial Coins. An Introduction to the Greek Imperials*, Londen.
- CALLU J.-P. 1969: *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*, Parijs.
- CASEY J. 1986: *Understanding Ancient Coins. An Introduction for Archaeologists and Historians*, Londen.
- CLUETT R. 2001: The end of the Greek Imperials. Old problems and new interpretations. In: DREW-BEAR T., TASLIALAN M. & THOMAS C. M. (eds.), *Actes du Ier Congrès International sur Antioche de Pisidie*, Collection Archeologie et Histoire de l'Antiquité 5, Lyon, 385-391.

- DEVIJVER H. 1997: Local elite, equestrians and senators. A social history of Roman Sagalassos, *Ancient Society* 27, 105-162.
- ELTON H. 2008: Military supply and the south coast of Anatolia in the third century AD. In: MITCHELL S. & KATSARI C. (eds.), *Patterns in the Economy of Roman Asia Minor*, Swansea, 289-304.
- GRAINGER J. D. 2009: *The Cities of Pamphylia*, Oxford.
- HARL K. 1987: *Civic Coins and Civic Politics in the Roman East*, Berkeley.
- HARL K. 1996: *Coinage in the Roman Economy*, Baltimore.
- HOWGEGO C. 1985: *Greek Imperial Countermarks. Studies in the Provincial Coinage of the Roman Empire*, Londen.
- HOWGEGO C. 1995: *Ancient History from Coins*, Londen.
- JOHNSTON A. 1984: Greek imperial statistics. A commentary, *Revue Numismatique* 26, 240-257.
- JOHNSTON A. 2007: *Greek Imperial Denominations ca. 200-275. A Study of the Roman Provincial Bronze Coinage of Asia Minor*, The Royal numismatic Society Special Publication 43, Londen.
- JONES T. B. 1963: A numismatic riddle. The so called Greek Imperials, *Proceedings of the American Philosophical Society* 107, 308-347.
- KATSARI C. 2003a: The organisation of Roman mints during the third century CE. The view from the eastern provinces, *Classical Ireland* 10, 27-53.
- KATSARI C. 2003b: The statistical analysis of stray coins in museums. The Roman provincial coinage, *Nomismatika Khronika* 22, 47-56.
- KATSARI C. 2005: The monetization of Roman Asia Minor in the third century AD. In: MITCHELL S. & KATSARI C. (eds.), *Patterns in the Economy of Roman Asia Minor*, Swansea, 261-288.
- KATSARI C. 2008: The monetization of Rome's frontier provinces. In: HARRIS W. V. (ed.), *The Monetary Systems of the Greeks and Romans*, Oxford, 242-266.
- KATSARI C. 2011: *The Roman Monetary System. The Eastern Provinces from the First to the Third Century AD*, Cambridge.
- KLOSE D. O. A. 2007: Festivals and games in the cities of the east during the Roman Empire. In: HOWGEGO C., HEUCHERT V. & BURNETT A. (eds.), *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford, 124-134.

KRYZANOWSKA A. 1970: *Monnaies coloniales d'Antioche de Pisidie*, Travaux du centre d'archéologie méditerranéenne de l'Académie polonaise des sciences sous la direction de K. Michalowski 7, Warschau.

LESCHORN W. 1981: Le monnayage impérial d'Asie Mineure et la statistique. In: CARCASSONE C. & HACKENS T. (eds.), *Statistique et numismatique. Table ronde organisée par le Centre de mathématique sociale et de l'Ecole des hautes études en sciences sociales de Paris et le Séminaire de numismatique Marcel Hoc de l'Université Catholique de Louvain, Paris, 17-19 sept. 1979*, Pact 5, Straatsburg, 252-266.

LEVICK B. 1967: *Roman colonies in Southern Asia Minor*, Oxford.

MITCHELL S. 1990: Festivals, games and civic life in Roman Asia Minor. Recensie van: WÖRRLE M. 1988: *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien. Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda*, München en van ZIEGLER R. 1985: *Städtisches Prestige und kaiserliche Politik. Studien zum Festwesen in Ostkilikien im 2. und 3. Jahrhundert n. Chr.*, Düsseldorf, *Journal of Roman Studies* 80, 183-193.

MITCHELL S. 1993: *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor*, Oxford.

MITCHELL S. 1995: *Cremna in Pisidia. An Ancient City in Peace and War*, Swansea.

MITCHELL S. 1999: Greek epigraphy and social change. A study of the Romanization of south-west Asia Minor in the third century AD. In: PANCIERA S. (ed.), *XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina. Atti 2*, Rome, 419-433.

NEWBY Z. 2005: *Greek Athletics in the Roman World. Victory and Virtue*, Oxford.

NOLLÉ J. 1987: 9. Olympia in Side (Pamphyliche Studien 6-10), *Chiron* 17, 254.

NOLLÉ J. 1990: Side. Zur Geschichte einer kleinasiatischen Stadt in der römischen Kaiserzeit im Spiegel ihrer Münzen, *Antike Welt* 21, 244-265.

POBLOME J. & WAELEKENS M. 2003: Sagalassos and Alexandria. Exchange in the Eastern Mediterranean. In: ABADIE-REYNAL C. (ed.), *Les céramiques en Anatolie aux époques hellénistique et romaine*, Varia Anatolica 15, Parijs, 179-191.

POBLOME J. 2008: Sherds and coins from a place under the sun. Further thoughts from Sagalassos, *Facta. A Journal of Roman Studies* 2, 193-217.

PRICE S. 1984: *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge.

RAVETZ A. 1964: The fourth-century inflation and Romano-British coin finds, *Numismatic Chronicle* 5, 201-231.

REECE R. 1982: Economic history from site-finds. In: REECE R. (ed.), *Roman Coins and Archaeology. Collected Papers*, Moneta 32, Wetteren, 350-354.

REECE R. 1987: Coin finds and coin production. In: REECE R. (ed.), *Roman Coins and Archaeology. Collected Papers*, Moneta 32, Wetteren, 321-324.

REECE R. 1993: Coins as minted and coins as found. In: REECE R. (ed.), *Roman Coins and Archaeology. Collected Papers*, Moneta 32, Wetteren, 331-334.

REECE R. 1994: The regional study of coin site-finds. In: REECE R. (ed.), *Roman Coins and Archaeology. Collected Papers*, Moneta 32, Wetteren, 258-267.

RENS R. 2009: *De Wederzijdse Beïnvloeding van de Militaire Aanwezigheid en de Economie in Lycië, Pisidië en Pamphylië in de Vroege en Midden-Keizertijd*, onuitgegeven masterproef, KU Leuven.

SCHEERS S. 1993a: Catalogue of the coins found during the years 1990 and 1991. In: WAEKENS M. (ed.), *Sagalassos I. First General Report on the Survey (1986-1989) and Excavations (1990-1991)*, Acta archaeologica Lovaniensia. Monographiae 5, Leuven, 197-205.

SCHEERS S. 1993b: Catalogue of the coins found in 1992. In: WAEKENS M. & POBLOME J. (eds.), *Sagalassos II. Report on the Third Excavation Campaign of 1992*, Acta archaeologica Lovaniensia. Monographiae 6, Leuven, 249-260.

SCHEERS S. 1995: Catalogue of the coins found in 1993. In: WAEKENS M. & POBLOME J. (eds.), *Sagalassos III. Report on the Fourth Excavation Campaign of 1993*, Acta archaeologica Lovaniensia. Monographiae 7, Leuven, 307-323.

SCHEERS S. 1997: Coins found in 1994 and 1995. In: WAEKENS M. & POBLOME J. (eds.), *Sagalassos IV. Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1994 and 1995*, Acta archaeologica Lovaniensia. Monographiae 9, Leuven, 315-352.

SCHEERS S. 2000: Coins found in 1996 and 1997. In: WAEKENS M. & LOOTS L. (eds.), *Sagalassos V. Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1996 and 1997*, Acta archaeologica Lovaniensia. Monographiae 11, Leuven, 509-552.

STROOBANTS F. 2010: *De lokale bronsmuntslag in de regio van Pisidia en Pamphylia tijdens de derde eeuw n.C.*, onuitgegeven masterproef, KU Leuven.

TALBERT R. J. A. 1985: *Atlas of Classical History*, Londen.

VAN NIJF O. 2001: Local heroes. Athletics, festivals and elite self-fashioning in the Roman east. In: GOLDHILL S. (ed.), *Being Greek under Rome. Cultural Identity, the Second Sophistic and the Development of Empire*, Cambridge, 306-334.

VANHAVERBEKE H. & WAEKENS M. 2003: *The Chora of Sagalassos. The Evolution of the Settlement Pattern from Prehistoric until Recent Times*, Studies in Eastern Mediterranean Archaeology 5, Turnhout.

WAELEKENS M. 2002: Romanization in the East. A case study. Sagalassos and Pisidia, *Istanbulur Mitteilungen* 52, 311-368.

WAELEKENS M. & MITCHELL S. 1988: Cremna and Sagalassus 1987, *Anatolian Studies* 38, 53-66.

WEISS P. 1981: Ein agonistisches Bema und die isopythischen Spiele von Side, *Chiron* 11, 315-346.

WEISS P. 1991: Auxe Perge. Beobachtungen zu einem bemerkenswerten städtischen Dokument des späten 3. Jahrhunderts n. Chr., *Chiron* 21, 353-392.

WEISS P. 1992: Pisidien. Eine Historische Landschaft im Licht ihrer Münzprägung, *Asia Minor Studien* 6, 143-165.

ZIEGLER R. 1996: Civic coins and imperial campaigns. In: KENNEDY D. L. (ed.), *The Roman Army in the East*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 18, Michigan, 119-134.

AFKORTINGEN

BMC = *British Museum Collection*

IGR = *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*

IGSK = *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*

SNG = *Sylloge Nummorum Graecorum*

Bamiyanboeddha's en zwarte markten: cultureel erfgoed als conflictdynamiek in Afghanistan

Carolien VAN HECKE

[Eng]

Through history, cultural heritage has always suffered during conflict. In this paper we investigate what role the cultural heritage of Afghanistan played during the conflicts that ravaged the country for decades and if heritage is really a passive victim in conflicts. By means of the literature research of two cases (the illegal art market and looting of the Kabul museum; the destruction of the Buddha's of Bamiyan) we were able to prove that the destruction of heritage was more than collateral damage. Heritage was being actively used. We can regard money, religion, ideology, but also cultural cleansing, breaking of rival groups and chocking the world community as motives. Cultural heritage can also be a tool to prevent conflict and promote sustainable development, tourism and community empowerment.

[Ned]

Doorheen de geschiedenis heeft cultureel erfgoed steeds geleden onder conflict. In deze paper stellen we ons de vraag welke rol het cultureel erfgoed van Afghanistan speelde tijdens de conflicten die het land decennialang teisterden en of erfgoed werkelijk een passief slachtoffer is in conflictsituaties. Aan de hand van een literatuurstudie van twee cases (de illegale kunsthandel en plundering van het museum van Kabul; de vernieling van de Boeddhabeelden van Bamiyan) bewijzen we dat de vernietiging van erfgoed meer dan enkel collateral damage was. Erfgoed werd actief aangewend. We komen tot de vaststelling dat geld, religie, ideologie, maar ook culturele zuivering, het treffen van rivaliserende groepen en het choqueren van de wereldgemeenschap motieven vormden. Cultureel erfgoed kan ook aangewend worden om conflicten te voorkomen en duurzame ontwikkeling, toerisme en community empowerment aan te moedigen.

1 Inleiding en probleemstelling

Het jaar 1157 v. Chr.: Kutir-Nahhunte, zoon van de Elamitische vorst Shutruk-Nahhunte, rooft het beeld van de god Marduk uit de tempel van Babylon. Het gouden godenbeeld wordt als oorlogsbuit naar de Elamitische hoofdstad Susa gebracht. Vernedering en drama voor de Babyloniërs. Door het beeld, het 'huis' van de god, weg te nemen, is die niet meer in staat zijn tempel te bezoeken, wat de inwoners van de stad 'onbeschermd' achterlaat. Het beeld is zodanig belangrijk dat een tijd later koning Nebuchadnezzar I

een campagne organiseert tegen de Elamieten en het beeld terugbrengt naar Babylon en zo de orde herstelt (Brinkman 1968, 108,317).

Cultureel erfgoed lijdt al sinds mensenheugenis onder oorlogen en conflicten, zoals bovenstaande anekdote illustreert. Talrijke monumenten werden vernietigd, kunstwerken gestolen en archeologische vindplaatsen geplunderd.

De grote mediatisering van de vernieling van de Bamiyanboeddha's in 2001 bracht het thema 'erfgoed in

conflictgebieden' onder de aandacht van het grote publiek. Het verhaal werd echter meestal eenzijdig gebracht, vanuit het oogpunt van 'werelderfgoed'. De meeste artikels over het erfgoed van Afghanistan handelen over het effect van de oorlog hierop (erfgoed als collateral damage), zonder achterliggende motieven te onderzoeken. Het cultureel erfgoed wordt niet gezien als actor, maar als passief slachtoffer in conflict en politiek.

In dit artikel proberen we te achterhalen op welke manier het erfgoed van Afghanistan een rol speelde in het conflict. Waarom werd het een doelwit en slachtoffer? We geven een overzicht van de problematiek van cultureel erfgoed in conflictgebieden en pogen het beeld als 'passief slachtoffer' te nuanceren. Acties gericht tegen monumenten en archeologische sites dienen zelden een militair strategisch doel. Welk doel dienen ze dan wel?

Deze vragen zullen we beantwoorden aan de hand van een kritische literatuurstudie van enkele geselecteerde cases. Zowel de plundering van het museum van Kabul, illegale kunsthandel als de verwoesting van de boeddha's van Bamiyan zullen inzicht verschaffen in de diverse motieven voor het gebruik van erfgoed. Op basis van de cases zullen we tot een antwoord komen op de vraag hoe erfgoed in conflictdynamiek fungeert. Religieuze en economische motieven zijn voor de hand liggende verklaringen. Het wissen van een 'ongewenst' verleden, het fenomeen 'cultureel terrorisme' en het breken van de identiteit van een bevolkingsgroep (cultural cleansing)

blijken eveneens belangrijke beweegredenen.

Tenslotte stellen we ons de vraag of we cultureel erfgoed ook op een positieve manier kunnen gebruiken, om conflict tegen te gaan en duurzame ontwikkeling aan te zwengelen.

2 Cultureel erfgoed

2.1 WAT IS ERFGOED?

"Heritage is created in a process of categorising" (Harrison 2010a, 10).

Om een duidelijk kader te scheppen moeten we beginnen met een definiëring van 'erfgoed'. De term heeft een grote diversiteit aan betekenissen. Een monument, site, object,... natuurlijk of door de mens gecreëerd, wordt erfgoed op het moment dat het door een bepaalde groep mensen zo gepercipieerd en erkend wordt. Niettegenstaande men meestal niet nadenkt bij het toekennen van belang, is culturele waarde niet gekoppeld aan een object, monument,... (Schofield 2008, 23). Erfgoed is artificieel en geconstrueerd.

We maken gewag van cultureel en natuurlijk erfgoed, waartussen het onderscheid niet altijd duidelijk is. Cultureel erfgoed kan onderverdeeld worden in twee categorieën: onroerend¹ (gebouwen, monumenten, objecten) en roerend (gebruiken, taal, muziek, tradities) (Harrison 2010a, 9).

¹ In dit artikel beschouwen we enkel cultureel en onroerend erfgoed, uit praktische overwegingen.

In de Den Haag Conventie van 1954 (zie verder) wordt de term *cultural property* gebruikt en als volgt gedefinieerd: “(a) *movable or immovable property of great importance to the cultural heritage of every people, such as monuments of architecture, art or history, whether religious or secular; archaeological sites; groups of buildings which, as a whole, are of historical or artistic interest; works of art; manuscripts, books and other objects of artistic, historical or archaeological interest; as well as scientific collections and important collections of books or archives ...*(b) *Buildings whose main and effective purpose is to preserve or exhibit the movable cultural property ...such as museums, libraries,... archives, and refuges ...*(c) *Centres containing a large amount of cultural property... and known as 'centres containing monuments'”* (Cole 2008, 65).

2.2 WAT IS HET BELANG VAN CULTUREEL ERFGOED?

Waarom willen we niet dat bepaalde monumenten afgebroken en bepaalde landschappen veranderd worden? Het belang van cultureel erfgoed is moeilijk te bepalen. Uitgebreid onderzoek ter zake is nog niet uitgevoerd. Er kunnen echter wel enkele belangrijke verklaringen opgetekend worden. Cultuur geeft ons in tijden van globalisering een gevoel van identiteit en continuïteit. Het zijn evenwel die attributen van cultureel erfgoed die het belangrijk maken, die het tevens tot doelwit maken tijdens conflicten (Williams 2000, 10).

2.2.1 Identiteit

Traditioneel wordt het belang van erfgoed gezocht in identiteitsvorming

en -behoud. De manier waarop we omgaan met erfgoed ‘zegt ons wie we zijn en helpt om ons collectief sociaal geheugen te vormen’ (Harrison 2010a, 9). Monumenten dragen vaak een grote symbolische waarde, die moeilijk te verklaren is, maar desalniettemin een reële kracht is². Hewison maakt de redenering dat het verleden de fundering is van individuele en collectieve identiteit: “*Without knowing where we have been, it is difficult to know where we are going*” (Harrison 2010a, 17).

Er zijn verschillende auteurs, waaronder Appadurai, die de link leggen tussen de identiteit van een lokale gemeenschap en de plaats of ruimte waar ze wonen: een gemeenschap drukt zijn stempel op zijn omgeving, maar die omgeving beïnvloedt tevens de gemeenschap (Byrne 2008, 170). Alle elementen van die omgeving maken deel uit van het erfgoed en de cultuur van de lokale gemeenschap. Zoals we later beschrijven, behoren de Boeddha-beelden van Bamiyan tot het erfgoed van de lokale bevolking, ook al is deze islamitisch, omdat de beelden altijd tot hun omgeving behoord hebben.

Tijdens conflicten wordt de zorg voor erfgoed vaak bekritiseerd omdat het geen basisnood is voor de bevolking

² Het vernietigen van een symbool wordt geacht de identiteit of moraal te ondermijnen van de betreffende bevolkingsgroep. Recentelijk braken de ordediensten in Bahrein een monument af op het plein dat centrum was van de opstanden, in een poging het verzet te breken.

en dus geen prioriteit zou moeten krijgen. Cultuur blijft niettegenstaande belangrijk: *"Identities can get lost and when opportunities are not seized, when culture is disregarded and not used as a positive force for development, differences can help fuel conflicts rather than solve them"* (Delanghe 2008, 194).

2.2.2 Politiek

Het concept van nationaal erfgoed is sterk vervlochten met het ontstaan van het idee van nationale identiteit. Als de bevolking affiniteit voelt voor bepaalde monumenten en sites dan groeit de interne cohesie en consensus onder die bevolking (Byrne 2008, 167).

Cultureel erfgoed wordt gebruikt door regeringen (door creatie van nationaal erfgoed) om een gestandaardiseerd verleden op te leggen dat de waarden en geest van 'de natie' weerspiegelt. De staat kan het verleden 'aanpassen' om standpunten in de huidige maatschappij te beïnvloeden (Harrison 2010b, 154). De westerse interpretatie van erfgoed hangt samen met het ontstaan van de natiestaat (Meskell 2002, 567). Wanneer in Amerika en West-Europa op het einde van de 18de eeuw nationalisme opkomt, wordt een bepaalde vorm van zorg voor erfgoed ontwikkeld. Identiteit, geschiedenis en territorium worden met elkaar verweven waardoor erfgoed fungeert als de link tussen de bevolking en het land (Allen 2010, 198).

2.3 JURIDISCH KADER

2.3.1 UNESCO werelderfgoed

In 1946 werd United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) opgericht. Hun grondbeginsel stelt dat de organisatie de conservatie en bescherming van boeken, kunstwerken en andere monumenten van geschiedenis en wetenschap zal verzekeren, door regels op te leggen aan de betrokken landen (O'Keefe 2006, 92). Het is dan ook logisch dat het UNESCO was die het streven naar een internationaal akkoord rond de bescherming van erfgoed in oorlogstijd nieuw leven in blies, wat leidde tot de Den Haag Conventie van 1954. UNESCO draagt geen uitvoerende functie, de organisatie heeft enkel een technische opdracht tot ondersteuning (O'Keefe 2006, 172). De titel 'werelderfgoed' verlenen aan een historische site (door UNESCO) is het toekennen van een 'universele erfgoed waarde' (Harrison 2010b, 155). Dit impliceert dat het belang van de site lokale grenzen overschrijdt. Het behoud van de site wordt van algemeen belang voor de mensheid.

2.3.2 Den Haag

Er zijn verschillende verdragen gesloten omtrent de bescherming van cultureel erfgoed. Het belangrijkste is de Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, in 1954 getekend in Den Haag onder initiatief van UNESCO. De aanleiding voor deze verdragen waren de grote

vernielingen aangericht tijdens WOI (O'Keefe 2006, 39).

Er waren verschillende voorlopers³: de eerste Den Haag Conventie, het Roerich Pact van 1935, de International Convention for the Protection of Historic Buildings and Works of Art in Time of War van 1936,... In 1938 werd een voorstel voor een verdrag ter bescherming van cultureel erfgoed in oorlogssituaties voorgelegd aan de Volkenbond, maar door het uitbreken van WOII werd de uitwerking pas verder gezet in 1954 (Noblecourt 1956, 4-5).

De belangrijkste elementen van de Den Haag Conventie van 1954 (Noblecourt 1956, 11-12) zijn:

- Ondertekenende landen verbinden zich ertoe in vredetijd maatregelen te nemen ter bescherming van culturele eigendom en tijdens een gewapend conflict het erfgoed in eigen land en op het territorium van alle ondertekenende landen te beschermen.
- Alle vormen van diefstal, plundering of misbruik van culturele eigendom zijn verboden.
- Een uitzondering wordt gemaakt als een actie militair strategisch onvermijdelijk is.
- Er moeten schuilplaatsen gecreëerd worden voor verplaatsbaar culturele eigendom.

- Het embleem (= Blue Shield⁴) moet dezelfde functie dragen als het 'Rode Kruis'.
- Er is geen export van culturele eigendom toegestaan uit bezette gebieden tijdens een gewapend conflict. Mocht dit wel gebeurd zijn, dan moet het importerende land deze objecten na de vijandigheden terugbrengen naar het land van oorsprong.

Bij het doorlezen van de volledige conventie moeten we opmerken dat deze beperkt wordt door de enge definitie van het woord 'conflict'. Ze is niet aangepast aan de *Complex Political Emergencies* (CPE's) die moderne conflicten tekenen, maar aan oorlogen tussen soevereine naties. De toevoeging van een protocol in 1977 is nog steeds te beperkt (O'Keefe 2006, 202, 230): het is enkel toepasbaar op niet-internationale oorlogen waarbij het regeringsleger in conflict is met een binnenlandse gewapende groep.

Als reactie op de Iran-Irak oorlog, Golfoorlog en Balkanoorlog van de vroege jaren negentig werd een tweede protocol voor de Den Haag Conventie aangenomen in 1999. Eén van de belangrijkste elementen is de toevoeging van een uitgebreide lijst sancties (O'Keefe 2006, 240).

2.3.3 Regels betreffende kunsthandel

De internationale afspraken en regels voor de kunsthandel zijn niet

³ Voor uitgebreider informatie verwijzen we u door naar Noblecourt (1956) en O'Keefe (2006).

⁴ Het International Committee of the Blue Shield (ICBS), opgericht in 1996, houdt zich vnl. bezig met het overtuigen van landen om de Den Haag Conventie van 1954 te tekenen (Cole 2008, 67).

toereikend. De *Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property* uit 1970 van UNESCO voorziet geen speciale regeling voor conflictgebieden (Gerstenblith 2008, 185). De meeste landen hanteren wetten die verbieden gestolen of illegaal geëxporteerde goederen te verhandelen (Gerstenblith 2008, 186), maar enkele belangrijke landen, zoals de VS, doen dit niet.

De *UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects* (1995) maakt voornamelijk werk van minimale wetten die verplichten gestolen objecten terug naar het land van oorsprong te brengen (Nemeth 2007, 29). Hiertoe zijn bilaterale akkoorden het gekozen middel.

Het tweede protocol van de Den Haag Conventie van 1954 bevat een onderdeel specifiek over export van cultureel eigendom tijdens gewapende conflicten (Nemeth 2007, 29) maar dit verbiedt de handel niet. Een resolutie (UNSCR 1483) werd aangenomen door de VN in 2003 (Gerstenblith 2008, 189) betreffende handel van uit Iraakse musea ontvreemde objecten. Deze is echter niet toepasbaar op illegaal opgegraven objecten en is enkel geldig voor Irak.

Tijdens conflicten is de oorsprong van een object vaak moeilijk verifieerbaar. Er is nood aan een internationale wetgeving die streng toeziet op de handel in kunst en historische objecten uit oorlogsgebieden (zoals bij zgn. 'bloeddiamanten') en deze misschien tijdelijk opschort tijdens een conflict om te voorkomen dat objecten van

'dubieuze oorsprong' legaal worden verkocht.

3 Erfgoed in de politieke geschiedenis van Afghanistan

Afghanistan bezit door zijn strategische ligging op handelsroutes tussen oost en west een schat aan historisch cultureel erfgoed. Er zijn talrijke sites uit de bronstijd en de Griekse tijd, de zijderoute liep door het gebied en de bloeiende Centraal-Aziatische islamitische dynastieën hadden er hun basis.

Afghanistan is nooit tot kolonie gemaakt. Het was even het speelterrein van de Britten en de Russen ('the Great Game'), maar al snel werd beslist om van Afghanistan een bufferstaat te maken onder leiding van Abdur Rachman en later Amanullah Khan (Bowers 2004, 126). De interesse in het Afghaanse erfgoed groeide vanaf de jaren '20. Aangetrokken door het exotisme ontstonden talrijke Europese equipes, o.a. de *Délégation Archéologique Française en Afghanistan* (DAFA). Ze waren door de koningen geliefd (DAFA, s.d.) aangezien ze de banden met het westen verstevigden, prestige brachten en de vorming van een nationale Afghaanse identiteit bevorderden.

Tijdens de jaren '70 nam de invloed van de communistische *People's Democratic Party of Afghanistan* (PDPA) toe. De nadruk werd op het pre-islamitische verleden gelegd om de invloed van de islam te verzwakken. De PDPA splitte in twee fracties: de Khalq (vnl. militairen) en de Parcham (vnl. intellectuelen) (Bowers 2004, 129-130). Tijdens de *Saur revolution* in 1978 kregen de

Khalq het overwicht en werden de meeste Parcham naar het buitenland gestuurd in ballingschap. Leaders uit de voorgaande periode, aanhangers en leden van de Koninklijke familie, leerkrachten, professoren en studenten werden gevisieerd (Nojumi 2002, 44-45).

Tijdens de Sovjetbezetting (1979-1989) bombardeerden de Sovjets uitvoerig steden met gekend en rijk cultureel erfgoed (ook al hadden ze de Den Haag Conventie van 1954 ondertekend). Kandahar en Herat werden grotendeels verwoest. Vele moskeeën leden grote schade. Hoewel de anticommunistische rebellen de sites soms als schild gebruikten, waren de acties van de Sovjets niet gerechtvaardigd (Nemeth 2007, 26).

De bezettingsmacht nam Afghaanse intellectuelen in dienst om een 'gesovjetiseerde' cultuur in te voeren, alles werd aangepast aan het communistische ideeëngoed (Dupree 2002, 984). We zien dit in alle Sovjetrepublieken (Turkmenistan, Oezbekistan,...): de interpretatie van het verleden wordt zodanig aangepast en gevormd, dat het in de theorieën past van Marx (bijvoorbeeld de evolutie van maatschappijen) (Bridey 2006, 11-12). Tussen 1978 en 1992 waren archeologische opgravingen door westerse teams quasi onmogelijk door het conflict. De Afghaanse diensten en musea trachtten hun werk verder te zetten (Ferozi & Tarzi 2004, 1). Voornamelijk islamitische sites werden geraakt door sovjetbommen of -artillerie en de Russische archeologische equipes onderzochten quasi uitsluitend rijke bronstijdsites en Griekse sites. Het is duidelijk dat de Sovjets het pre-

islamitische verleden wilden benadrukken (Bridey 2006).

Na de terugtrekking van de Sovjets in 1989 brak er opnieuw burgeroorlog uit (voor zover daar een einde aan gekomen was). De Mujaheddin die de Sovjets hadden teruggedrongen, raakten onderling verward in conflicten. De versnippering van de macht en de intrede van krijgsheren zorgden voor een bloeiende zwarte markt en de opkomst van de drugsstaat. Vaak gaan drugstrafiek en illegale handel in antiquiteiten samen. De drugsnetwerken, met hun smokkelroutes, zorgen voor de verspreiding van gestolen of geplunderde objecten (Nemeth 2007, 24). Kabul wisselde verschillende malen van gezag en het nationaal museum werd meermaals geplunderd. Het gebrek aan orde en de gepaste instellingen (kortom de centrale staat) zorgde ervoor dat de (erfgoed)wetgeving niet langer gehandhaafd kon worden. Chaos tekende de hele maatschappij.

In de vroege jaren negentig wonnen de Taliban aan invloed. Op de markten in Pakistan zag men een terugval van het aanbod aan Afghaanse antiquiteiten, in die mate dat men vermoedde dat de Taliban de macht over de smokkelroutes controleerden in samenspraak met de Pakistaanse politie (Nemeth 2007, 33). De vrede die de Taliban op het platteland brachten in de late jaren negentig lijkt de opiumteelt en drugshandel meer te stimuleren dan de chaos van de oorlog (Rashid 2000, 117). Aanvankelijk verbeterde de toestand voor het cultureel erfgoed. Hoewel alle afbeeldingen van mensen of dieren verboden

werden, maakten de Taliban, op vraag van SPACH⁵, een uitzondering voor historische objecten (Dupree 1998a). Enkele beschermende edicten werden uitgevaardigd, o.a. door Mullah Omar (verplicht terugbrengen van gestolen objecten uit het museum en bescherming van het pre-islamitische erfgoed) (Dupree 2002, 986). Na enkele jaren sloeg deze stemming om, in 2000 kregen de radicalen het overwicht (cf. infra 'de boeddha's van Bamiyan').

Door het aanhoudende conflict van de laatste 35 jaar in Afghanistan ontstond er één van de grootste vluchtelingenstromen ter wereld. Meer dan vijf miljoen Afghanen ontvluchtten het land en hierbij komen nog de talrijke *Internally Displaced Persons* (IDP's) (Marsden 2004, 61). Deze exodus uit Afghanistan had tot gevolg dat het gros van de intelligentsia hun land verlieten.

4 Cultureel erfgoed als conflictodynamiek

Aan de hand van verschillende cases uit Afghanistan zullen we in dit hoofdstuk een beeld scheppen van de verschillende motieven die achter het gebruik of het misbruik van cultureel erfgoed schuilen. We noteren enkele voor de hand

liggende redenen (economisch, religieus), maar tevens minder gekende.

4.1 MONEY, MONEY, MONEY: DE ZWARTE MARKT

4.1.1 Economische motieven

De laatste decennia zijn antiquiteiten populaire verzamelobjecten geworden, waardoor veel geld te verdienen is met antiekhandel. Dit zorgde voor een *boom* van de zwarte markt in illegaal opgegraven objecten, voornamelijk in politiek instabiele landen. In sommige regio's werken conflictactoren samen met de georganiseerde misdaad om te profiteren van de illegale handel in gestolen en geplunderde culturele kunstvoorwerpen (Nemeth 2007, 22, 32), die vaak dezelfde routes volgen als drugs en illegale wapens. De problematiek van illegale opgravingen is eigen aan alle economisch perifere gebieden. Tijdens conflicten in Peru waren de plunderingen van archeologische sites berucht⁶. Illegale opgravingen zijn echter moeilijk te voorkomen (zelfs in westerse landen)⁷.

⁵ Society for the Preservation of Afghanistan's Cultural Heritage: opgericht in 1994 voor de bescherming en conservering van monumenten en de sensibilisering van de bevolking. Een bekend project was de stabilisering van de minaret van Jam.

⁶ In de jaren '90 creëerde de guerrillabeweging Lichtend Pad chaos in bepaald regio's van Peru, de bijhorende straffeloosheid hield de toeristen weg en verarmde de bevolking. Plunder, diefstal en smokkel van culturele objecten werden de belangrijkste inkomstenbronnen voor velen (Truslow 2006, 11). Zelfs na de val van het Lichtend Pad blijven plunderingen schering en inslag.

⁷ Zelfs in België komt het geregeld voor: enkele jaren geleden tijdens het archeologisch onderzoek voor de bouw van het nieuwe museum in

De terugval van de antiekhandel in de vroege jaren '90 deed sommigen vermoeden dat de Taliban de smokkelroutes controleerden en dat ze misschien zelfs kunstvoorwerpen aan hun sponsors gaven (Nemeth 2007, 33). De Taliban vergaren immers een deel van hun inkomsten via bevriende individuen in de Arabische wereld (de Golf)⁸ en Pakistan (Giustozzi 2008, 85-87). Nancy Dupree (2002, 985) beschouwt verschillende redenen voor de groei van antieksmokkel in Afghanistan: geldzucht, afwezigheid van bestuur, voortdurende chaos en wetteloosheid, een landbouwcrisis ten gevolge van aanhoudende droogte en een algemene terugval van de economie. Men kan begrijpen dat lokale verpauperde gemeenschappen geplaagd door conflict zich ertoe laten verleiden. Echter, wanneer men vaststelt dat de graafwerken door bulldozers gebeuren (Dupree 1998a, §1), spreken we van een andere 'schaal' van plunderingen, uitgevoerd door en ter verrijking van georganiseerde groepen.

Sinds 1993 is ongeveer 70 à 75% van de collectie van het museum van Kabul gestolen of vernietigd (Girardet & Walter 2004, 182). Beelden en andere objecten die de Taliban hadden bevolen te vernietigen, kwamen terecht op de

zwarte markt (Nemeth 2007, 31). Tijdens de conflictjaren 1992-1993 zijn enkel de meest waardevolle objecten ontvreemd uit het museum. De diefstallen waren zeer specifiek (uit de bibliotheek werden enkel manuscripten met kostbare illustraties gestolen) wat doet vermoeden dat de plundersaars in opdracht van goed geïnformeerde tussenpersonen werkten (Girardet & Walter 2004, 181). Het museum van Kabul werd, zo lijkt het wel, op bestelling geplunderd.

De chaos teweeggebracht door de Amerikaanse inval verhoogde de frequentie van het plunderen in die mate dat men de winsten even hoog schat als die van de opiumhandel (Nemeth 2007, 33). Hoe groot het aandeel is van die opiumtaksen staat echter ter discussie. Sinds de val van de Taliban is de situatie niet verbeterd. Tussen 2004 en 2006 nam de Britse douane vier ton uit Afghanistan geplunderde objecten in beslag (Rothfield 2009, 25).

4.2 DE BOEDDHA'S VAN BAMİYAN

De site van Bamiyan bestaat uit duizenden grotten met tempels, reliëfs, muurschilderingen,... uit verschillende periodes. De vallei was een belangrijk boeddhistisch centrum tijdens de 4de tot 8ste eeuw n. Chr. (Harrison 2010b, 156); de enorme Boeddhabeelden zijn het bekendste relict. Het grote Boeddhabbeeld mat 55 m hoog (het hoogste ter wereld) en het kleine 38m. Sinds de bekering van delen van Afghanistan tot de islam in de 9de eeuw zijn de beelden meermaals beschadigd (de benen zijn met kanonnen beschoten en een poging werd ondernomen hun gelaat te verwijderen (Flood 2002, 649)).

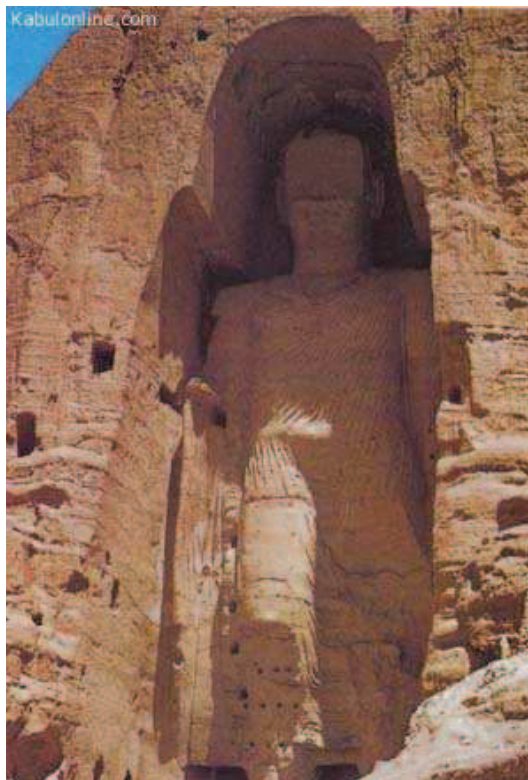
Tongeren werd de site op een morgen geplunderd door 'liefhebbers'.

⁸ Toevallig bevinden zich in deze gebieden (Syrië, Qatar en de V.A.E.) rijke verzamelaars van antiquiteiten.

In 1999 vaardigde Mullah Omar een decreet uit tegen illegale opgravingen en export van kunstvoorwerpen en hij onderlijnde de nood voor bescherming van historische en culturele resten van de culturen en religies van voorgaande beschavingen (L'Homme 2001, 20). Er woedde echter een stille fractiestrijd binnen de Taliban. Door de druk van de embargo's van de VN (na de weigering van de Taliban om Bin Laden uit te leveren) werd die fractiestrijd gewonnen door de harde lijn (vermoedelijk beïnvloed door Al Qaeda) (Romey 2001, §4). In februari 2001 uitte Mullah Omar een dreigement tegen de boeddha's en op 3 maart 2001 kwam de officiële aankondiging dat de Taliban begonnen waren met de afbraak (fig. 1 & 2). Op 8 en 9 maart werden ze gedynamiteerd (Girardet & Walter 2004, 174-176; Dupree 2002, 986) (fig. 1 en 2).

De destructie van de beelden valt niet onder de Den Haag Conventie van 1954. Deze heeft enkel toepassing op vernielingen als gevolg van oorlog (O'Keefe 2006, 98). De actie was 'intern' en officieel uit religieuze overwegingen. De timing van de actie en de breuk⁹ die dat edict vormde met de voorgaande visie van de Taliban op het erfgoed doet vermoeden dat er meer gaande was dan religieuze motieven (Flood 2002, 651) en dat de relatie met de

internationale gemeenschap een rol speelde.

Figuur 1 en 2. Grote boeddha voor en na (<http://www.photogrammetry.ethz.ch/research/bamiyan/buddha/index.html>) Religieuze en ideologische motieven.

⁹ Ironisch genoeg kon de site van Bamiyan in de jaren negentig niet opgenomen worden op de werelderfgoedlijst van UNESCO omdat het Talibanregime niet erkend was door de VN (Meskell 2002, 562).

In de loop van de geschiedenis is cultureel erfgoed vaak vernietigd in naam van religie - denk maar aan de Beeldenstorm in de lage landen. De Taliban haalt de Sha'ria aan voor de vernietiging van figuratieve kunst. De boedha's waren 'idolen' en bijgevolg 'ketterse' symbolen die vernield moesten worden. Harrison (2010b, 164) en Flood (2002) nemen de term iconoclasme in de mond, verwijzend naar de Beeldenstorm. De afschuif van figuratieve kunst is eigen aan enkele stromingen binnen de islam, o.a. de soennitische wahabisten (Flood 2002, 651). Het grootste sjiietische land - Iran - heeft een eeuwenlange traditie van figuratieve kunst en beïnvloedde sterk Centraal-Azië. Aversie tegenover menselijke en dierlijke afbeeldingen is dus niet de traditie in Afghanistan.

We kunnen een parallel trekken met de situatie in de Sovjet-Unie: in de jaren '20 en '30 werden talrijke kerken en ander religieus erfgoed verwoest (Takahashi 2009, 507) omdat volgens de heersende ideologie religie uit den boze was¹⁰.

De vernietiging van de beelden is dan ook niet puur religieus, maar sterk verweven met de drang van de Taliban om hun greep op de

bevolking en cultuur stevig te verankeren door alle elementen die niet met hun ideologie stroken, te verwijderen.

4.2.1 Een vervelend verleden en culturele zuiveringen

Met de vernietiging poogden de Taliban het (voor hun ongewenste) pre-islamitische verleden weg te gommen, uit vrees dat het de greep van de islam op de samenleving zou verzwakken. Dit is niet enkel een destructief proces: de Taliban pogen tevens te voorkomen dat er nieuw collectief geheugen ontstaat. Volgens Nancy Dupree (2001, 4) was de sloop van de boeddha's bedoeld om de islamitische component in de Afghaanse identiteit dominant te maken. De Afghanen zelf reageerden uiteenlopend op de evenementen, de meeste vluchtelingen in het westen waren verbolgen. Ook in Afghanistan zelf reageerde men triest op het nieuws: Pierre Lafrance (2001, 6) citeert een Afghaan die hij ontmoette: "*je n'avais déjà plus d'avenir, voilà qu'à présent je n'ai plus de passé*".

Tegelijkertijd is de vernieling een erkenning van de symbolische waarde van het monument (Harrison 2010b, 165). De betekenisgeving met betrekking tot het erfgoed is enerzijds geërfd van vorige generaties, maar anderzijds worden constant nieuwe betekenissen gegenereerd (Byrne 2008, 162). Wanneer we dit doortrekken naar de situatie in Afghanistan, kunnen we stellen dat juist door de sloop van de beelden de Taliban een nieuwe

¹⁰ In de jaren '60 besloten ze echter hun religieus erfgoed te beschermen en restaureren. Ze onttelden het evenwel geheel van de religieuze functie: ze museumificeerden de monumenten (Takahashi 2009, 503-504). De stad Khiva, met een overweldigend islamitisch erfgoed werd tot een ware museumstad gemaakt: de moskeeën en madrassas verloren hun oorspronkelijke functie volledig.

betekenis toekennen aan dat erfgoed en dat ze misschien wel (ongewild) de symbolische kracht vergroten¹¹.

Binnen etnische conflicten vormt cultureel erfgoed een belangrijk doelwit. De Balkanoorlogen zijn hét uitgelezen voorbeeld van wat Nemeth (2007, 23) *cultural cleansing*¹² noemt, dewelke gepaard ging met gruwelijke etnische zuiveringen. De culturele zuiveringen hadden tot doel het geheugen, de veiligheid en het 'thuisland' van bepaalde bevolkingsgroepen te vernietigen (Carmichael 2002, 82). Concreet gaat het om geplande aanslagen op het collectieve geheugen van een bevolkingsgroep¹³.

4.2.2 Breken van identiteit: etnische spanningen en rivaliserende groepen

De internationale media en de wetenschappelijke wereld hadden weinig aandacht voor het effect van de destructie van de beelden op de lokale inwoners (Harrison 2010b, 163). De grootste bevolkingsgroep in de regio van Bamiyan zijn de Hazara, een sjiietische minderheid (Wardak 2004, 76). De vele intellectuelen onder de gezagsdragers in de Hazarastreek zorgden voor een progressiever beleid: vrouwen werden toegelaten in de politieke partij, talrijke scholen en een universiteit werden opgericht (Nojumi 2002, 169-170).

¹¹ Dit past in de theorie van Lynn Meskell (2002) dat net door het 'wegvagen' van een erfgoedsite er een nieuwe vorm van erfgoed ontwikkelt: negatief erfgoed. De plaats krijgt een symbolische betekenis door de afwezigheid van het monument.

¹² Ook tijdens de oorlog in Irak kan men van *cultural cleansing* spreken (zie: Baker, Ismael & Ismael 2010).

¹³ Pogingen tot wissen van collectief geheugen komt echter ook voor dicht bij huis. De voormalige hoofdzetel van de DDR in Berlijn werd gesloopt in 2008, officieel wegens asbest. Men wou het voormalige 'Stadtschloss' reconstrueren (Verlag s.d.). Veel (Oost-)Berlijners spraken over een politieke afrekening. Het asbestvrij maken van het gebouw zou minder kosten dan de sloop en heropbouw van het 'Stadtschloss' (Verlag s.d.). De Duitse overheid wou niet herinnerd worden aan de DDR en verwijderde een symbool van het verleden.

Figuur 3. Etno-linguistische groepen (naar <http://www.afghana.com/Map/MapEthnic.htm>).

In Afghaanse conflicten moet steeds rekening gehouden worden met etnische verschillen (fig. 3). Een terugkomend fenomeen zijn de vijandelijkheden tussen de Pashtun en de 'anderen' (Oezbeken, Tadzjiken en Hazara) (Nojumi 2002). De historische spanningen¹⁴ tussen Hazara en de Taliban (als soennitische machtshebbers) culmineerden in de jaren '90. De vijandelijkheden flakkerden weer op in 2000-2001 (met het opblazen van de Boeddhabebelden als triest hoogtepunt) (Girardet & Walter 2004, 366).

Hoewel de Hazara moslim zijn, maakte de site van Bamiyan deel uit van hun landschap. Door de

boeddha's te slopen troffen de Taliban de Hazara in hun zijn en namen ze een symbool weg dat veel inkomsten zou kunnen genereren door toerisme. De Taliban strafte de Hazara voor hun oppositie, ander geloof en banden met de Noordelijke Alliantie (Girardet & Walter 2004, 366). Het aanvallen van cultureel erfgoed kan een politiek-strategische manier zijn om een dissonante bevolkingsgroep te verzwakken, eventueel verzet te breken of te voorkomen. Het vernielen van de beelden was een aanval op de identiteit van de Hazara en dus ook een daad van culturele zuivering.

4.2.3 Cultureel terrorisme¹⁵

"In the midst of global terrorism, cultural property has become a tool

¹⁴ Etnische spanningen tussen sjiieten en soennieten bestaan al lang en kwamen in Afghanistan voor het eerst tot een bloedig hoogtepunt onder Abdur Rachman -soenniet-tussen 1880 en 1901 (Wardak 2004, 77).

¹⁵ De term kan in vraag gesteld worden maar we kozen er toch voor hem te gebruiken wegens de impactwaarde.

for political violence and terrorist agendas in both the spiritual and secular realms." (Nemeth 2007, 21).

Terrorisme dient volgende doelen: aandacht trekken, destabiliseren, reacties uitlokken, een standpunt met geweld kenbaar maken, de (wereld)gemeenschap choqueren en schade berokkenen (Jaggar 2005, 206-207). De Bamiyanboeddha's zijn een symbool geworden van cultureel terrorisme (Romey 2001). De lange periode van dreigementen (tussen 1997 en 2001) zorgde ervoor dat de Taliban volop in de schijnwerpers stonden en de impact gemaximaliseerd werd. De actie was duidelijk gericht op de internationale gemeenschap en was bewust mediatiek (Flood 2002, 651). De wereldmedia greep deze gebeurtenis gretig aan om de Taliban negatief af te schilderen, de 'serene, vreedzame boeddha's' werden tegenover de 'intolerante en gewelddadige Taliban' geplaatst (Pollock 2005, 88-89). Door de vernieling van het Afghaanse erfgoed eenzijdig voor te stellen als een aanval op het 'werelderfgoed' en door de beklemtoning van het spektakelaspect creëerden de westerse media een mondiale belangstelling en vervulden zo het doel van de Taliban.

Hoe men het ook bekijkt: de vernietiging kon niet vermeden worden. Dit confronteerde de VN en UNESCO met hun machteloosheid om internationale afspraken af te dwingen en om te gaan met groepen of regimes die afkerig staan tegen de internationale gemeenschap. De Taliban reageerden hiermee eveneens op de strenge embargo's van de VN (Romey 2001, §4). Het vrijmaken van geld door UNESCO

voor de conservatie van de beelden, terwijl er ook een hongersnood heerste (deels) t.g.v. de embargo's, zette veel kwaad bloed (Harrisson 2010b, 161).

4.3 CULTUREEL ERFGOED, ONTWIKKELING EN CONFLICTPREVENTIE

"If culture can be a tool that can be used to divide communities, it can just as effectively be used as an instrument to bring them closer together by building on common cultural elements" (Deen 2009, 139).

Cultuurdeelname (o.a. erfgoed) kan positieve effecten genereren op vlak van sociale cohesie, *community empowerment*, lokale identiteit, zelfbeschikking,... (Clark 2008, 86). De ngo ACTED paste dit toe in de Ferghanavallei (Deen 2009, 136) waar het de bevolkingsgroepen langs de grens met elkaar in contact bracht via culturele evenementen. Door een gezamenlijk verleden te beklemtonen i.p.v. de verschillen kunnen conflicten voorkomen worden. Het herwaarderen van erfgoedsites kan tot een verbetering van de levensstandaard leiden, door economische redenen, maar volgens sommige auteurs (Murzyn-Kupisz 2009, 124) ook door een verbetering van de levenskwaliteit. Het is belangrijk de erfgoedsites niet enkel voor toeristen in te richten maar ook tegemoet te komen aan de eisen van de lokale bevolking.

Cultureel erfgoed kan een belangrijke rol spelen bij de economische heropleving en ontwikkeling van een gemeenschap of regio. Het schept economische activiteit door de creatie van culturele producten (Murzyn-Kupisz

2009, 113). De ontwikkeling van cultureel erfgoed was traditioneel het monopolie van UNESCO, maar de laatste jaren gingen steeds vaker ngo's zich op dit terrein begeven. De ngo ACTED is een van de eersten¹⁶ die cultuur- en erfgoedbeheer als middel gebruikte voor ontwikkeling (Mamedov 2009, 161). Ze werkte in Afghanistan onder andere samen met de DAFA voor conservatiewerken aan culturele erfgoedsites. ACTED (s.d.: §2-4) is werkt op verschillende vlakken actief met erfgoed: conservatie en bescherming van historische monumenten (de gangbare ontwikkelingsinstellingen vergeten deze troef vaak), de stimulering van culturele activiteiten (met hun culturele centra) en het ondersteunen van eerlijke handel en ecotoerisme.

Indien toerisme op een duurzame manier ontwikkeld wordt door de lokale gemeenschappen (inspraak en *ownership* zijn noodzakelijk voor succes) kan erfgoed een troef worden.

5 Besluit

Erfgoed en de zorg ervoor zijn onlosmakelijk verbonden met cultuur, identiteitsvorming en -behoud. Meer en diepgaander onderzoek naar de betekenis van

erfgoed (zowel tastbaar als ontastbaar) is echter nodig om dit nog beter te begrijpen.

Wanneer men spreekt over erfgoed in conflictsituaties gaat men dikwijls niet verder dan het beschrijven van de slachtofferrol. De motieven achter de acties krijgen onvoldoende aandacht. Cultureel erfgoed speelt steeds vaker een actieve rol in conflicten en de schade krijgt een diepere betekenis dan enkel *collateral damage*.

De cases van de plunderingen, de zwarte antiekmarkt van Afghanistan en de sloop van de Bamiyanboeddha's leren ons dat cultureel erfgoed verschillende maskers draagt en doelen dient. We ontwaren volgende achterliggende motieven: economische, religieuze en ideologische motieven, culturele zuivering en het wegvegen van een ongewenst verleden, het breken van de identiteit van een bevolkingsgroep en ten slotte 'cultureel terrorisme'.

De illegale handel en georganiseerde plunderingen financieren talrijke gewapende groepen. De factor religie speelde mee in de vernieling van de Boeddhabeelden, maar het doel was voornamelijk de identiteit van de Hazara te breken. Door hen te raken in hun 'eigenheid' wilden de Taliban hen straffen voor hun dissidentie. De Boeddhabeelden en relictten van andere religies behoren voor de Taliban tot een 'vervelend' verleden waarvan alle sporen vernietigd moeten worden. Bekende en gelauwerde monumenten worden steeds vaker het slachtoffer van 'cultureel terrorisme', een omstreden term. Het opblazen van de Bamiyanboeddha's had, naast

¹⁶ Er zijn uiteraard nog andere ngo's werkzaam in de cultuurstudies. Creative Exchange was tot in 2009 werkzaam op vlak van conflictpreventie en -transformatie en de rol van cultuur in ontwikkeling (s.n., 2009). Aga Khan Development network heeft de Aga Khan Trust For Culture (AKDN, 2007).

voorgaande motieven, tot doel te destabiliseren, media-aandacht te genereren en de wereldbevolking te choqueren. De Taliban zetten zich op deze manier af tegen de internationale gemeenschap en zijn embargo's.

Het zou naïef zijn te denken dat cultureel erfgoed voor 100% beschermd kan worden tijdens en na conflicten. We moeten wel opmerken dat de internationale regelgeving tekort schiet. De Den Haag Conventie van 1954 moet dringend aangepast worden aan de hedendaagse wereld (CPE's, burgeroorlogen, moderne oorlogsvoering). De goede weg is ingeslagen door misdaden tegen erfgoed te erkennen als oorlogsmisdaden en effectief mensen ervoor te vervolgen, maar dit moet nog consequenter gebeuren (bv. voor de VS die in Irak vernielingen aanrichtten).

Er is dringend nood aan strengere internationale wetgeving omtrent kunsthandel, waarbij alle handel met tumultueuze regio's wordt verboden tot de lokale situatie zich stabiliseert. Internationale inspanningen moeten geleverd worden en samenwerking tot stand gebracht om de zwarte handel tegen te gaan. Antiquairs, verzamelaars én musea moeten op

hun verantwoordelijkheid gewezen worden.

Cultureel erfgoed wordt nog niet ten volle benut in de conflictpreventie. Erfgoed kan aangewend worden om verzoening te vergemakkelijken door de gezamenlijke cultuur te benadrukken i.p.v. de verschillen (zoals de ngo ACTED reeds doet). Erfgoed kan duurzame ontwikkeling en ecologisch toerisme aanzwengelen en zo de levenskwaliteit en economie vooruit helpen.

Uit dit alles kunnen we concluderen dat in het conflict van Afghanistan erfgoed een veel grotere rol speelt, met meer diepgang, dan meestal gedacht. Er is nood aan verder onderzoek naar erfgoed in conflictsituaties, betere regelgeving om het te beschermen en bijkomende initiatieven om erfgoed te ontsluiten in een context van conflictpreventie en postconflict heropbouw.

Dankwoord

Graag wil ik mijn promotor, Bruno De Cordier, bedanken voor zijn enthousiaste goedkeuring van mijn ietwat 'onorthodoxe' thesis-onderwerp, zijn begeleiding en constructieve kritiek. Prof. Jean Bourgeois, mijn lezer, dank ik voor de tips en bruikbare feedback.

Bibliografie

ALLEN R. 2010: Heritage and nationalism. In: Harrison R. (ed.), *Understanding the politics of heritage*, Manchester, 197-233.

BAKER R.W., ISMAEL S.T. & ISMAEL T.Y. 2010: *Cultural cleansing in Iraq. Why Museums Were Looted, Libraries Burned and Academics Murdered*, Londen.

- BOWERS C. 2004: A brief history of Afghanistan. In: Girardet E. & Walter J. (eds.), *Afghanistan. Second edition*. Essential Field Guides to humanitarian and conflict zones. Genève, 123-131.
- BRIDEY F. 2006: Histoire de la recherche archéologique, *Dossiers d'archéologie & sciences des origines* 317, 8-15.
- BRINKMAN J.A. 1968: *A political history of post-Kassite Babylonia. 1158-722 BC*. Analecta Orientalia 43, Rome.
- BYRNE D. 2008: Heritage as social action. In: Fairclough G., Harrison R, Schofield J & Jameson J.H. (eds.), *The Heritage Reader*, New York, 149-173.
- CARMICHAEL C. 2002: *Ethnic Cleansing in the Balkans. Nationalism and the destruction of tradition*, Londen.
- COLE S. 2008: War, Cultural Property and the Blue Shield. In: Stone P.G. & Farchakh Bajjaly J.(eds.), *The Destruction of Cultural Heritage in Iraq*, Woodbridge, 65-71.
- DEEN B. 2009: Culture as a Cure or Cause of Conflict? ACTED's experience in the Ferghana valley. In: Le Duc F., *Culture as a tool for development. Challenges for analysis and action*, 136-141.
- DELANGHE P. 2008: UNESCO's Post-Conflict Strategies for Safeguarding Cultural Heritage. In: Stone P.G. & Farchakh Bajjaly J.(eds.), *The Destruction of Cultural Heritage in Iraq*, Woodbridge, 193-200.
- DUPREE N. 2001: Une mémoire meurtrie, *Sources UNESCO*, 134, 4.
- DUPREE N. 2002: Cultural heritage and national identity in Afghanistan, *Third World Quarterly* 23(5), 977-989.
- FEROOZI A.W. & TARZI Z. 2004: The Impact of War upon Afghanistan's Cultural Heritage, *Archaeological Institute of America*, March 2004, 1-18.
- FLOOD F.B. 2002: Between Cult and Culture: Bamiyan, Islamic Iconoclasm and the Museum, *The Art Bulletin*, 84 (4), 641-659.
- GABORIT P. 2009: Culture et confiance après un conflit civil. In: Le Duc F. (ed.), *Culture as a tool for development. Challenges for analysis and action*, ARCADE/ACTED, 83-91.
- GERSTENBLITH P. 2008: Change in the Legal Regime Protecting Cultural Heritage in the Aftermath of the War in Iraq. In Stone P.G. & Farchakh Bajjaly J.(eds.), *The Destruction of Cultural Heritage in Iraq*, Woodbridge, 183-92.
- GIRARDET E. & WALTER J. (eds.) 2004: *Afghanistan. Second edition*, Essential Field Guides to humanitarian and conflict zones, Genève.

- GIUSTOZZI A. 2008: *Koran, Kalashnikov, and Laptop. The Neo-Taliban Insurgency in Afghanistan*, New York.
- HARRISON R. 2010a: What is Heritage? In: Harrison R. (ed.), *Understanding the politics of heritage*, Manchester, 5-41.
- HARRISON R. 2010b: The politics of heritage. In: Harrison R. (ed.), *Understanding the politics of heritage*, Manchester, 154-196.
- JAGGAR A. 2005: What Is Terrorism, Why Is It Wrong, And Could It Ever Be Morally Permissible, *Journal of Moral Philosophy* 36(2), 202-217.
- LAFRANCE P. 2001: Mission impossible, *Sources UNESCO* 134, 5-6.
- L'HOMME C. 2001: Chronique d'une mort annoncée, *Sources UNESCO* 133, 20-21.
- MAMEDOV G. 2009: Culture and Development: ACTED's Cultural Initiatives in Central Asia. In: Le Duc F. (ed.), *Culture as a tool for development. Challenges for analysis and action*, ARCADE/ACTED, 158-169.
- MARSDEN P. 2004: Exile for a cause: the plight of refugees. In: Girardet E. & Walter J. (eds.), *Afghanistan. Second edition*, Essential Field Guides to humanitarian and conflict zones, Genève, 61-70.
- MESKELL L. 2002: Negative Heritage and Past Mastering in Archaeology, *Anthropological Quarterly* 75(3), 557-574.
- MURZYN-KUPISZ M. 2009: Using Heritage as a vehicle of local development. The perspective of Niepolomice, a little town in southern Poland. In: Le Duc F. (ed.), *Culture as a tool for development. Challenges for analysis and action*, ARCADE/ACTED, 113-127.
- NEMETH E. 2007: Cultural Security: the Evolving Role of Art in International Security, *Terrorism and Political Violence* 19, 19-42.
- NOBLECOURT A. 1956: *Protection of cultural property in the event of armed conflict*, Parijs.
- NOJUMI N. 2002: *The Rise of the Taliban in Afghanistan. Mass mobilization, civil war, and the future of the region*, New York.
- O'KEEFE R. 2006: *The Protection of Cultural Property in Armed Conflict*, Cambridge studies in international and comparative law, New York.
- POLLOCK S. 2005: Archaeology Goes to War at the Newsstand. In: Pollock S. & Bernbeck R. (eds.), *Archaeologies of the middle east. Critical perspectives*, Oxford, 78-96.

RASHID A. 2000: *Taliban. Islam, Oil and the New Great Game in Central Asia*, Londen.

ROTHFIELD L. 2009: *The Rape of Mesopotamia. Behind the Looting of the Iraq Museum*, Chicago.

SCHOFIELD J. 2008: Heritage management, Theory and Practice. In: Fairclough G., Harrison R, Schofield J & Jameson J.H. (eds.), *The Heritage Reader*, New York, 15-30.

TAKAHASHI S. 2009: Church or Museum? The Role of State Museums in Conserving Church Buildings, 1965-1985, *Journal of Church and State* 51(3), 502-517.

TRUSLOW F.J. 2006: Putting the IFAR Cuzco Inventory to Work. In: Hoffman B.T. (ed.), *Art and Cultural Heritage: law, policy and practice*, Cambridge, 109-113.

WARDAK A. 2004: The ethnic and tribal composition of Afghan society. In: Girardet E. & Walter J. (eds.), *Afghanistan. Second edition*, Essential Field Guides to humanitarian and conflict zones, Genève, 71-83.

WILLIAMS S. 2000: Arrêtez le massacre, *Sources UNESCO* 123, 10-11.

DIGITAAL ONTSLOTEN BRONNEN

ACTED s.d.: *Promotion Culturelle* [online], <http://www.acted.org/fr/promotion-culturelle>, (geraadpleegd op 27 Juli 2010).

AKDN 2007: *Aga Khan Trust For Culture* [online], <http://www.akdn.org/aktc.asp?type=p>, (27 Juli 2010).

DAFA s.d.: *Presentation* [online], http://www.dafa.org.af/index.php?page=fr_Presentation, (20 juli 2010).

DUPREE N. 1998: *Museum Under Siege: the Plunder Continues* [online], The Archaeological Institute of America, <http://www.archaeology.org/online/features/afghan/update.html>, (20 Mei 2011).

ROMEY K.M. 2001: *Cultural Terrorism* [online], The Archaeological Institute of America, <http://www.archaeology.org/0105/newsbriefs/afghan.html>, (20 Mei 2011).

Creative exchange 2009: *Creative exchange. The network for culture and development* [online], <http://www.creativexchange.org/>, (27 Juli 2010).

VERLAG J. s.d.: *Palast der Republik* [online], <http://www.berlin.de/orte/sehenswuerdigkeiten/palast-der-republik/>, (7 Mei 2011).

Deconstructing and reassembling the Romanization debate through the lens of postcolonial theory: from global to local and back?

Astrid VAN OYEN

[Eng]

This article examines the compatibility of two narratives: on the one hand, the Romanization debate, and on the other hand, postcolonial studies. Although it takes up the thread of some recent contributions to Roman studies, it aims to develop a more profound deconstruction of scholarship on Romanization and its outgrowths, by referring in detail to relevant socio-historical tendencies and cross-disciplinary developments. Postcolonial theory is employed both as a tool for critical discourse analysis and as an approach to past cultural contact. Finally, it is argued that the debate should be cast in a new, relational mould in order to take into account both local and global perspectives on the Roman past.

[Ned]

Dit artikel onderzoekt het raakvlak tussen het debat over romanisering enerzijds en postkoloniale studies anderzijds. Het situeert zich in een reeks recente bijdragen tot Romeinse studies die het concept van romanisering in vraag stellen, maar tracht deze te verdiepen door een meer expliciete contextualisering. Postkoloniale theorie vervult zowel de rol van praktische leidraad voor een kritische deconstructie als die van conceptuele lens voor de studie van cultuurcontact in het verleden. Tot slot wordt een pleidooi gehouden voor een nieuwe, relationele benadering die in staat is om een lokaal en een globaal perspectief te verenigen.

1 Introduction

This article aims at exploring the possibilities of postcolonial theory for archaeology, and in particular for deconstructing the long-standing debate on Romanization in Roman archaeology. Both concepts are far from unproblematic and their usage requires some further explanation. Since this account seeks to deploy a critical history of thought, it will not explicitly refer to an evaluation of empirical evidence.

On the one hand, postcolonial theory cannot possibly be regarded as a coherent model in the modernist sense. Paradoxically, one could state that its plurality is its essence –

although the theoretical current of postcolonialism is in itself a reaction against essentialism of all kinds. Lexically, the notion encompasses three semantic fields (Young 2001, 57). First, the 'postcolonial moment' refers to the historical process of 20th century decolonisation. Secondly, the new imperialistic condition of economic and sometimes political domination following the newly acquired formal sovereignty of the former colonies tends to be denoted as 'postcoloniality'. Thirdly, 'postcolonialism' can also be understood as the introduction of a new set of conceptual resources, of

critical analysis and theories of practice.

On the other hand, Romanization is a century-old concept that is still regularly used in ancient history and classical archaeology but the validity of which is heavily debated. First, taking inspiration from Edward Said's 'colonial discourse analysis' (Said 1978), the late 19th-century colonial matrix in which the term was first coined will be disentangled. An analysis of the contemporary structures of knowledge, power and discourse will help to deconstruct the twisted basis from which the concept has sprouted. Nevertheless, we will see how the validity of the term was not questioned until the rise of postcolonial theory and its subsequent impact on archaeological theory and practice. The resulting emphasis on diversity and locality is countered by a renewed interest in global aspects, a research shift inspired by recent insights in globalization studies.

One could argue that the study of the Roman world in itself is a rather unfashionable theme from a postcolonial point of view. Indeed, an indirect consequence of postcolonialism's reaction against eurocentrism is the orientation of its research agenda towards periods, figures, groups and movements that were not considered 'important' in a traditional modernist appraisal (Feierman 1993, 167). Roman history, on the contrary, has attracted considerable scholarly interest during every period of European history, and has even been manipulated for the sake of politics and ideology. Nevertheless, this should not restrain us from

evaluating the contribution of new postcolonially inspired readings.

We should however be cautious not to apply postcolonial theory to Roman archaeology unquestioningly (Gosden 2001, 243). Some important discrepancies need to be kept in mind while exploring the parallel. For example, modernist colonialism was characterised by a physical distance between the 'heartland' and its overseas 'dependencies'. This geographical setting, made possible by technical improvements in seafaring equipment in the 16th century (Young 2001, 16), was inconceivable in Roman times, where the empire was by definition geographically coherent and clustered around the Mediterranean. Moreover, the different ideological and practical implementations of 'colonialism' and 'imperialism' by the modernist national powers (Young 2001, 15-42) need to make us aware of similar temporal and spatial differences in the way Roman imperialism has been practiced and experienced. Furthermore, recent research demonstrates that ethnicity was not a major determinant within the Roman empire, in contrast to 19th-century colonialism (Terrenato 2005, 66). Finally, there is an important difference in the sources available: archaeology is by definition concerned with the study of human activity through material culture.

2 The colonial legacy of Francis Haverfield

2.1 THE 19TH-CENTURY COLONIAL MATRIX

"I was thinking of very old times, when the Romans first came here, nineteen hundred years ago – the other day.... (...) Sandbanks, marshes, forests, savages – precious little to eat for a civilised man, nothing but Thames water to drink. No Falernian wine here, no going ashore. (...) [T]hink of a decent young citizen in toga – perhaps too much dice, you know – coming out there in the train of some prefect, or tax gatherer, or trader even, to mend his fortunes. Land in a swamp, march through the woods, and in some inland post feel the savagery, the utter savagery, had closed around him – all that mysterious life of the wilderness that stirs in the forests, in the jungles, in the hearts of wild men. There's no initiation either into such mysteries. He has to live in the midst of the incomprehensible, which is also detestable. And it has a fascination, too, that goes to work upon him." (Conrad 1899, 6).

The extract of Joseph Conrad's *Heart of Darkness* serves to introduce the intellectual and emotional context determining the origins of 'Romanization' studies. Composed at the very end of the 19th century, the novel is broadly contemporary to the British founding father of the Romanization concept, the Oxford *classicus* Francis Haverfield (1860-1919). Although the German historian Theodor Mommsen had first coined the term (Mommsen 1885), Haverfield was the first to attempt an analysis of its contents.

The ideas of scholars at the University of Oxford were deeply coloured by the expansion of the British Empire. The temporal range relevant to the present study spans the second half of the 19th and the first half of the 20th century, the period of so-called 'aggressive British imperialism'. As a consequence several debates arose questioning the social role of the university and assessing its degrees and teaching activities (Freeman 1996, 24). It is important to sketch the waxing of the reciprocity between the imperial administration and the universities – Oxford in particular – in order to comprehend the background of Haverfield's Romanization. In 1851 a Royal Commission was set up to guide and perform structural reforms in Oxford and Cambridge, for which credit is accorded to Benjamin Jowett (1817-1893), Master of Balliol College and, later, University Vice-Chancellor (Symonds 2001, 27-29). This was the first reassertion of governmental intervention in university curricula since the latter's freeing from state control in the 16th and 17th centuries. As a result, Oxford University was transformed "from an Anglican institution into one preparing the elite [...] for offices of responsibility in lay society" (Symonds 2001, 10), forcing the truths of the Bible to make place for more secularly oriented scholars. The publication of Darwin's *On the Origin of Species* in 1859 fitted into, and influenced, this change of institutional allegiances. Furthermore, "the recruitment, not only from the aristocracy but from the middle class, of Imperial administrators" was encouraged (Freeman 1996, 29). Classics

became a pivotal instrument in preparing candidates for imperial service, and knowledge of Greek and Latin was indispensable for successful entry in the Indian Civil Service (Vasunia 2005, 43). The preponderance of Oxford scholars in functions of colonial administration was largely due to its being an English establishment in which right-wing politics, classics and Anglicanism were all held high and were mutually reinforcing (Stray 2007, 7).

An office with the Indian Civil Service (I.C.S.) was the most prestigious and financially rewarding colonial service (Symonds 2001, 185-193). It is thus worth examining historically how the interrelationship between the I.C.S. and the University of Oxford took shape. Before 1853 the candidates were selected at the age of sixteen and sent to the Company College at Haileybury to complete their formation, thus rendering impossible any conflation of imperial service and university curricula. University lobbying, in which the above-mentioned Benjamin Jowett took no small role, urged the Parliament in 1853 to install an open competition for candidates to the I.C.S. One year later, in 1854, a written examination took place, assessing "the extent of their knowledge of our poets, our wits and philosophers, and their skill in Latin verses" (Symonds 2001, 186), and the age limit was raised to twenty-two, allowing candidates to graduate before taking up imperial service. A sample question from this written examination asked "[w]hat lessons with regard to the principles which should be observed in the government of British India may be

learned from the history of the Roman dominions under the Republic and the Empire?" (Collini *et al.* 1983, 356, as cited in Vasunia 2005, 43). Whereas other colleges were initially reluctant to admit I.C.S. probationers, Jowett wrote to every successful candidate in the examination to offer him a place at Balliol College. This explains the special status Balliol gained, for instance delivering no less than three Viceroys of India in succession between 1888 and 1905. By 1888 however, seventeen Oxford colleges accepted I.C.S. probationers, and by the time Haverfield undertook an academic career, the intertwinement of imperial service and the University of Oxford had been well established. This fits rather well with Edward Said's idea that "Orientalism [or Romanization] is not a mere political subject matter or field that is reflected passively by culture, scholarship or institutions", it "is – and does not simply represent – a considerable dimension of modern political-intellectual culture" (1978, 12).

Victorian and Edwardian ideology drew a considerable part of their inspiration from classical models. The contemporary perspective on Roman politics served as a guideline for the goals and practice of the British Empire. Some nuances need to be invoked though. First, the superior character of the British Empire was never questioned (Hingley 1996, 36), in accordance to a cultural evolutionist scheme. Note that evolutionist anthropologists such as Edward Tylor – who published his *Primitive Culture* in 1871 – were themselves based in the Oxford milieu of the late 19th

century. On the whole, a greater affinity was experienced with the Roman Republic than with the later Roman Empire. Indeed, confronted with the 'need' to establish a kind of despotic rule in the overseas dependencies (thought of as akin to the Roman Empire), the imperial discourse wanted to hold on to the idea of largely 'democratic' government at home (perceived as being more similar to the Roman Republic). Secondly, the British imperialist rationale never subscribed to the idea of an actual genealogical kinship with the Romans. It did however invoke a similar moral guideline, legitimating the spread of 'the highest developed culture' across the 'barbarian' peripheries. Roman history thus served as a deforming mirror which enabled ignoring contemporary ambiguities, both with respect to the inequalities between 'officers' and 'subjects' in the British Empire and to the discrepancies between the type of rule exercised at home and overseas.

The success of the parallels between 'Greater Rome' and 'Greater Britain' drew for a considerable part on the above-mentioned tight interconnectedness between the structures of Classics – notably at the University of Oxford – and the power relations in the imperial administration. The claims thus made are likely to reveal more about the British Empire and its legitimacy, than about its Roman counterpart invoked as an historical role model colouring the colonial discourse with a sense of historical and moral duty. A number of scholars hovering between classics, politics and modern history such as Charles

Wentworth Dilke (1890), John Robert Seeley (1883) and Charles Lucas (1912) – all broadly contemporary to Haverfield and the culmination of an aggressive form of British imperialism – explored the implications of parallels with the Roman empire (Vasunia 2005). Particularly concerned with questions of race, those scholars established a paternalistic racial hierarchy in a culture historical fashion, thus legitimizing the *mission civilisatrice* of British imperialism (Young 2001, 36-38). While Lucas stated that "the greatest present-day difficulty of the British Empire – a difficulty which does not appear to have existed in the Roman Empire – [is] the colour question" (1912, 309), Dilke was convinced of the fact that "[t]hat which raises us above the provincialism of citizenship of little England is our citizenship of the Greater Saxondom which includes all that is best and wisest in the world" (Vasunia 2005, 42; Jenkins 1965).

2.2 HAVERFIELD'S ROMANIZATION

As noted above, Haverfield, who was strongly entangled in the colonial discourse, launched the concept of Romanization as a directional, intentional, unilateral and progressive process. In his view, "[t]he men of the Empire", who "fought for the betterment and happiness of the world", called on their moral duty to spread their values and habits by subjecting the essentially passive and receptive 'barbarians' (Haverfield 1915, 10). As to material culture, this line of argument would imply not only the unproblematic acceptance of all Roman goods and imports available, but also the recognition of their

superiority both technically and symbolically. Since cultural transmission was not defined in terms of choices, Haverfield did not feel the need to question its character. Thus Romanization was reduced to a unilateral process of assimilation, of which both the existence and the dynamics were regarded as 'given'. In other words, the concept was endowed with descriptive as well as explanatory value.

Furthermore, Romanization was conceived of as the logical and necessary consequence of imperialism: the mission of territorial expansion was Romanization. The result was assumed to have been the erasing of 'pre-Roman' society and culture, which was substituted for a 'Roman' way of life. In other words, "Romanization extinguished the difference between Roman and provincial through all parts of the Empire *but the East*, alike in speech, in material culture, in political feeling and religion. When the provincials called themselves Roman or when we call them Roman, the epithet is correct" (Haverfield 1915, 22, my emphasis). This statement has had a major influence on the development of 'Romanization' studies, which tended to emphasise cultural homogenisation rather than the emergence/persistence of cultural difference (Woolf 1998, 15).

Moreover, the paradigm of cultural evolutionism – itself in tight connection to the imperialist matrix, loomed large in the work of Haverfield. Assuming a unilinear, unidirectional and inevitable progression of cultural development, a normative perspective was adopted. Cultural evolutionism

provoked both denigrating and romanticising views in archaeology, entailing the so-called 'denial of coevalness', a tendency to place the studied 'object' and the studying 'subject' in anthropology in a different time (Fabian 1983). This ambiguity – illustrated in prosaic form in the above-mentioned extract from *Heart of Darkness* – appears as a clear current in the writings of Haverfield.

The influence of the contemporary colonialism on Haverfield's ideas is thus apparent, as illustrated vividly by the following quotation: "The methods by which Rome incorporated and denationalised and assimilated more than half its wide dominions, and the success of Rome, unintended perhaps but complete, in spreading its Graeco-Roman culture over more than a third of Europe and a part of Africa, concerns in many ways our own age and Empire" (Haverfield 1911, xviii). However, present-day critics do not agree on the moral appreciation of Haverfield's work. On the one hand, Philip Freeman argues that Haverfield developed a general opinion rather than any personal sentiment. Freeman cites several indications revealing Haverfield's lack of political interest as well as his reluctance of cross-temporal analogies (1996, 27-31). On the other hand, Richard Hingley states that the work of Haverfield functioned as the cornerstone of the logic behind the academic study of Roman archaeology in the first half of the 20th century (1996; 2007). Moreover, as mentioned above the British imperial ideology was tied in very closely with the study of Classics, thus generating an

inescapable intellectual atmosphere impregnating all those involved.

By way of conclusion, we have seen how the contents of Haverfield's model stemmed from a Victorian matrix of imperialism, racism and evolutionism. A strong emphasis was placed on the notion of culture, and on its linear and hierarchical development. Although these ideas have subsequently been questioned, they caused the Romanization debate to emerge.

2.3 ROMANIZATION MODIFIED

The following section does not aim to recite an extensive overview of the history of Romanization studies, but seeks to highlight two innovative works that – although bounded by the simple use of the term 'Romanization' – opened up important divergent pathways.

Robin G. Collingwood's *Roman Britain* (1932) appeared less than two decennia after the first edition of Haverfield's work. The couple of decennia parting the work of both scholars had witnessed a tremendously impacting course of history, namely the First World War and the rise of fascism. As a result, the belief in a simple, linear progression from barbarism to civilisation was subjected to criticism. The innovative character of his work was to be found in the conception of the notion of cultural 'fusion'. Collingwood (1932, 92) asserted that:

"[t]he civilization we have found existing in even the most Romanized parts of Britain is by no means a pure, or even approximately pure, Roman civilization bodily taken over by the conquered race. What we

have found is a mixture of Roman and Celtic elements. In a sense it might be said that the civilization of Roman Britain is neither Roman nor British, but Romano-British, a fusion of the two things into a single thing different from either".

Placed in its context of colonialism, this statement can be regarded as a predecessor of postcolonial studies, heralding later views of hybridization. The crucial difference is the lack of consideration of power relations, which are one of the prominent features in postcolonial accounts of hybridization (Webster 2001, 211-212). Moreover, Collingwood conceived of the 'fusion' as preserving its ingredients in their original, 'pure' form, implying a possibility of discrete separation, a notion that would be heavily contested by postcolonial thought. One could interpret this as an index of the typical modernist valuing of authenticity, perceiving mixture of any kind as degeneration. In his *Autobiography*, Collingwood heralded a healthy notion of historiographical critique and deconstruction, for instance in the statement that "no historical problem should be studied without studying (...) its second-order history; that is the history of the historical thought about it" (1939, 132)

More than half a century later, a second transformation of the concept of Romanization saw the light in Martin Millett's *The Romanization of Britain* (1990a). Millett's work was the first to attempt to break through this rigid intellectual harness. First, the model managed to reconcile the civilizing ethos of Haverfield's work with the nativist claims for an active indigenous role. As Millett wrote, the

establishment of a new social structure "owes as much to the native as to the Roman ingredient" (1990b, 37). Whereas Romanization continued to be perceived as a largely spontaneous process, the driving power was considered to be the native elite, for whom the emulation of Roman material culture was a means of reinforcing their social position. However, Millett failed to take into account multiple social strata, instead explaining the "[p]rogressive emulation of this symbolism further down the social hierarchy" as "self-generating, encouraging others in society to aspire to things Roman, thereby spreading the culture" (1990b, 38). Secondly, the work was rooted in a long-standing debate on the motives behind Romanization. The question whether Rome had a deliberate policy of romanizing her subjects – especially with regard to the new cultural program of the Augustan age (Wallace-Hadrill 2008) – had been bothering many scholars in the 1980s and 1990s (Webster 2001, 213-214). Millett, agreeing with Paul Zanker (1987) on a spontaneous competition between native elites resulting in rapid adoption of material culture, stated that the "motor for Romanization can be seen as internally driven rather than externally imposed" (Millett 1990b, 38). Thus he assumed that "[t]hose already in power could (...) gain or retain more by co-operation than by opposition" (Millett 1990a, 99), a viewpoint reiterated later by Greg Woolf (1998). Thirdly, the emphasis shifted away from provincial homogeneity towards the acknowledgement of differences. This evolution was characterised by

a general enhanced interest in the archaeology of the 'pre-Roman' Iron Age (Millett 1990a, 9-39; Jones 1997, 29-39). Similarities in the principles of social and political organisation in the late Iron Age and the Roman period caused a façade of transformed political power to hide an underlying continuity based on relations of dependency and exclusion. This leads us to the fourth advancement: the shift of attention away from the description of cultural traits towards an interest in economic and political aspects, reflecting the general rejection of the culture historical paradigm. Summarizing, Millett attempted to present an encompassing model, built on the twofold assumption of an indigenous enthusiasm and a deeply impacting Roman influence (1990a, 99-101). Whereas the model was strongly cohesive and succeeded in accounting for the archaeological evidence, it seemed to be a reduction of the myriad possibilities and expressions of provincial society. From such a point of view, one could argue that the work remained trapped within a modernist urge for schematisation, abstraction and 'grand narratives'.

Despite important theoretical refinements, these works were still cast in the mould of the Romanization narrative. Other scholars chose to dismiss the concept and its inescapable framework. One current emerging from the latter position concerns the application of post-colonial theory.

3 Towards a postcolonial attitude

3.1 AN INSIGHT IN POSTCOLONIAL THEORY

Whilst the rejection of the culture historical framework – heralded by British structural functionalism in anthropology – culminated in the 1950s and 1960s with the rise of New Archaeology, this seems to have had very little impact in the domain of Romanization apart from the above-mentioned rising concern with the socio-economic and political dimensions. The tendency of studying general processes or ‘laws’ of ‘human behaviour’ led to the rise of neo-evolutionism, differing from 19th century evolutionism in its acknowledging of multilinearity, its denying of racial connotations, and its emphasis on ecological adaptation rather than cultural progress. However, the evolutionary baseline remained intact, as did the above-mentioned ‘denial of coevalness’ and the critical attitude towards history. The gradual collapse of the traditional framework had to wait until the rise of postcolonial theory, which originated from a fundamental reaction against this so-called ‘denial of coevalness’ (Fabian 1983) characterising structural functionalism. It refuted the essentialist and ahistoric mindset of the latter’s adepts, while urging the reintroduction of history in anthropology.

Moreover, the creation of ‘knowledge’ and the construction of the ‘Other’ as a means of self-definition were subjected to critical scrutiny, resulting in the decentring of modernist Western categories of knowledge. Edward Said’s notion of colonial discourse theory launched in *Orientalism* and influenced by

Foucault set the scope for decennia of research (Said 1978; Young 2001, 337-359 and 383-394). In this work, the Palestinian-American Said questioned the Western creation of knowledge of the Orient by the process of continuous repetition of stereotypes through texts. Moreover, “such texts can *create* not only knowledge but also the very reality they appear to describe” (Young 2001, 388). The emphasis was thus not on the representations of the Orient *per se* but on the underlying power structures. The characteristics Said described with respect to Orientalism would be largely valid for Romanization as deconstructed above: “the sheer knitted-together strength of Orientalist discourse, its very close ties to the enabling socio-economic and political institutions, and its redoubtable durability” (1978, 6), and even the observation that “advances made by a ‘science’ like Orientalism in its academic form are less objectively true than we often like to think” (1978, 202). Moreover, an awareness was promoted of context dependency and of “the highly if obscurely organized political circumstances (...) when knowledge is produced”, since “[n]o one has ever devised a method for detaching the scholar from the circumstances of life” (1978, 10). In a similar way, Valentin Mudimbe, born in Belgian Congo, argued in *The Invention of Africa* (1988) that the “epistemological locus” – i.e. the spatial boundaries of the creation of knowledge – of Africa was situated in the West, establishing a western discourse *about* Africa that claimed truth and scientific value. Although Said’s ideas have been highly polemical, the fact that his work

continues to be widely cited and critiqued is an adequate measure of its influence.

The Indian scholar Gayatri Spivak also emphasised the deconstruction of the way in which truths are produced (Spivak 1988). She saw both archaeology and anthropology as outgrowths of liberal philosophy, engaged in "the conscious study of the Other which has played such a major role in the unconscious creation of western thought" (Gosden 2001, 245), for colonialism was "a process not of discovering self and other, but of creating them" (Gosden 2007, 161). Spivak also theorised the notion of the subaltern, and argued that there was a subaltern *to the subaltern*. Whilst arguing against the reification of essentialist categories and the creation of a homogeneous category of 'sub-alterns', in a way she has fallen into the same essentialist trap by defining the 'real' subalterns as those for whom the notion of difference produces identity. In spite of flaw in her argument, and although she holds a pessimistic view on the possibility of representation, her work has the merit of having provoked a recognition of the value of small-scale movements in the anti-colonial history – as distinct from grand liberation movements – and thus of opening up the possibilities of multiple ways of writing history (Young 2001, 357; Wolf 1982; Feierman 1993). Repeating Foucault's statement that power is inherent in all human relationships (Gosden 2001, 243), all participants in the formation of a new culture were acknowledged as active actors. Reinforced by the rise of postmodernism and the historical

fact of decolonisation, the renewed emphasis on the historical dimension became fragmented from the outset, acknowledging the plurality of viewpoints whilst dissociating the humanities from the eurocentric modernism. Applied to archaeology these postcolonial strands act on a twofold scale: first, they have urged the revealing of the impact of colonial discourses on archaeology as a discipline, and second, they have given rise to a new postcolonial practice of archaeology.

3.2 NATIVIST REACTIONS

In archaeology, these plural influences of postcolonial theory have inspired a number of divergent theoretical directions, which hold in common a firm rejection of modernist grand narratives such as Romanization. The following presentation does not provide an extensive chronological overview; rather it seeks to highlight some of the important benchmarks. As often with a reactionary movement, one could argue that its first germs caused a too radical shifting of the balance. With regard to the issue discussed here, this statement concerns in particular the nativist counterapproach of the 1970s and 1980s, stressing the return to a pure, indigenous culture in the postcolonial period.

Moreover, while the contextual boundedness of the concept of Romanization has been illustrated above, the nativist reaction was itself firmly rooted within the aura of the decolonisation of Africa and of the critiques on neo-imperialism at the time of the Vietnam War (Webster 2001, 215). Opposition to the latter tended to unite groups

questioning the United States' anti-communism and neo-imperialism, whereas in Africa the *négritude* movement saw the light and was guided by prominent figures such as L.S. Senghor and A. Césaire. These emotional experiences were transplanted into a reading of past imperialisms, against which an active resistance of a homogenous and self-aware native group was posited.

As to the study of the Roman provinces, the Roman influence was reduced to a thin veneer beneath which the indigenous ensemble of practices, customs and ideas was thought to be invariably preserved (Webster 2001, 212). During the period of domination, this 'gloss' implied the apparent adherence of the provincials to symbols of *Romanitas* in public, but a conscious resistance to any form of Roman influence in their 'true life'. The slow uptake of Latin, the rapid demise of towns and the Celtic revival were invoked to prove these ideas. As such, a kind of schizophrenia was posited as a prerogative for the natives in order to preserve their own culture. The notion of resistance was introduced in North Africa (Mattingly 1996), where the recent process of decolonisation had unveiled comparatively fresh wounds. The intellectual effort to regain the own past led to the publication of a number of nativist inspired works, like Marcel Bénabou's *La résistance africaine à la Romanization*, documenting both military and cultural (e.g. religious and linguistic phenomena) resistance by reliance on historical and epigraphic sources. In an initial terminological statement, Bénabou

defined Romanization as "*un processus (...) visant, non à transformer à tout prix un territoire, mais à permettre à Rome et à ceux qui se placent dans son orbite d'en tirer le meilleur parti possible*" (1976, 29). As a reaction to these opportunistic Romans, "*une certaine forme de résistance finit par se faire jour*". Concerning the limited impact of Romanization on the native population, Bénabou noted that "*la dynamique de la conquête eût pu se maintenir longtemps; mais elle n'eût jamais mené à une Romanisation véritable de l'ensemble de la population africaine*" (1976, 30).

It is interesting to note that both the founding fathers of the *négritude* movement and the proponents of historical nativism were strangely alienated from the localities they defended. For Senghor, Césaire and later Fanon it has been argued that they had no direct grasp on the local colonized cultures, instead belonging to an upper class of *évolués* that had become so to speak 'half white' through its close contact with the European powers. Senghor had been a member of the French government, Césaire was of Caribbean origin and Fanon had left Martinique to study medicine in France. Similarly, although Bénabou had been born in Morocco, he attended the prestigious *École Normale Supérieure* in Paris and subsequently became professor at the *Université de Paris VII*. Another parallel between the *négritude* movement and nativism is their attempt to counter critiques, but their failure to transcend a binary framework (Bénabou 1976; Senghor 1970).

Very soon it became clear that nativism hampered the study of the cultural 'fusion' by simply inverting the standards within an essentialist framework. Thus it was guilty of the essentialism blamed to partisans of the Romanization view, the sole difference between both being a switch in actors. As a consequence, it served to reinforce the dualistic nature of colonial representations. In Bénabou's words, the concept of resistance "*nous permet [...] d'avoir une vision double de la réalité unique qu'est l'Afrique romaine*" (1976, 18). Both Romanization and nativism assumed the existence of a homogenous, static culture that could be preserved over centuries in spite of historical transformations. As such, nativism instigated its own version of Fabian's 'denial of coevalness'.

3.3 CREOLIZATION

More recently, the use of postcolonial theory in archaeology has come to its full deployment with the introduction of the concepts of hybridization and creolization. The notion of creolization has been borrowed from linguistics – where it indicated a blending of languages into a new dialect – and has come to signify a process of multicultural negotiation resulting in the creation of a new culture, initially in the context of African-American and African Caribbean societies (Webster 2001, 217). Also in Indian history the notion has gained importance, launched by Gandhi who used the Gujarati term *samas* to refer to a faculty for assimilation, "its component parts being included on equal terms, juxtaposed but preserving their own distinctiveness

within the assimilated whole" (Young 2001, 348). The concept was further developed by Homi Bhabha (1994) who defined the 'third space' as a positively coloured phenomenon allowing for the creation of new possibilities beyond the traditional dichotomy between progress and tradition. Whilst partly returning to Collingwood's concept of cultural fusion, this process was now placed in a context of unequal power relations. Therefore, "[c]reolisation is frequently (...) a process of *resistant* adaptation" (Webster 2001, 218). Furthermore, "[a]s distortions in the process of imitating [the dominant, colonial culture] can undermine colonial authority, hybridity often assumes a more or less explicit counter-hegemonic character" (van Dommelen 1997, 309). Indeed, it is a well-documented phenomenon that the colonist cannot control how his appropriated culture is used, transformed and imbued with new meanings by the local community through social practice.

The result is a new culture – or rather a variation of new cultures, the meaning of which is highly dependent on the variables of context and actors. In contrast to nativism, there is no belief in the survival of some sort of 'traditional' or 'indigenous' culture, which will re-emerge after the foreign dominion. As a result, "the "grammar" informing the use of what at first sight appears to be an "acculturated" material culture may be radically different from the material culture itself" (Webster 2001, 218), and the colonist often loses grip on it. In other words, the culture historical equation of the use of Roman

material culture and a certain Roman mode of behaviour identifying one as 'being Roman(ised)' is refuted. Consequently, creolization acknowledges the active role played by material culture in the creation of new identities. Jane Webster (2001) has attempted to employ these ideas in a study of Romano-Celtic religion, and in particular of the goddess Epona. Although stimulating from a theoretical point of view, the analysis lacks the broader contextualisation necessary to evaluate such a multi-scalar phenomenon. It does however succeed in breaking with the culture historical tradition, which is in itself a great merit.

3.4 DISCREPANT IDENTITIES

The concept of identity takes us to a third current in postcolonial studies of cultural interaction in the Roman period. An important spokesperson for this strand is David Mattingly, who has employed the notion of 'discrepant identities', building on Edward Said's dismantling of imperial discourse as discrepant experience (Said 1993, 35-50). According to Mattingly, "[i]t combines elements of postcolonial theory on discrepant experience [e.g. the emphasis on the role of power relations] with aspects of creolization theory and work on identity in Iron-Age societies" (2004, 9). The focus is clearly shifted towards diversity in the archaeological record, and its interpretation as a possible indicator of identity. However, in his study of Roman Britain, Mattingly implicitly states that a degree of uniformity can be acknowledged within this diversity, allowing for the analysis to

proceed according to a division in three aggregate 'communities' (military, urban and rural). Although making an effort to insist on some often forgotten niches in the provincial society such as slaves and prostitutes (Spivak's 'subalterns to the subalterns'), a strong limitation is placed upon these excursions by the research tradition in Roman archaeology, combined with their relative archaeological invisibility (Hingley 2007). In spite of this inherent limitation the work shows a tremendous engagement with the widest possible range of archaeological and historical data. Moreover, Mattingly adapts the emphasis on practice introduced by creolization studies: "Serving a meal in a Samian vessel was not a great cultural advance if it was traditional food (...). The discovery of a Roman mixing bowl (mortarium) is potentially more interesting because it represents a different way of preparing food, as well as a new style of ceramic vessel" (2006, 472). In general, Mattingly has succeeded in proposing a well-balanced and nuanced account, by highlighting some often neglected aspects (e.g. the economic exploitation by the Roman empire) and people without polarizing the debate. Moreover, the idea that identity is "rooted in ongoing daily practice and historical experience", opens up considerable pathways for archaeological analysis (Jones 1997, 13-14). The concept of discrepant identities does not contradict Millett's reading of the evidence, rather it includes the possibility of tensions with a bottom-up approach and makes us aware of the need to look for other types of data.

3.5 THE PITFALLS OF IDENTITY

Meanwhile, the emphasis on 'identity' has far exceeded the agenda set by Mattingly's work, and continues to feature in titles and abstracts of many recent publications. Whereas it has proved a useful approach in breaking down some of the monolithic assumptions anchored in the concept of Romanization, today identity has become a generalizing label invoked in a broad range of localizing approaches. Moreover, some studies seem to forget that it is ultimately no more than another framework through which we can try to view the past, instead assuming it to be an emic category inherent to social life in past and present. Other recent studies have challenged the boundaries of identity categories, be it race, class or gender, which are argued to stem from Western taxonomic conventions, and cannot be assumed to have been valid in other contexts (Meskell & Preucel 2007, 121-141). As Martin Pitts states in a recent critique, the ambiguity of the concept "has fostered the spread of shallow conceptualizations of identity in Roman archaeology, promoting interchangeability with the term "Romanization" without any real shift in analytical mind set" (2007, 693-694). Whereas Pitts attempts to transcend his own critique in a contextual case study of the relative proportions of different functional classes of pottery, he does not succeed in moving beyond the implicit acknowledging of a Roman/native opposition, respectively associated with the dominant practices of dining and drinking (2007, 703-708). An

informing exercise in this regard is attempting to replace the word 'identity' in different studies by a more specific term. Doing so, it will become clear that in many instances a more accurate – though less 'fashionable' or 'innovative' – concept is available, ranging from 'group consciousness', over 'self-identification' to 'power claim'. The evident danger present in such an approach is the reduction of identity to a descriptive term, looking for diversity in material culture for diversity's sake and linking it in a culture historical fashion to some sort of presumed 'entity' (be it the self, a group or else). In contrast, we must set out to elucidate the negotiation of identity, partly reflected in material culture as an active mediator, "both beyond elites and at a higher resolution of analysis" (Pitts 2007, 698).

This body of critique directed towards the use of identity in Roman archaeology is akin to a broader questioning of the concept in social sciences. Rogers Brubaker and Frederick Cooper have formulated a coherent argument in this regard, reacting against "a blunt, flat, undifferentiated vocabulary" (Brubaker & Cooper 2000). While entangling the use of identity in present-day contexts as both a category of practice and a category of analysis (i.e. both an emic and an etic category), they deny that the former necessitates the latter. Whilst recent efforts seek to avoid this trap – inspired by Strathern's concept of distributed personhood – by conceptualising identities as multiple, variable and fragmented, Brubaker and Cooper wonder why those phenomena should be labelled

'identity'. Instead, they plead for an abandonment of identity as an analytical category, and for its replacement by a threefold set of ideas: identification and categorization; self-understanding and social location; and commonality, connectedness and groupness. Although Brubaker and Cooper's study serves as a timely wake-up call, identity remains a valid concept for a bottom-up perspective, as long as it is conceived of relationally and one is cautious not to reify categories of analysis.

Having evaluated three important directions of research that post-colonial theory has opened up within the field of Roman archaeology, we must follow Chris Gosden in his warning not to apply it uncritically and unchanged. Indeed, apart from its absence of concern for material culture, postcolonial theory contains "no real theory or history of change, tending to consist of vignettes or snapshots of one time and place" (Gosden 2001, 243). It has however enabled study to move forward through the emphasis on the local, resulting from a post-modern challenge to grand theories. At the same time, this has led to a renewal of the local/global polarisation, where the former is equated with diversity and heterogeneity while the latter is intuitively linked to homogenisation. Another well-rehearsed critique is that post-colonial archaeology has simply recast the previous approaches in a negative light, for they do not substantially challenge some basic modern assumptions crystallized in the study of the Roman past (Terrenato 2005, 65).

4 Reintroducing the global

As a reaction to the emphasis placed on the aspects of local development and diversity within postcolonial thought, a number of scholars working on Roman archaeology have suggested a 'globalizing' approach (Hodos 2010), in an analogy to the contemporary charisma of the global, especially in American anthropology.

A first influential author to be mentioned in this regard is Greg Woolf. In an early paper (Woolf 1990), he explored the possibilities offered by world-systems analysis as defined by the Immanuel Wallerstein's (1974) neo-marxist study. The latter's focus on the capitalist world-system constituted an important part of the social sciences' move away from the study of isolated cultures. Following Wallerstein, Woolf defines a world-system as "a unit with a single division of labour and multiple cultural systems: crucially they unite very large populations, spread over wide distances, and they are comparatively stable" (1990, 44). Discussing the distinction made by Wallerstein between 'world-empires' and 'world-economies' – the difference residing in the nature of the predominant ties (political or economic) – Woolf proposes the introduction of yet another category, namely 'world-symbols' based on symbolic or religious ties. Whilst acknowledging the inherent risks of the method – a tendency towards vagueness and a focus of attention directed to the core – he believes these do not outweigh the advantage of the clarity brought by theoretical abstraction (Woolf 1990, 50). But is this a valid argument? To what

extent does a clear-cut theoretical generalisation provide an accurate representation of lived past? Whereas postcolonial sources of inspiration may lead to a search for diversity for diversity's sake, we should not polarise the discussion by invoking generalities for abstraction's sake. It is to be doubted whether a continuing engagement with any of the opposing approaches will facilitate a better understanding of the impact of Roman rule on provincial communities, as to achieve this, the dichotomy needs to be superseded.

More recently, Martin Pitts (2008) introduced a study of ceramic assemblages in Roman Britain that explored the framework of globalization theory as a means of interpreting social change. Acknowledging the discrepancy between the present-day context in which the idea was developed and the Roman world which is the object of enquiry – a discrepancy marked by difference in scale, speed and structure (Pitts 2008, 494) – he nevertheless believes globalization can move the debate forward. A key concept coined in this regard is connectivity, both cultural and physical. Anthony Giddens defined it as “the intensification of worldwide social relations which link distant localities in such a way that local happenings are shaped by events occurring miles away and vice-versa” (1990, 64). However, rather than denying the local, Pitts invokes the notion of ‘glocalization’, which denotes “how global change is negotiated among large sections of the world’s population who are nonetheless tied into a predominantly local existence”.

Several studies have indeed highlighted the dividing aspect of globalization, whereby local differentiation would be advantageous to global interests (Bauman 1998). With regard to today’s global interactions Arjun Appadurai stated that “at least as rapidly as forces from various metropolises are brought into new societies they tend to become indigenized in one or another way” (1990, 5). Moreover, it is thought to provide local groups with a way of accentuating local differentiation within a global system of communication driven and maintained by others. It is possible to feel a little uneasy at the seemingly self-evident way in which varying categories of differentiation are labelled as ‘glocalization’, reminding of the above-mentioned warnings against a too generalised use of identity. Patterns of persisting regional traditions are interpreted as “the successful integration of pre-Roman traditions within the globalizing system rather than a conscious choice of ‘resistance’” (Pitts 2008, 504). Like the latter, globalization is often thought to be both a descriptive and explanatory category. Nevertheless, the true merit of the idea is that it cultivates an awareness of the broader context, of the fact that “cultural change did not occur in a vacuum” (*ibid.*). Such a signal might have been necessary in the light of the ‘over-localising’ tendency of some of the identity-oriented approaches.

5 The failure of grand theories

The simple observation resulting from the previous analysis is that grand theories do not work – even when they take the local or

particular as their core. Foucault's linking of power and knowledge heralded this distrust towards grand narratives, which was followed by post-structuralist and deconstructionist critiques within the social sciences and humanities (Gosden 2007, 166). It is however not our intention to discard the tradition, as it has led us to our present positioning in the debate. A key to a renewal of the debate would be to consider the research question not from a predominantly cultural point of view – resulting too often in a simplistic mapping of presumed static identities and in models of binary opposition – but from a social perspective. By social, we do not refer to some kind of overarching, tangible, material feature, but to a continuous, variable and agent-driven flow of relations and networks (Latour 2005). This would allow thinking both the local and the global together in a single coherent, but flexible, framework. Indeed, such an approach would suit archaeology's disciplinary affordances, given its ability to zoom in and out on an issue, considering its detailed micro-environment as well as the broader currents. Moreover, the notion of material agency (Knappett & Malafouris 2008) has the potential to open up new avenues beyond rigid categorization, while re-acknowledging basic archaeological evidence.

Having discussed epistemological matters, we will now briefly turn to their methodological implementation. One can and should wonder how realistic the scope set by postcolonial studies is for (Roman) archaeology. As noted in the introduction, archaeology studies

human activity *by means of* its material remains. The impossibility of observation of actual action results in a high degree of subjectivity in interpretation, a drawback that is felt as particularly acute with regard to the domains of the cognitive and the symbolic. As a consequence, adepts of the so-called New Archaeology in the 1960s have been reluctant to treat those aspects of human organisation that were not testable in a positivist fashion. The post-processual archaeology of the 1980s has inverted the hierarchy of the research agenda and put those long forgotten issues back on the map. However, notions such as 'identity' and 'passive resistance' are not strictly to be equated with a particular assemblage of material culture. Thus, by way of conclusion, we can argue in favour of a more radical shift in data gathering, complementing that in research strategy. For example, excavation should pay more attention to domestic quarters than to monumental city centres; archaeological surveys should be carried out both more extensively and more intensively; the publication of material should proceed in a more direct and accessible way. This is believed to be the only way forward to be able to broach truly postcolonial research questions, highlighting discrepancies, differentiating within what is traditionally conceived of as a homogeneous stratum of 'non-elite', and taking a multiscalar perspective.

6 Conclusion

In this paper we have explored the relevance of the perspectives opened up by postcolonial theory for deconstructing the Romanization debate. We have also argued how the idea of colonial discourse analysis can help us comprehend the historical matrix from which the term Romanization sprang and its long-standing legacy, and we have seen how postcolonial approaches – within their own, particular matrix – open up divergent research pathways. We have illustrated the failure of grand theories and general models to account for the past as we interpret it in a post-modern age. Whilst the generation of knowledge never enrols in a vacuum and never has an a-historical character, this should not restrain us from continuing theorisation. Indeed, a theoretical

basis is the only way to guarantee an awareness of this biased viewpoint. Finally, we have identified a social approach cast in a relational mould as a potential way out of the local/global paradox haunting the debate, and emphasized the need to think these conclusions through to the more pragmatic level of archaeological practice.

Acknowledgements

This article stems from one part of an MA dissertation entitled 'Concepts of Social Interaction Applied to Roman Archaeology', submitted in June 2010 at the University of Leuven, Belgium. I am grateful to my supervisor, Prof. Jeroen Poblome, and to Prof. Filip De Boeck for inspiring lectures on postcolonial anthropology.

Bibliography

- APPADURAI A. 1990: Disjuncture and difference in the global cultural economy, *Public Culture* 2, 1-24.
- BAUMAN Z. 1998: *Globalization. The Human Consequences*, Cambridge.
- BÉNABOU M. 1976: *La résistance africaine à la Romanisation*, Paris.
- BHABHA H. 1994: *The Location of Culture*, London.
- BRUBAKER R. & COOPER F. 2000: Beyond "identity", *Theory and Society* 29, 1-47.
- COLLINGWOOD R.G. 1932: *Roman Britain*, Oxford.
- COLLINGWOOD R.G. 1939: *An Autobiography*, Oxford.
- COLLINI S., WINCH D. & BURROW L. 1983: *That Noble Science of Politics. A Study in 19th Century Intellectual History*, Cambridge.
- CONRAD J. 1899: *Heart of Darkness*, London.

DILKE C.W. 1890: *Problems of Greater Britain*, London.

FABIAN J. 1983: *Time and the Other. How Anthropology Makes its Object*, New York.

FEIERMAN S. 1993: African histories and the dissolution of world history. In: BATES R.H., MUDIMBE V.Y & O'BARR J. (eds.), *Africa and the Disciplines*, Chicago-London, 167-212.

FREEMAN P.W.M 1996: British imperialism and the Roman Empire. In: WEBSTER J. & COOPER N.J. (eds.), *Roman Imperialism. Post-Colonial Perspectives*, Leicester Archaeology Monographs 3, Leicester, 19-34.

FREEMAN P.W.M. 1997: Mommsen through to Haverfield. The origins of Romanization studies in late 19th-c. Britain. In: MATTINGLY D.J. (ed.), *Dialogues in Roman Imperialism. Power, Discourse and Discrepant Experience in the Roman Empire*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 23, Portsmouth, 27-50.

GIDDENS A. 1990: *The Consequences of Modernity*, Stanford.

GOSDEN C. 2001: Postcolonial archaeology. Issues of culture, identity, and knowledge. In: HODDER I. (ed.), *Archaeological Theory Today*, 241-261.

GOSDEN C. 2007: The past and foreign countries. Colonial and post-colonial archaeology and anthropology. In: MESKELL L. & PREUCEL R.W. (eds.), *A Companion to Social Archaeology*, Oxford, 161-178.

HAVERFIELD F.J. 1911: An inaugural address delivered before the First Annual General Meeting of the Society, *Journal of Roman Studies* 1, xi-xx.

HAVERFIELD F.J. 1915: *The Romanization of Roman Britain*, Oxford.

HINGLEY R. 1996: The 'legacy' of Rome. The rise, decline, and fall of the theory of Romanization. In: WEBSTER J. & COOPER N.J. (eds.), *Roman Imperialism. Post-Colonial Perspectives*, Leicester Archaeology Monographs 3, Leicester, 35-48.

HINGLEY R. 2005: *Globalizing Roman Culture. Unity, Diversity and Empire*, London-New York.

HINGLEY R. 2007: Situating a post-colonial Roman Britain. Review of: MATTINGLY D.J. 2006: *An Imperial Possession. Britain in the Roman Empire*, London, *Journal of Roman Archaeology* 20, 535-540.

HODOS T. 2010: Local and global perspectives in the study of social and cultural identities. In: HALES S. & HODOS T. (eds.), *Material Culture and Social Identities in the Ancient World*, Cambridge, 3-31.

JENKINS R. 1965: *Sir Charles Dilke. A Victorian Tragedy*, London.

- JONES S. 1997: *The Archaeology of Ethnicity. Constructing Identities in the Past and Present*, Oxon.
- KNAPPETT C. & MALAFOURIS L. (eds.) 2008: *Material Agency. Towards a Non-Anthropocentric Approach*, New-York.
- LATOUR B. 2005: *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford.
- LUCAS C.P. 1912: *Greater Rome and Greater Britain*, Oxford.
- MATTINGLY D.J. 1996: From one colonialism to another. Imperialism and the Maghreb. In: Webster J. & Cooper N.J. (eds.), *Roman Imperialism. Post-colonial Perspectives*, Leicester Archaeology Monographs 3, Leicester, 49-70.
- MATTINGLY D.J. 2004: Being Roman. Expressing identity in a provincial setting, *Journal of Roman Archaeology* 17, 5-25.
- MATTINGLY D.J. 2006: *An Imperial Possession. Britain in the Roman Empire*, London.
- MESKELL L. & PREUCEL R.W. (eds.) 2007: *A Companion to Social Archaeology*, Oxford.
- MILLETT M. 1990a: *The Romanization of Britain. An essay in Archaeological Interpretation*, Cambridge.
- MILLETT M. 1990b: Romanization. Historical issues and archaeological interpretations. In: BLAGG T. & MILLETT M. (eds.), *The Early Roman Empire in the West*, Oxford, 35-41.
- MOMMSEN T. 1885: *Römische Geschichte. 5. Die Provinzen von Caesar bis Diocletian*, Berlin.
- MUDIMBE V.Y. 1988: *The Invention of Africa. Gnosis, Philosophy and the Order of Knowledge*, Bloomington.
- PITTS M. 2007: The emperor's new clothes? The utility of identity in Roman archaeology, *American Journal of Archaeology* 111, 693-713.
- PITTS M. 2008: Globalizing the local in Roman Britain. An anthropological approach to social change, *Journal of Anthropological Archaeology*, 493-506.
- SAID E. 1978: *Orientalism*, New York.
- SAID E. 1993: *Culture and Imperialism*, London.
- SEELEY J.R. 1883: *The Expansion of England. Two Courses of Lectures*, London.

SENGHOR L.S. 1970: Negritude. A humanism of the twentieth century. In: SENGHOR L.S. (ed.), *The Africa Reader. Independent Africa*, London, 179-192.

SPIVAK G.C. 1988: Can the subaltern speak? In: NELSON C. AND GROSSBERG L. (eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture*, Basingstoke, 271-313.

STRAY C. 2007: Non-identical twins. Classics in nineteenth-century Oxford and Cambridge. In: STRAY C. (ed.), *Oxford Classics. Teaching and Learning 1800-2000*, London, 1-13.

SYMONDS R. 2001³: *Oxford and Empire. The Last Lost Cause?*, London.

TERRENATO N. 2005: The deceptive archetype. Roman colonialism and post-colonial thought. In: HURST H. & OWEN S. (eds.), *Ancient colonizations. Analogy, similarity and difference*, London, 59-72.

VAN DOMMELEN P. 1997: Colonial constructs. Colonialism and archaeology in the Mediterranean, *World Archaeology* 28, 305-323.

VASUNIA P. 2005: Greater Rome and greater Britain. In: GOFF B. (ed.), *Classics and Colonialism*, London, 38-64.

WALLACE-HADRILL A. 2008: *Rome's Cultural Revolution*, Cambridge.

WALLERSTEIN I. 1974: *The Modern World-System*, New York.

WEBSTER J. & COOPER N.J. (eds.) 1996: *Roman Imperialism. Post-Colonial Perspectives*, Leicester Archaeology Monographs 3, Leicester.

WEBSTER J. 2001: Creolizing the Roman Provinces, *American Journal of Archaeology* 105, 209-225.

WOLF E. 1982: *Europe and the People without History*, Berkeley.

WOOLF G. 1990: World-systems analysis and the Roman empire, *Journal of Roman Archaeology* 3, 44-58.

WOOLF G. 1998: *Becoming Roman. The Origin of Provincial Civilization in Gaul*, Cambridge.

YOUNG R.J.C. 2001: *Postcolonialism. An Historical Introduction*, Oxford.

ZANKER P. 1987: *Augustus und die Macht der Bilder*, Munich.

Neopalatial Kreta: een reconstructie van een competitief geopolitiek landschap

Liesbeth VERHULST

[Eng]

Geopolitical organisation of Neopalatial Crete (1640-1430 BC) is traditionally associated with the palaces. Within this perspective, the palace of Knossos is postulated as the political centre of Neopalatial Crete. However, this centralisation of power in the palaces is being questioned because of the widespread attestation of monumental architecture and valuable material culture. Here an attempt to break out of this polarisation is presented based on a thorough analysis of the archaeological record of two regions, north-central and south-central Crete. The archaeological record points strongly to a competitive geopolitical environment, where power was constantly being negotiated between elite groups. The chronological trajectories of the studied settlements indicate fluctuating power structures. Certain settlements expand while others are abandoned or outcompeted. Consequently the Neopalatial period cannot be considered as one monolithic entity. Considerable changes took place during this period, notably within the socio-political sphere. As a result, permanent political dominance of Knossos proves out to be very improbable.

[Ned]

De geopolitieke organisatie op neopalatial Kreta (1640-1430 v. Chr.) wordt traditioneel geassocieerd met de paleizen. Doorgaans wordt het paleis van Knossos als het machtscentrum van heel Kreta gepostuleerd. Deze centralisatie van macht in de paleizen wordt steeds meer in vraag gesteld door de wijdverspreide attestatie van monumentale architectuur en waardevolle materiële cultuur. Hier wordt een poging gedaan uit deze polarisatie te breken door middel van een analyse van het archeologische bestand van twee regio's, namelijk Noord-Centraal en Zuid-Centraal Kreta. De archeologische data wijzen op een competitief geopolitiek klimaat, waarbinnen macht permanent werd genegotieerd tussen elitegroepen. De chronologische trajecten van de bestudeerde nederzettingen tonen aan dat machtsstructuren sterk konden fluctueren. Bijgevolg kan de neopalatial periode niet langer beschouwd worden als één statisch tijdvak. Aanzienlijke socio-politieke veranderingen grepen plaats gedurende deze periode. Dit impliceert dat permanente politieke dominantie uitgaande van Knossos zeer onwaarschijnlijk wordt.

1 Inleiding

De geopolitieke organisatie op neopalatial (1640-1430 v. Chr.) Kreta is en blijft één van de meest besproken onderwerpen binnen het onderzoeksveld van de Egeïsche prehistorie. Dominant aanwezig blijft de idee van de concentratie van

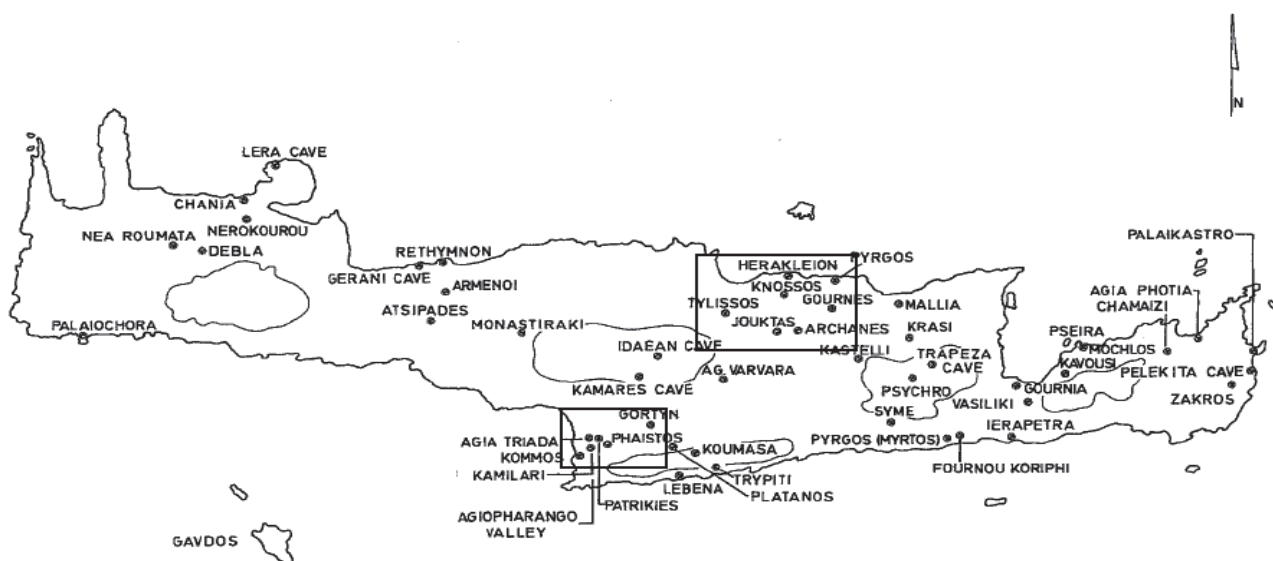
politieke, economische en religieuze macht in de paleizen. Er wordt een beeld gecreëerd van een sterk hiërarchische maatschappij waar de primaire centra, met name de paleizen, controle uitoefenden over alle andere nederzettingen in de omgeving. Bovendien zou het paleis van Knossos de hegemonie

uitoefenen over het hele eiland (Warren 1985, 99).

Het archeologisch onderzoek op Kreta is de voorbije decennia sterk toegenomen. De toename van monumentale architecturale structuren heeft ongenoegen veroorzaakt bij de nieuwe generatie onderzoekers wat betreft het traditionele interpretatieve denk-kader. Zij verwerpen een overkoepelende politieke structuur uitgaande van Knossos en pleiten voor meer dynamische verklarings-modellen die macht niet centreren in de paleizen (Hamilakis 2002). Bovendien worden de paleizen door hen niet langer als de residentie van een elitegroep beschouwd, maar eerder als ceremonieel centrum (Driessen 2002; Schoep 2002). Vandaar wordt gepleit voor het hanteren van de term *court compound* of 'koergebouw' ter vervanging van de term 'paleis', die politieke macht impliceert (Driessen 2002, 9).

Dit heeft geleid tot een polarisatie van het debat tussen deze twee strekkingen. Hier wordt getracht uit

deze polarisatie te breken door de controverse op een alternatieve manier te benaderen. Op basis van een grondige analyse van de archeologische data zal gekeken worden naar de manier waarop de bestudeerde nederzettingen zich tot elkaar verhouden en wat dit kan betekenen voor de interpretatie van het geopolitieke landschap. Twee regio's worden in het onderzoek opgenomen (zie fig. 1): Noord-Centraal Kreta werd gekozen omdat binnen de traditionele visie alle macht zich in Knossos concentreert. Voor Zuid-Centraal Kreta werd geopteerd omdat dit de eerste regio zou zijn waar Knossos aan territoriale expansie deed (Wiener 2007, 234). Na eerst kort in te gaan op de belangrijkste bevindingen uit de analyse van de archeologische data per regio, zal het geopolitieke landschap worden gereconstrueerd op basis van deze bevindingen. In een derde onderdeel komt de rol van Knossos binnen dit landschap aan bod. Er zal geargumenteed worden om de rol van deze nederzetting een nieuwe betekenis te geven binnen een alternatief interpretatief kader.

Figuur 1. Kaart van Kreta waarop de bestudeerde regio's worden aangeduid.
Naar (Cullen 2001, 158).

2 Dynamiek op neopalatiaal Kreta: de archeologische data

2.1 NOORD-CENTRAAL KRETA¹: BREUK IN LAAT-MINOÏSCH IB (LMIB: 1520/1510- 1440/1430 v. Chr.)

In Noord-Centraal Kreta wordt vanaf Midden-Minoïsch IIIB (MMIIB: 1650/1640-1600 v. Chr.) massaal in constructiewerken geïnvesteerd. Het paleis te Knossos kent in deze periode haar meest monumentale fase (Macdonald 2002, 35). Ook te Archanes en Tyliossos worden monumentale structuren opgetrokken. Na de MMIIB destructie kan Laat-Minoïsch IA (LMIA: 1600/1580-1520/1510 v. Chr.) voor heel de regio worden gekenmerkt als een welvarende periode. De meeste structuren rondom het paleis te Knossos dateren uit deze periode. Ook te Archanes, Tyliossos, Vathypetro, Xeri Kara, Prasa en Poros Katsambas vinden bijkomende constructie-werken plaats. Volgend op de LMIA destructie is er in LMIB sprake van een achteruitgang. Knossos lijkt in deze periode nagenoeg verlaten te zijn geweest (Macdonald 2002). Zowel in het paleis als in het *Little Palace* en het *Unexplored Mansion* is geen enkele depositie van materiaal met zekerheid toe te schrijven aan LMIB. De nederzetting te Poros Katsambas

kent een inkrimping en de centrale gebouwen te Prasa en Xeri Kara worden verlaten. Drie van de bestudeerde nederzettingen vertonen echter geen breuk in LMIB, namelijk Archanes, Tyliossos en Sklavokampos.

Uit de archeologische data blijkt dat de politieke macht alvast niet permanent was gecentraliseerd in Knossos. Het wegvallen van Knossos en een aantal andere nederzettingen illustreert de onstabiliteit van de politieke organisatie. Een plausibele oorzaak hiervoor is de vulkaan-uitbarsting op Santorini die plaatsvond aan het einde van LMIA. Driessen en Macdonald menen een algemene desintegratie van de maatschappij te herkennen in LMIB als gevolg van sociale onrust (Driessen & Macdonald 1997, 96). Dit verklaart echter niet de continuïteit van Archanes, Tyliossos en Sklavokampos. Feit is dat slechts een beperkt aantal sites nog enige rol van betekenis lijken te spelen.

2.2 ZUID-CENTRAAL KRETA²: EEN MINOAN TRIANGLE?

In Zuid-Centraal Kreta manifesteert zich een ander nederzettingsspatroon. Alle monumentale nederzettingen, waarvan Haghia Triada en Kommos het meest in het oog springen, kennen continuïteit tot het einde van LMIB. Te Haghia Triada wordt gedurende MMIIB de monumentale *Villa Reale* opgetrokken als centraal

1 In Noord-Centraal Kreta werden volgende nederzettingen bestudeerd: Knossos (Evans 1921; Hatzaki 2007; Macdonald 2002), Poros Katsambas (Dimopoulou-Rethemiotaki 2004), Prasa (Driessen & Macdonald 1997), Jouktas (Karetsou 1981), Archanes (Y. & E. Sakellarakis 1997), Vathypetro (Driessen & Sakellarakis 1997), Xeri Kara (Driessen en Macdonald 1997), Tyliossos (Hazzidakis 1934) en Sklavokampos (Fotou 1997).

2 In Zuid-Centraal Kreta werden volgende nederzettingen bestudeerd: Phaistos (Pernier & Banti 1951; La Rosa 2002), Haghia Triada (Halbherr et al. 1980; Puglisi 2003), Kommos (Shaw & Shaw 1996; idem 2006), Kannia (Levi 1959) en Pitsidia (Driessen & Macdonald 1997).

gebouw van deze urbane nederzetting. Daarnaast wordt te Kommos een al even monumentale nederzetting geconstrueerd.

Opvallend is wel dat het centrale gebouw te Kommos niet langer wordt gebruikt vanaf LMI, terwijl de rest van de nederzetting wel bewoond blijft. Het meest frappant is de situatie te Phaistos. Het paleis kent een constructiefase in Midden-Minoïsch IIIA (MMIIIA: 1700/1675-1650/1640 v. Chr.) maar vertoont een hiaat in MMIIIB en LMIA. Pas in de laatste fase van de neopalatiale periode LMIB wordt opnieuw geïnvesteerd in reconstructiewerken.

De situatie te Phaistos is een onbetwistbaar bewijs dat de macht, tenminste in Zuid-Centraal Kreta, niet was gecentraliseerd in het paleis. Archeologisch onderzoek heeft immers uitgewezen dat het paleis pas in LMIB opnieuw werd opgetrokken (La Rosa 2002, 80-85).

Schoep wijst er verder op dat het schaarse materiaal dat wel gevonden is in de LMIB destructielaag aantoon dat het 'paleis' nog niet helemaal was afgewerkt ten tijde van de LMIB destructie (Schoep 2002, 24). Van een machtsdriehoek tussen Phaistos, Haghia Triada en Kommos is bijgevolg geen sprake (contra La Rosa 1985). Wel is de monumentaliteit van Haghia Triada en Kommos ten opzichte van andere nederzettingen in de regio zo opvallend dat zij ongetwijfeld een belangrijke rol te vervullen hadden.

3 Reconstructie van een competitief geopolitiek landschap

Nu de regionale dynamiek het statische beeld van de neopalatiale periode enigszins heeft genuanceerd, kan worden ingegaan op een reconstructie van het geopolitieke landschap.

	MMIIIB	LMIA	LMIB
Noord-Centraal Kreta			
Knossos koergebouw	constructie	reconstructie	inkrimping
Knossos stad	constructie	uitbreiding	inkrimping
Poros Katsambas	constructie	constructie	inkrimping
Jouktas	constructie	constructie	
Vathypetro		constructie	
Xeri Kara		constructie	
Prasa		constructie	
Archanes	constructie	constructie	continuïteit
Tylissos	constructie	constructie	continuïteit
Sklavokampos	?	constructie	continuïteit
Zuid-Centraal Kreta			
Phaistos	hiaat	hiaat	reconstructie
Haghia Triada Villa	constructie	continuïteit	continuïteit
Haghia Triada stad	constructie	uitbreiding	uitbreiding
Kommos koergebouw	constructie	inkrimping	inkrimping
Kommos stad	constructie	uitbreiding	uitbreiding
Kannia		constructie	continuïteit
Pitsidia	?	constructie	continuïteit

Tabel 1. Occupatiefasen van de bestudeerde sites.

In tabel 1 worden de occupatiefasen van alle bestudeerde nederzettingen ter vergelijking op een rijtje gezet. In beide regio's is MMIIIB een fase van constructie. Dit wijst op een aanzienlijke arbeidsinvestering. Zowel in het noorden als in het zuiden van het eiland was men in staat voldoende mankracht te mobiliseren om monumentale bouwwerken te realiseren. De meer kleinschalige gebouwen worden pas in LMIA opgetrokken, een periode die algemeen als welvarend kan gekarakteriseerd worden. In LMIB tekent zich het scherpste contrast af. In Noord-Centraal Kreta wordt een deel van de nederzettingen verlaten. De meest monumentale gebouwen in de regio, met uitzondering van Knossos, blijven wel in gebruik. Zuid-Centraal Kreta lijkt hier geen invloed van te hebben ondervonden. Alle nederzettingen kennen continuïteit of breiden zelfs nog uit. Bovendien wordt in LMIB aangevangen met de reconstructie van Phaistos. Hieruit kan worden afgeleid dat de algemene LMIB teloorgang waar Driessen en Macdonald voor pleiten (Driessen & Macdonald 1997) niet voor heel Kreta opgaat.

De chronologische trajecten van de verschillende nederzettingen wijzen op veranderende machtsverhoudingen. Er werd geobserveerd dat bepaalde nederzettingen opkomen, wanneer andere minder belangrijk worden. De beste illustratie hiervan is de situatie in Noord-Centraal Kreta, waarbij Knossos wordt verlaten terwijl Archanes en Tylissos continuïteit kennen. Dit wijst erop dat machtsverhoudingen sterk konden fluctueren doorheen de tijd.

Permanente en standvastige politieke dominantie vanuit Knossos gedurende heel de neopalatiale periode wordt in dit opzicht zeer onwaarschijnlijk.

Er zijn hypothesen geformuleerd waarin wordt gesteld dat macht verspreid was over verschillende groepen in plaats van ge-centraliseerd op één enkele locatie (Hamilakis 2002; Schoep 2002). Blanton stelt dat personen binnen een maatschappij er altijd naar zullen streven de leidende macht te beïnvloeden. Deze actoren worden gemotiveerd door hun persoonlijk streven naar status, macht en rijkdom. Op deze manier ontstaat competitie voor het verwerven of behouden van machtsposities (Blanton *et al.* 1996, 1-2). Dit zet Blanton aan tot het plegen van de volgende stelling: "Political action is inherently conflictive". (Blanton *et al.* 1996, 2). De voorstanders van de Knossische hegemonie erkennen dit idee van conflict niet. Zij beschouwen de neopalatiale maatschappij als vredevol en conflictloos. Dit is voor hen een argument pro absolute dominantie van Knossos die door geen enkele andere macht wordt uitgedaagd (Wiener 2007, 234). Maar zoals Blanton aangeeft gaat politieke macht altijd gepaard met conflict. Binnen Blantons hypothese wordt er vanuit gegaan dat macht verspreid is over verschillende groepen en sectoren binnen de maatschappij. De machtsstrategie van deze groepen of facties bestaat erin dat zij deelnemen aan supralokale netwerken. Hiermee worden uitwisselingsnetwerken bedoeld voor exotische producten en voor meer abstracte zaken zoals uitwisseling

van kennis. In de uitbouw van dit netwerk ondervinden actoren competitie van andere groepen. Om te proberen hun status te behouden, zullen deze facties investeren in de productie van prestigegoederen en *feasting* activiteiten (Blanton *et al.* 1996, 2-3). De grotere facties zijn degene die prestigegoederen en volgelingen kunnen weghalen bij de potentiële concurrentie. Het manipuleren van productie, uitwisseling en consumptie van waardevolle objecten is een centrale strategie om politieke controle over uitwisselingsnetwerken te krijgen (Blanton *et al.* 1996, 4-5).

Deze investering in materiële cultuur komt sterk tot uiting in het archeologische bestand van neopalatial Kreta. Zowel rond Knossos als rond Phaistos manifesteert zich een dichte concentratie van monumentale architectuur. Ook de wijde verspreiding van materiële cultuur van een hoge kwaliteit wijst in deze richting. Bovendien investeren de nederzettingen zelf in een gespecialiseerde productie van onder meer keramiek en metalen voorwerpen. De diachronische fluctuaties die uit de nederzettingenpatronen naar voren komen wijzen op een competitief klimaat. Hamilakis meent dat de explosie in monumentaliteit en *conspicuous consumption*³ van materiële cultuur gedurende de neopalatial periode een indicatie is van de intensivering in machtsvertoon, als resultaat van een intense competitie tussen

machtsgroepen. Dit kan verklaard worden door de fragiliteit van deze machtsstructuren. Facties moeten permanent trachten hun status te behouden, nieuwe leden aan te trekken en andere facties te overtreffen. Om deze reden is *conspicuous consumption* zo van belang (Hamilakis 2002, 194-195). Verspreiding van de macht tussen verschillende groepen uit zich ook in de administratie. Administratieve documenten in de paleizen zijn schaars of zelfs afwezig. Zij worden voornamelijk in monumentale eliteresidenties buiten de paleizen gevonden (Schoep 1999, 205).

Traditioneel wordt gedacht in termen van strikte hiërarchische machtsstructuren, waarbij de toegang tot machtsposities sterk beperkt en gecontroleerd werd (Crumley 2007, 34). De geopolitieke dynamiek die uit het archeologische bestand van neopalatial Kreta naar voren komt, pleit voor het bestaan van heterarchische machtsstructuren, die meer ruimte laten voor sociale interactie en competitie. "Heterarchy may be defined as the relation of elements to one another when they are unranked or when they possess the potential for being ranked in a number of different ways" (Crumley 1995, 3). Deze definitie van Crumley geeft weer dat macht werkt op verschillende schalen en machtsgroepen zich niet altijd langs hiërarchische structuren tot elkaar verhouden. Dit impliceert dat 'elementen' in een maatschappij niet permanent geordend hoeven te zijn tegenover elkaar. Net door te proberen een permanente positie te verkrijgen ontstaat flexibiliteit en aanpassingsvermogen (Crumley 1995, 2-4). Dit perspectief plaatst

3 Deze term verwijst naar de investering in waardevolle materiële cultuur met de bedoeling om welvaart en macht tentoon te spreiden.

neopalatiaal Kreta in een nieuw licht en kan de geobserveerde diachronische fluctuaties in nederzettingspatronen beter verklaren, alsook het gebrek aan een monopolie op elitaire materiële cultuur (Schoep 2002, 20). Dit alles geeft aan dat macht eerder diffuus was dan gecentraliseerd.

4 Het belang van Knossos

Indien Knossos geen machtscentrum was, welke rol blijft er dan nog over? De monumentaliteit van deze nederzetting wijst op het ongetwijfeld continuerende belang van Knossos. De vraag blijft in hoeverre Knossos invloed uitoefende op andere nederzettingen. Hing politieke macht hiermee samen of bleef dit beperkt tot de culturele sfeer? Strekte die invloedssfeer zich uit over heel het eiland (en zelfs daarbuiten) of bleef dit beperkt tot Noord-Centraal Kreta?

Wanneer wordt teruggегреpen naar het archeologische bestand, zoals hier wordt gedaan, ontstaat een beeld van een nederzetting waar rituelen een prominente rol lijken te spelen. De verspreiding van rituele artefacten in nagenoeg alle opgegraven structuren is zo treffend, dat men zich kan afvragen of Knossos niet in de eerste plaats een ceremonieel centrum was.

Day en Wilson hebben de aandacht gevestigd op de verschillende lagen van betekenis en herinnering die Knossos met zich meedraagt. De site heeft continu bewoning gekend gedurende de hele bronstijd. Voorts is het de locatie waar de eerste bewoners van Kreta zich hebben gevestigd tijdens het neolithicum. Bijgevolg kon Knossos beschouwd

worden als een bron van voorouderlijke en culturele origine (Day & Wilson 2002, 148).

De archeologische data kunnen dit rituele karakter van Knossos bevestigen. Het koergebouw is doorspekt met rituele contexten, waarvan de *Temple Repositories* het beste voorbeeld zijn. Voorts komen overal in het koergebouw ruimtes terug met een rituele functie zoals de talrijke *lustral basins* die in alle vleugels zijn geattesteerd. Daarenboven wijst de aanwezigheid van rituele objecten in de meeste architecturale structuren rond het koergebouw (Gesell 1985, 84-102) erop dat ook voor deze structuren een rituele functie niet kan worden uitgesloten. De best gekende voorbeelden bevinden zich in het *South House* (Mountjoy et al. 2003), *House of the Frescoes* (Chapin & Shaw 2006) en de *Stratigraphical Museum Extension Site* (Warren 1981).⁴

Driessen meent dat de koergebouwen in hun geheel geïnterpreteerd kunnen worden als communale, ceremoniële centra waar elitegroepen samenkwamen voor het uitvoeren van rituelen. Hij stelt dat alle structuren rondom de centrale koeren kunnen geïnterpreteerd worden als ruimtes die de ceremoniële functie van de koer verder aanvullen. De ruimtes worden volgens hem gebruikt voor specifieke rituelen zoals *feasting*, dansen, processies en offers (Driessen 2002, 8-11). Deze grootschalige

⁴ Voor een uitgebreide bespreking van deze gebouwen, consulteer masterproef (Verhulst 2010).

communale ceremonieën vormden de achtergrond voor het onderhandelen van machtsrelaties (Hamilakis 2002, 188).

De monumentaliteit van Knossos is onmiskenbaar. De aantrekkingskracht van het enorme ceremoniële gebouw moet aanzienlijk geweest zijn. Daarbij had Knossos een belangrijke waarde als eerst bewoonde nederzetting van Kreta (Day & Wilson 2002). Wanneer de interpretatie van de koergebouwen als socio-politieke arena wordt aangehouden, kan gesteld worden dat het koergebouw te Knossos de belangrijkste locatie was van heel Kreta voor grootschalige *feasting* rituelen. De verschillende elitegroepen die zich in de directe omgeving van Knossos concentreerden, konden dit ceremonieel centrum manipuleren in de uitbouw van hun machtsbasis. Indien Knossos ook op interregionale schaal van belang was, kan worden aangenomen dat de elites die van deze site gebruik konden maken, in bijzonder aanzien stonden, ook buiten Noord-Centraal Kreta. Knossos mag dan wel een ceremonieel centrum zijn, dit hoeft niet te betekenen dat hier geen politieke macht mee samenging. Macht lag immers bij degene die de ceremoniële koergebouwen controleerde (Driessen 2002, 10). Binnen het debat rond de politieke organisatie van Kreta is wellicht iedereen het eens over de prominente rol die rituele praktijken speelden in de legitimatie van macht. De voorstanders van een Knossische hegemonie erkennen dat Knossos gebruik maakte van een sterke ideologische machtsbasis (Wiener 2007, 234). Daarnaast

stellen de voorstanders van een heterarchisch model dat een gemeenschappelijke ideologische basis essentieel was voor het behoud van de cohesie binnen de samenleving (Hamilakis 2002, 186). Ongeacht de wijze waarop de politieke situatie in de neopalatiale periode wordt geïnterpreteerd, kan men niet om de prominente rol van rituelen heen.

Indien Knossos het belangrijkste ceremoniële centrum was op Kreta, dan kan men stellen dat diegene die Knossos controleerde een zeer sterke machtsbasis bezat om andere groepen te overtreffen. Het is niet duidelijk of een bepaalde elitegroep een absoluut monopolie uitoefende over Knossos. Zoals eerder gesteld werden machtsrelaties tussen verschillende groepen hier eerder onderhandeld, ook op interregionale schaal. Wanneer wordt teruggegrepen naar de *network-based politics* van Blanton (Blanton *et al.* 1996) kan de mogelijke interregionale macht van elitegroepen in Noord-Centraal Kreta logisch verklaard worden. De machtsstrategie van elitegroepen is gebaseerd op het smeden van allianties in de uitbouw van een netwerk. Elitegroepen die frequent van het ceremonieel centrum te Knossos gebruik konden maken, konden hun legitimiteit halen uit de associatie met voorouderlijke origines (Day & Wilson 2002, 148). Op deze manier bezaten zij een sterke bron van macht. Zij konden makkelijker allianties aangaan met andere facties, omdat deze laatsten zich ook wilden associëren met Knossos. Zo konden facties van Noord-Centraal Kreta mogelijk een zeer uitgebreid netwerk opbouwen.

Dit is een alternatieve manier om de invloed van Knossos, ook op politiek vlak, op de rest van Kreta te benaderen. In plaats van Knossos als veroveraar van Kreta te postuleren, werd Knossos gemanipuleerd in de uitbouw van een netwerk van machtsrelaties. Op deze manier wordt de rol van elitegroepen in andere monumentale nederzettingen niet geminimaliseerd en behouden zij hun autonomie en onafhankelijke positie, hetgeen ook tot uiting komt in het archeologische bestand.

Indien er inderdaad sprake is van een interregionaal netwerk, dan nam Archanes hierbinnen wellicht een prominente positie in. Archanes is immers de meest monumentale nederzetting in de directe omgeving van Knossos. In plaats van een overkoepelende staatsstructuur uitgaande van Knossos te verschuiven naar Archanes, zoals hierboven werd gesuggereerd, kan dit herdacht worden in termen van een interregionaal netwerk van machtsrelaties, waarbinnen zowel Archanes als Knossos een zeer belangrijke rol speelden. Dit netwerk was hoogstwaarschijnlijk beperkt in tijd. In LMIB valt Knossos namelijk weg. Deze breuk is moeilijk te verklaren. Vooral elitegroepen in Noord-Centraal Kreta hadden veel baat bij de nabijheid van Knossos. Waarom bouwden zij Knossos dan niet opnieuw op na de LMIA destructie? Een mogelijke verklaring kan zijn dat de vulkaanuitbarsting op Santorini sociale onrust heeft veroorzaakt. Driessen en Macdonald hebben gewezen op het feit dat natuurrampen een breuk in cultus- en geloofspraktijken tot gevolg kunnen hebben (Driessen &

Macdonald 1997, 96-97). Mogelijk heeft de vulkaanuitbarsting de ideologische legitimatie van Knossos verzwakt. De reductie van enkele andere nederzettingen in de omgeving zou dit kunnen bevestigen. Een andere mogelijkheid bestaat erin dat Archanes zich de rol van ceremonieel centrum steeds probeerde toe te eigenen en hier in LMIB effectief in geslaagd was. Op macroschaal lijkt het wegvallen van Knossos geen invloed te hebben gehad. Enerzijds kan dit betekenen dat de positie van Archanes zo sterk was geworden, dat zij de legitimatie door associatie met Knossos niet langer nodig had. Anderzijds is dit een bewijs dat Zuid-Centraal Kreta niet rechtstreeks afhankelijk was van het noorden.

5 Conclusie

De neopalatiale periode wordt doorgaans beschouwd als één statisch tijdvak. Door de focus naar de archeologische data te verschuiven, komt de nadruk te liggen op de dynamiek van deze periode. Bovenstaand betoog heeft aangetoond dat dit aanzienlijke gevolgen inhoudt voor een reconstructie van het geopolitieke landschap. Er werd een beeld geschetst van een dynamisch geopolitiek landschap, waarbij macht kan fluctueren door de tijd heen en kan verschuiven tussen verschillende groepen en locaties. Permanente centralisatie lijkt onwaarschijnlijk, zowel op lokale als op interregionale schaal. De variatie in nederzettingenpatronen samen met de afwezigheid van een monopolie op monumentale architectuur toont aan dat macht niet beperkt was tot enkele individuen of groepen.

Dit artikel heeft aangetoond dat meer aandacht dient te worden besteed aan andere vormen van geopolitieke organisatie naast hiërarchie. Deze tendens is alvast ingezet door de introductie van het concept heterarchie. Verdere uitwerking en toepassing hiervan zullen het belang van de studie van

de verschillende vormen van machtsuitoefening uitwijzen.

Dankwoord

Graag zou ik mijn promotor Prof. Dr. Ilse Schoep willen bedanken en verder ook Pieter Weyn en Katlyne Heirman.

Bibliografie

BLANTON R.E., FEINMAN G.M., KOWALEWSKI S.A. & PEREGRINE P.N. 1996: A dual-processual theory for the evolution of Mesoamerican society, *Current Anthropology* 37, 1-14.

CHAPIN A.P. & SHAW M.C. 2006: The frescoes from the House of the Frescoes at Knossos. A reconsideration of their architectural context and a new reconstruction of the crocus panel, *Annual of the British School at Athens* 101, 57-88.

CRUMLEY C.L. 1995: Heterarchy and the analyses of complex societies. In: EHRENREICH R.M., CRUMLEY C.L. & LEVY J.E. (eds.), *Heterarchy and the analyses of complex societies*, Archaeological papers of the American anthropologist Association 6, Arlington, 1-6.

CULLEN T. 2001: Aegean prehistory. A review. In: CULLEN T. (ed.), *Aegean prehistory. A review*, American Journal of Archaeology Supplement 1, Boston, 1-18.

DAY P.M. & WILSON D.E. 2002: Landscapes of memory, craft and power in prepalatial and protopalatial Knossos. In: HAMILAKIS Y. (ed.), *Labyrinth Revisited, Rethinking Minoan archaeology*, Oxford, 143-166.

DIMOPOULOU-RETHEMIOTAKI N. 2004: To epineio tis Knosou ston Poro-Katsampa. In: CADOGAN G., HATZAKI E. & VASILAKIS A. (eds.), *Knossos: Palace, City, State*, British School at Athens Studies 12, Londen, 363-380.

DRIESSEN J. & MACDONALD C.F. 1997: *The troubled island. Minoan Crete before and after the Santorini eruption*, Aegaeum 17, Eupen.

DRIESSEN J. & SAKELLARAKIS Y. 1997: The Vathypetro-complex. Some observations on its architectural history and function. In: HÄGG R. & MARINATOS N. (eds.), *The Function of the Minoan Villa*, Stockholm, 63-77.

DRIESSEN J. 2002: The king must die. Some observations on the use of Minoan court compounds. In: DRIESSEN J., SCHOEP I. & LAFFINEUR R. (eds.), *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan Palaces*, Aegaeum 23, Eupen, 1-14.

EVANS A.J. 1921: *The Palace of Minos at Knossos 1. A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries*, Londen.

FOTOU V. 1997: Elements d'analyse architecturale et la question des fonctions de trois bâtiments-villas. La Royal Villa, le Mégaron de Nirou et le mégaron de Sklavokampos. In: HÄGG R. & MARINATOS N. (eds.), *The Function of the Minoan Villa*, Stockholm, 33-50.

GESELL G.C. 1985: *Town, palace and house cult in Minoan Crete*, Studies in Mediterranean Archaeology 67, Göteborg.

HAMILAKIS Y. 2002: Too many chiefs? Factional competition in neopalatial Crete. In: DRIESSEN J., SCHOEP I. & LAFFINEUR R. (eds.), *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan Palaces*, Aegaeum 23, Eupen, 179-200.

HATZAKI E. 2007: *Knossos pottery handbook. Neolithic and bronze age (Minoan)*, British School at Athens Studies 14, Londen.

HAZZIDAKIS J. 1934: *Les villas minoennes de Tylissos*, Parijs.

KARETSOU A. 1981: The peak top sanctuary of Mount Juktas. In: HÄGG R. & MARINATOS N. (eds.), *Sanctuaries and cults in the Aegean Bronze Age*, Stockholm, 137-153.

LA ROSA V. 1985: Preliminary considerations of the relations between Phaistos and Haghia Triadha, *Scripta Mediterranea* 6, 45-54.

LA ROSA V. 2002: Pour une révision préliminaire du second palais de Phaistos. In: DRIESSEN J., SCHOEP I. & LAFFINEUR R. (eds.), *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan Palaces*, Aegaeum 23, Eupen, 71-97.

LEVI D. 1959: La villa rurale minoica di Gortina, *Bolletino d'Arte* 44, 237-268

MACDONALD C.F. 2002: The Neopalatial Palaces of Knossos. In: DRIESSEN J., SCHOEP I. & LAFFINEUR R. (eds.), *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan Palaces*, Aegaeum 23, Eupen, 35-54.

MOUNTJOY P.A. & BURKE B. 2003: *Knossos. The South House*, British School at Athens Supplement 14, Londen.

PERNIER L. & BANTI L. 1951: *Il palazzo minoico di Festos. Il second palazzo*, Rome.

PUGLISI D. 2003: Haghia Triada nel periodo Tardo Minoico I, *Creta Antica* 4, 145-198.

SAKELLARAKIS Y. & SAKELLARAKIS E. 1997: *Archanes. Minoan Crete in a New Light*, Athene.

SCHOEP I. 1999: Tablets and territories. Reconstructing Late Minoan IB political geography through undeciphered documents, *American Journal of Archaeology* 103, 201-221.

SCHOEP I. 2002: The state of the Minoan palaces or the Minoan palace-state?. In: DRIESSEN J., SCHOEP I. & LAFFINEUR R. (eds.), *Monuments of Minos. Rethinking the Minoan Palaces*, Aegaeum 23, Eupen, 15-34.

SHAW J.W. & SHAW M.C. (eds.), 1996: *The Kommos region and houses of the minoan town. Part 2. The minoan hilltop and hillside houses*. Kommos I. An Excavation on the South Coast of Crete, Princeton.

SHAW J.W. & SHAW M.C. (eds.), 2006: *The monumental minoan buildings at Kommos*, Kommos V. An Excavation on the South Coast of Crete, Princeton.

VERHULST L. 2010: *De LMIB controversie: een periode van bloei of het begin van het einde?*, onuitgegeven masterproef, KU Leuven.

WARREN P.M. 1981: Knossos. Stratigraphical museum excavations 1978-1980. Part I, *Archaeological Reports* 27, 73-92.

WARREN P.M. 1985: Minoan palaces, *Scientific American* 253, 94-103.

WIENER M.H. 2007: Neopalatial Knossos. Rule and Role. In: BETANCOURT P.P., NELSON M.C. & WILLIAMS H. (eds.), *Krinoi kai Limenes. Studies in Honor of Joseph and Maria Shaw*, Philadelphia, 231-242.